

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՐԱՆԴՅԱՆ ՌՈՒՍԼԱՆ ՌԱՖԻԿԻ

ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ՈՐՊԵՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՑՄԱՆ ՁԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ.00.02 - Հանրային իրավունք (սահմանադրական, վարչական,
ֆինանսական, մունիցիպալ, բնապահպանական,
եվրոպական իրավունք, պետական կառավարում)
մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

ԳԻՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ՝
ԻՐԱՎԱՔԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ,
ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՆՈՐԻԿ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ-2017

Ներածություն.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. Հանրաքվեի էությունը, զարգացման հիմնական ուղղությունները և տեսակները.....	11
§ 1. Հանրաքվեի էությունը.....	11
§ 2. Հանրաքվեի ինստիտուտի զարգացման հիմնական ուղղությունները.....	27
§ 3. Հանրաքվեի տեսակների ձևավորման էվոլյուցիան.....	37
ԳԼՈՒԽ 2. Հանրաքվեն ժողովրդաիշխանության իրացման համակարգում.....	63
§ 1. Ժողովրդաիշխանության և ժողովրդավարության հարաբերակցության բովանդակությունը.....	63
§ 2. Հանրաքվեն և ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման մյուս ինստիտուտները.....	81
ԳԼՈՒԽ 3. Հանրաքվեի ինստիտուտի իրացման սահմանադրաիրավական հիմնախնդիրները.....	101
§ 1. Հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմքերը.....	101
§ 2. Հանրաքվե կազմակերպելու և անցկացնելու հիմնախնդիրները.....	119
Եզրակացություն.....	142
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	146

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Հանրային կարևորություն ունեցող հարցերի լուծմանը ժողովրդի ներգրավվածությունը յուրաքանչյուր ժողովրդավարական պետությունում հանդիսանում է իշխանության իրացման հիմնարար սկզբունքը: Պատմական փորձը վկայում է, որ առավել կենսունակ են գտնվել այն պետությունները, որտեղ հանրային շահեր շոշափող որոշումները կայացվել են ժողովրդի կողմից կամ ժողովրդին այդ գործընթացում լայնորեն ներգրավելու եղանակով: Ընդ որում, այդ գործընթացի վրա ուղղակի ազդեցություն են թողնում տվյալ սոցիալական միջավայրում առկա իրավական և քաղաքական մշակույթը, պետական իշխանության լեգիտիմությունը, իշխանության ճյուղերի բաժանումն ու հավասարակշռվածությունը և այլն:

Ժողովրդավարական պետություններում հռչակվում է իշխանությունը ժողովրդին պատկանելու գաղափարը: Իսկ ժողովրդի կողմից իրեն պատկանող իշխանության իրականացման կարևորագույն իրավական գործիքներ են հանդիսանում անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտները: Վերջիններիս շարքում առանձնակի կարևորություն է ձեռք բերում հանրաքվեն՝ որպես ժողովրդի կողմից անմիջականորեն որոշումների կայացումն ապահովող, ժողովրդավարության, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և իրավական պետության ստեղծման խնդրում առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող կառուցակարգ:

Հանրաքվեի կիրառման միջազգային փորձը վկայում է պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկայում դրա դերի աճի միտումների մասին: Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեի ինստիտուտը դեռևս չի արժանացել պատշաճ պետական և հասարակական ուշադրության: Ասվածի վկայությունն է այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը չունի համապետական և տեղական հանրաքվեների անցկացման հարուստ փորձ: Մեր երկրում համապետական հանրաքվե կիրառվել է հինգ անգամ՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին՝ ՀՀ անկախացման, 1995 թ. հուլիսի 5-ին՝ ՀՀ Սահմանադրության ընդունման, 2003 թ. մայիսի 25-ին, 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ին՝ ՀՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու կապակցությամբ: Իսկ տեղական հանրաքվե կիրառվել է մեկ անգամ՝ 2015 թ.

մայիսի 17-ին¹: Խնդիրն այն է, որ անկատար են հանրաքվեի օրենսդրական հիմքերը: Նախ, սահմանափակ է որոշիչ հանրաքվեի դրվող հարցերի շրջանակը: Այն (որոշիչ հանրաքվեն) Հայաստանի Հանրապետությունում կարող է կիրառվել միայն Սահմանադրություն ընդունելու կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու, ինչպես նաև՝ օրենքներ ընդունելու դեպքերում: Թեև 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների 205-րդ հոդվածի 1-ին մասով հանրաքվեի դրվող հարցերի շարքում ներառվել են նաև վերապետական միջազգային կազմակերպություններին ՀՀ անդամակցության և ՀՀ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերը, սակայն որոշիչ հանրաքվեի դրվող հարցերի շրջանակը դեռևս մնում է սահմանափակ: Բացի այդ, «Հանրաքվեի մասին» 2001 թ. և «Տեղական հանրաքվեի մասին» 2002 թ. ՀՀ օրենքներում բացակայում են այդ հանրաքվեների արդյունքների իրավական բնույթի մասին հստակ պահանջները:

Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինքնուրույն ինստիտուտի, կայացման վրա ազդում է նաև հասարակության իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, ինչի պատճառով հանրության շրջանում հանրաքվեի նշանակությունը դեռևս չի ընկալվում բավարար չափով:

Ներկայացված գիտագործնական խնդիրների հետազոտումն ու լուծումը արդիական են, հատկապես, սահմանադրական բարեփոխումների համատեքստում: Մասնավորապես, ՀՀ նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի կողմից մշակված սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգում ընդգծվում է հանրաքվեի՝ որպես ներկայացուցչական ժողովրդավարության ինստիտուտներին հակակշռող և զսպող ինստիտուտի, դերի կարևորման, հանրաքվեի օբյեկտների և սուբյեկտների բովանդակության և շրջանակի հստակեցման, հանրաքվեի հարցում պետական իշխանության մարմինների լիազորությունների ու քա-

¹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզի Թումանյանի, Մարցի, Քարինջի, Լորուտի, Շամուտի, Աթանի, Անիծորի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 269-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 215, 25. 03. 2015): Տե՛ս նաև՝ ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Շինուհայրի, Տաթևի, Հալիծորի, Հարժիսի, Սվարանցի, Խոտի, Տանձատափի, Քաշունիի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 270-Ն (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 216, 25. 03. 2015) և «Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Դիլիջանի, Հաղարծնի, Թեղուտի, Գոշի, Աղավնավանքի, Խաչարծանի, Հովքի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 271-Ն (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 217, 25. 03. 2015) որոշումները:

ղաքացիական նախաձեռնության շրջանակների որոշակիացման անհրաժեշտության մասին²:

Թեև հայեցակարգում նշված հիմնախնդիրները պատշաճ կերպով արտացոլվել են ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում, այնուամենայնիվ, հանրաքվեի ինստիտուտի համակողմանի ուսումնասիրությունը, ՀՀ-ում համարժեք տեսական մշակումների պակասն անհրաժեշտություն են առաջացնում՝ այն, մի շարք ուղղություններով բարեփոխելու առումով, քննարկելու արդի եվրոպական և միջազգային առաջավոր փորձի լույսի ներքո: Հանրաքվեի հիմնախնդրի հետազոտումը ներկայումս կարևորվում է նաև Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների հիման վրա հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրությունը կատարելագործելու տեսանկյունից: Նշված հանգամանքներն էլ պայմանավորում են հետազոտվող թեմայի արդիականությունը:

Թեմայի մշակվածության աստիճանը: Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեի ինստիտուտի հիմնարար ուղղություններին անդրադարձել են Գ. Բ. Դանիելյանը, Մ. Ս. Օհանյանը, Ն. Ա. Այվազյանը և ուրիշները: Անմիջական ժողովրդաիշխանության իրացման հիմնահարցերին արտերկրների գիտնականներից անդրադարձ են կատարել Ա. Ա. Ավանեսյանը, Ա. Ռեննին, Գ. Խ. Շախնազարովը, Գ. Վ. Բարաբաշևը, Գ. Վ. Սինցովը, Դ. Բաթլերը, Թ. Ե. Կրոնինը, Ի. Յու. Զիտևան, Լ. Ա. Նուդնենկոն, Կ. Ֆ. Շերեմետը, Մ. Մ. Կուրյաչայան, Յու. Ա. Դմիտրիևը, Ն. Ա. Անտոնովան, Զ. Զիմերմանը, Ռ. Ա. Սաֆարովը, Ռ. Զ. Գեյզին, Ռ. Ռ. Գյատովը, Ռ. Վ. Ենգիբարյանը, Վ. Ե. Զիրկինը, Վ. Ի. Վասիլևը, Վ. Ն. Մամիչևը, Վ. Ն. Ռուդենկոն, Վ. Ս. Տրոիցկին, Վ. Վ. Կոմարովան, Վ. Վ. Մակլակովը, Վ. Վ. Պիլինը, Վ. Տ. Կաբիշևը, Վ. Ֆ. Կոտկը և այլոք:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Սույն հետազոտության նպատակն է՝ «հանրաքվե» եզրույթի սահմանման ճշգրտումը և հստակեցումը, հանրաքվեի ինստիտուտի պատմական զարգացման տրամաբանության բացահայտումը, հանրաքվեի առանձին տեսակների առանձնահատկությունների վերհանումը, ժողովրդավարության և ժողովրդաիշխանության, հանրաքվեի և ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտների հարաբերակցության, առաջավոր եվրոպական փորձի հիման վրա Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահ-

² Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrakan%20barepoxumner/hayecakarg.pdf> (22. 12. 2015, 13:39), էջ 43:

մանափակման նպատակահարմարության պարզաբանումը, հանրաքվե կազմակերպելու և անցկացնելու հիմնախնդիրների հետազոտումը և դրանց հիման վրա օրենսդրության կատարելագործման ուղղությամբ առաջարկությունների մշակումը: Այդ նպատակին համապատասխան՝ առաջ են քաշվել հետազոտության հետևյալ խնդիրները՝

- իրականացնել հանրաքվեի պատմատեսական և իրավահամեմատական վերլուծություն,
- հետազոտել հանրաքվեն անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգում,
- հետազոտել հանրաքվեի ինստիտուտի իրացման սահմանադրաիրավական հիմնախնդիրները,
- ներկայացնել առաջարկություններ՝ Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեի ինստիտուտի կատարելագործման ուղղությամբ:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Հետազոտության օբյեկտն է հանրաքվեն՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության կարևորագույն ինստիտուտ: Հետազոտության առարկան են՝ հանրաքվեի հասկացությունը, տեսակները, հանրաքվեի ինստիտուտի պատմական զարգացումը, ժողովրդավարության և ժողովրդաիշխանության, հանրաքվեի և ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտների հարաբերակցությունը, Հայաստանի Հանրապետությունում հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումը և հանրաքվեի կազմակերպումն ու անցկացումը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը: Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքն են կազմել ձևական-տրամաբանական, համակարգակառուցվածքային, պատմաիրավական և համեմատական-իրավական մեթոդները:

Հետազոտության տեսական հիմքը: Հետազոտության տեսական հիմք են հանդիսացել Ա. Գ. Վաղարշյանի, Ա. Դեմիշելի, Ա. Դյունանի, Ա. Վ. Մալկոյի, Գ. Բ. Դանիելյանի, Գ. Գ. Հարությունյանի, Ի. Պ. Տրայնինի, Լ. Դյուգիի, Կ. Հեսսեի, Մ. Ն. Մարչենկոյի, Մ. Պիկեմալի, Մ. Վ. Բագլայի, Ն. Ա. Այվազյանի, Ն. Ի. Մատուզովի, Վ. Ս. Ներսեսյանցի, Ֆ. Դեմիշելի և այլոց աշխատությունները: Հետազոտության մեջ օգտագործվել են նաև քաղաքագիտության, փիլիսոփայության, լեզվաբանության և սոցիոլոգիայի ոլորտների հայրենական և արտասահմանյան գիտնականների աշխատությունները:

Հետազոտության նորմատիվ հիմքը: Հետազոտության նորմատիվ հիմքն են՝ Հայաստանի Հանրապետության և արտասահմանյան մի շարք երկրների (Ավստրիա, Բելառուս, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, Ֆրանսիա, Իտալիա, Շվեյցարիա, Պորտուգալիա, Ճապոնիա և այլն) սահմանադրությունները, Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին հռչակագիրը, «Հանրաքվեի մասին», «Տեղական հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքները, Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգիրքը, հետազոտության թեմային առնչվող՝ ՀՀ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմինների կողմից ընդունված բազմաթիվ այլ իրավական ակտեր: Աշխատանքում օգտագործվել են նաև քննարկվող հիմնախնդիրներին վերաբերող բազմաթիվ միջազգային և եվրոպական իրավական ակտեր, այդ թվում՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան, Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիան, Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի հանձնարարականներն ու բանաձևերը, Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի հանձնարարականները, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային վճիռները և այլն:

Հետազոտության փորձառական (էմպիրիկ) հիմքը: Հետազոտության փորձառական հիմք են հանդիսանում այն տվյալները, որոնք ստացվել են 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին, 1995 թ. հուլիսի 5-ին, 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացված հանրաքվեների նյութերի, ինչպես նաև՝ աշխարհի տարբեր երկրներում հանրաքվեների անցկացման հաճախականության և ընտրողների կողմից դրանց մասնակցության վերաբերյալ տեղեկությունների վերլուծության արդյունքում:

Ատենախոսության գիտական նորույթն ու պաշտպանության ներկայացվող դրույթները: Ատենախոսության գիտական նորույթն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ գիտական նյութերի և օրենսդրության հիման վրա իրականացվել է հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտի,

բազմակողմանի և խոր հետազոտություն և առաջադրվել են միանգամայն նոր մոտեցումներ:

Ատենախոսության գիտական նորույթն արտահայտվում է նաև պաշտպանության ներկայացվող հետևյալ դրույթներում՝

1. Հանրաքվեն նպատակահարմար է բնորոշել որպես Սահմանադրությամբ կամ օրենքով քվեարկության համար չարգելված հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցերով քաղաքացիների կամ համայնքի բնակչության՝ քվեարկության եղանակով անմիջական կամաարտահայտություն, որի արդյունքները պետք է կանխորոշեն պետության քաղաքականության հիմնարար ուղղությունները և հնարավորինս երաշխավորեն հանրային իշխանության իրացման կայունություն և կանխատեսելիություն:

2. Խորհրդակցական բնույթի հանրաքվեն սկզբունքորեն չի համապատասխանում ժողովրդաիշխանության սահմանադրական հիմնադրույթին: Այն խաթարում է, հատկապես, անմիջական ժողովրդաիշխանության էությունը: Բոլոր այն դեպքերում, երբ ծագում է հանրային կյանքի առանցքային հարցադրումներով բնակչության այս կամ այն հատվածի կամքը բացահայտելու անհրաժեշտություն, նպատակահարմար է կիրառել սոցիոլոգիական հարցումների ինստիտուտը՝ վերջինիս վերապահելով իրավական ինստիտուտի նշանակություն:

3. Հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող անձանց հստակ, տարբերակված և իրավաչափ կամաարտահայտության ձևավորման համար առաջարկվել է օրենսդրորեն ամրագրել հանրաքվեի դրվող հարցին ներկայացվող որոշակիություն ապահովող, միաժամանակ, ուղղորդումը բացառող պահանջներ՝ արմատապես վերանայելով քրննարկման դրված հարցի վերաբերյալ իրավաբանական տեխնիկային առնչվող պայմանների շրջանակը:

4. Ընտրությունների և հանրաքվեների միաժամանակյա անցկացման միջազգային և հայրենական փորձը ցույց է տալիս, որ այն, ըստ էության, խոչընդոտում է քաղաքացիների կամքի լիարժեք արտահայտմանը և հանգեցնում անմիջական ժողովրդաիշխանության այդ ինստիտուտների կիրառման արդյունավետության նվազման: Ուստի նպատակահարմար է ՀՀ օրենսդրությամբ համապետական հանրաքվեի անցկացումն արգելել Ազգային ժողովի, իսկ տեղական հանրաքվեի անցկացումը՝ Ազգային ժողովի,

տվյալ համայնքի ավագանու կամ ընտրողների կողմից անմիջականորեն ընտրվող համայնքի ղեկավարի հերթական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում:

5. Սահմանադրության և հանրաքվեով ընդունված օրենքի (որոշման)՝ միմյանց հետ ունեցած հարաբերակցության հիմքում պետք է դրվեն ոչ միայն տվյալ իրավական ակտով կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների կարևորությունը և կարգավորման մակարդակը, այլ նաև՝ տվյալ իրավական ակտի լեգիտիմության աստիճանը: Ըստ այդմ էլ, առաջարկվում է սահմանադրական և այլ հարցերով անցկացվող հանրաքվեների կապակցությամբ սահմանել որոշումների ընդունման համար անհրաժեշտ ձայների տարբերակված քանակ՝ առաջին դեպքում բավարար համարելով հանրաքվեի մասնակիցների կեսից ավելի, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ երրորդի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ մասնակիցների կեսից ավելի, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ քառորդի կողմ ձայների առկայությունը:

6. Հանրաքվեին մասնակցելու, ինչպես նաև՝ ընտրելու և ընտրվելու իրավունքների՝ ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված սահմանափակումներն անհամատեղելի են քրննարկվող ոլորտում եվրոպական պետությունների մեծամասնության իրավաստեղծ և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավակիրառ պրակտիկայի ժամանակակից միտումների հետ: Ուստի նպատակահարմար է ՀՀ օրենսդրությամբ ընտրվելու իրավունքը սահմանափակել հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով գործունակության ցանկացած ծավալի սահմանափակում ունեցող, ինչպես նաև՝ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով ազատագրված հետ կապված կամ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից զրկվելու ձևով պատժի դատապարտված և պատիժը կրող անձանց նկատմամբ: Իսկ ընտրելու և հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքները կարող են սահմանափակվել հոգեկան խանգարման հիմքով՝ դատարանի վճռով:

Հետազոտության տեսական և գործնական նշանակությունը: Հետազոտության արդյունքները կարող են տեսական հիմք հանդիսանալ անմիջական ժողովրդափշխանության և հանրաքվեի վերաբերյալ հետագա գիտական հետազոտությունների համար:

Ատենախոսության մեջ ներկայացված մոտեցումներն ու կատարված հետազոտության արդյունքների վրա հիմնված առաջարկությունները կարող են օգտագործվել հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության կատարելագործման, գիտական և ուսումնական գրականության նախապատրաստման նպատակներով, «ՀՀ սահմանադրական իրավունք», «ՀՀ մունիցիպալ իրավունք» ուսումնական դասընթացների դասավանդման ընթացքում:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումն ու ներդրումը: Ատենախոսությունը քննարկվել է Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի սահմանադրական իրավունքի և ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ակադեմիայի իրավագիտության ֆակուլտետի պետության և իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոններում: Հետազոտության հիմնական դրույթները և եզրահանգումները ներկայացվել են «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի մշակման մասնագիտական հանձնախմբին: Դրանք արտացոլված են նաև հեղինակի հրատարակած գիտական հոդվածներում, ներդրված են ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ակադեմիայի ուսումնական գործընթացում:

Ատենախոսության կառուցվածքը: Ատենախոսությունը պատրաստված է ՀՀ ԲՈՀ-ի կողմից սահմանված պահանջներին համապատասխան և բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, որոնք ներառում են յոթ պարագրաֆ, եզրակացությունից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 1. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2-րդ հոդվածն ամրագրում է. «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով»:

Սահմանադրության նշված նորմից հետևում է, որ ժողովրդին պատկանող իշխանությունն իրականացվում է երկու ձևով՝ անմիջականորեն (ազատ ընտրությունների և հանրաքվեների միջոցով) և միջնորդավորված (պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով), և որ այդ իշխանության դրսևորման հիմնական ձևեր են հանդիսանում հանրաքվե և ազատ ընտրությունները:

Հանրաքվեն (լատիներեն՝ referendum-«այն, ինչ պետք է հաղորդվի»³ կամ re-fero-«հայտնել, զեկուցել»)⁴ հասարակական և պետական կյանքի կարևորագույն հարցերի լուծմանը բնակչության անմիջական մասնակցության ձև է: Գիտական գրականության մեջ հանրաքվեին տրվում են տարբեր բնորոշումներ, որը պայմանավորված է ինչպես գիտնականների սուբյեկտիվ մոտեցումներով, այնպես էլ՝ կոնկրետ երկրում տիրապետող գաղափարախոսությամբ և քաղաքական վարչակարգի առանձնահատկություններով: Այսպես, անգլիական պետականագիտության մեջ ժողովրդաիշխանության համակարգում նախապատվությունը տրվում է ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտներին, ինչը հանգեցրել է այդ երկրում հանրաքվեի սահմանափակ կիրառմանը: Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (այսուհետ՝ ԽՍՀՄ) 1936 թ. Սահմանադրության 49-րդ հոդվածի 5-րդ կետով հանրաքվեն դի-

³ См'у Советский энциклопедический словарь /Издание 4-е, ред. А. М. Прохоров. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1987, стр. 1133; Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Երևան, հեղ. հրատ., 2011, էջ 486:

⁴ См'у Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь /Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Изд-во «Русский язык», 1976, стр. 861:

տարկվում էր որպես «համաժողովրդական հարցում» և ոչ թե՛ «համաժողովրդական քվեարկություն»⁵: Հանրաքվեի և համաժողովրդական հարցման նույնացման կարելի է հանդիպել նաև խորհրդային իրավագիտության մեջ⁶:

Հանրաքվեի գիտական բնորոշումներում երբեմն ներառվում են ոչ էական հատկանիշներ: Այսպես, նպատակահարմար չէ հանրաքվեի բնորոշման մեջ ընդգրկել հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտը⁷, քանի որ, ելնելով այդ հանգամանքից, հանրաքվեի էությունը չի փոխվում: Որոշ սահմանումներում հանրաքվեի ամբողջ իմաստը սահմանափակվում է նրա մի տեսակով: Օրինակ՝ հանրաքվեի բնորոշման մեջ «քաղաքացիներ» եզրույթի գործածումը⁸ հանրաքվեն նույնացնում է համապետական հանրաքվեի հետ՝ դրանով իսկ անտեսելով տեղական հանրաքվեն: Գաղտնիք չէ, որ շատ երկրների, այդ թվում՝ ՀՀ գործող օրենսդրությամբ տեղական հանրաքվեի սուբյեկտ է ճանաչվում համայնքի բնակչությունը, որը չի ենթադրում միայն քաղաքացու կարգավիճակի առկայություն⁹: Այս մոտեցումը բխում է Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի (այսուհետ՝ ԵԽԽՎ) 1704 (2005) հանձնարարականից¹⁰ և իր արտացոլումն է գտել ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասում¹¹, «Տեղական հանրաքվեի մասին»

⁵ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.tarasei.narod.ru/konst1936.htm> (01. 07. 2012, 17:35):

⁶ Տե՛ս Коток В. Ф. Понятие непосредственной демократии в советском конституционном праве. В кн.: Вопросы социалистической конституции. София, Изд-во «Наука и искусство», 1969, стр. 7:

⁷ Տե՛ս Синцов Г. В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах, дисс. на соиск. уч. степ. доктора юр. наук, Пенза, 2009, стр. 70:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ ՀՀ սահմանադրական դատարանը 1999 թ. հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-179 որոշման մեջ նշում է. «Հայաստանում օրինական կարգով մշտական բնակություն հաստատած փախստականների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությանը մասնակցելու իրավունքը բացառող՝ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, ՀՀ ընտրական օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի 1-ին կետի, 122-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ կետերի, «Փախստականների մասին» ՀՀ օրենքի 18-րդ հոդվածի 8-րդ մասի դրույթները չեն համապատասխանում Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2-րդ, 4-րդ, 8-րդ, 27-րդ, 105-րդ հոդվածների պահանջներին»: Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 1999 թ. հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-179 որոշումը (ՀՀՊՏ N26 (92), 19. 10. 1999):

¹⁰ Տե՛ս Recommendation 1704 (2005) on “Referendums: towards good practices in Europe” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 29 April 2005 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329&lang=EN>, 18. 10. 2015, 12:49):

¹¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասում¹² և «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածում¹³:

Իրավագիտության մեջ առկա հանրաքվեի սահմանումները հաճախ աչքի են ընկնում այս ինստիտուտի էության միակողմանի ներկայացմամբ՝ սահմանափակելով հանրաքվեի առարկան: Այսպես, երբեմն հանրաքվեն դիտարկվում է իբրև որոշակի օրինագծի¹⁴, որոշման նախագծի ընդունման¹⁵ կամ ժողովրդական ներկայացուցչության կողմից ընդունված օրենքները մերժելու¹⁶ կապակցությամբ ընտրողների քվեարկություն:

Հանրաքվեն դիտարկվում է նաև որպես ժողովրդական կամ համաժողովրդական ակտ, որն ուղղակիորեն կապվում է ընտրությունների, քվեարկության կամ հարցման հետ¹⁷: Հանրաքվեն ընտրությունների հետ նույնացնելը խեղաթյուրում է հանրաքվեի առարկայի բովանդակությունը, քանի որ ընտրությունների նպատակը պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի ձևավորումը կամ անձին պաշտոնական լիազորություններով օժտելն է, մինչդեռ հանրաքվեն առավել կարևոր հանրային նշանակություն ունեցող հարցերի կապակցությամբ որոշում ընդունելուն ուղղված անմիջական կամաարտահայտություն է:

Հանրաքվեի այլ բնորոշումներում այն մի դեպքում ներկայացվում է որպես պետական կամ հասարակական կյանքի կարևոր հարցերի լուծման, մյուս դեպքում՝ որպես ընտրողների կարծիքի բացահայտման միջոց¹⁸: Առաջին մոտեցման մեջ հանրաքվեի

¹² Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

¹³ Տե՛ս «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N21 (196), Հոդ. 473, 21. 06. 2002):

¹⁴ Տե՛ս Сафаров Р. А. Институт референдума в условиях общенародного государства //Советское государство и право. М., 1963, N 6, стр. 19-20: Տե՛ս նաև՝ Маклаков В. В. Референдум в буржуазном государстве //Правоведение. М., 1975, N 3, стр. 96; Троицкий С. В. Институт референдума в освободившихся странах Южной Азии //Избирательное право и выборы. М., 1990, стр. 23; Советский энциклопедический словарь /Издание 2-е, науч.-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.) и др. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1981, стр. 1134:

¹⁵ Տե՛ս Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов. М., Изд-во «Юристъ», 2006, стр. 267:

¹⁶ Տե՛ս Трайнин И. П. О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах //Советское государство и право, М., 1937, N 1-2, стр. 100:

¹⁷ Տե՛ս Методологические проблемы правоведения /Отв. ред. М. Н. Марченко. М., Изд-во МГУ, 1994, стр. 92-93: Տե՛ս նաև՝ Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, М., Изд-во «ИНФРА-М», 1999, стр. 596:

¹⁸ Տե՛ս Иванец Г. И., Калинин И. В., Червонюк В. И. Конституционное право России: Энциклопедический словарь /Под общ. ред. В. И. Червонюка. М., Изд-во «Юридическая литература», 2002, стр. 286: Տե՛ս նաև՝ Спасов Б., Ангелов А. Государственное право Народной Республики Болгария /Под ред. Д. Л. Златопольского, пер. с болг. А. Л. Недавний и В. М. Сафронова. М., Изд-во «Иностранная литература»,

հատկանիշները տարբերակված և մանրամասնեցված չեն: Ինչ վերաբերում է հանրաքվեն որպես ընտրողների կարծիքի բացահայտման կառուցակարգ դիտարկելուն, ապա վերջինս ավելի շատ բնութագրական է ժողովրդական հարցմանը և ժողովրդական քննարկմանը:

Հանրաքվեի որոշ սահմանումներում, բացի հանրաքվեի առարկայի ընդլայնումից, անդրադարձ է կատարվել նաև կայացված որոշումների իրավաբանական բնույթին¹⁹: Մեկ այլ դեպքում նույնացվում են պլեբիսցիտը, համաժողովրդական քննարկումը և հանրաքվեն²⁰:

Պետք է նշել, որ եվրոպական սահմանադրությունների մեծամասնությունը, օգտագործելով «հանրաքվե» եզրույթը, չի բացահայտում դրա բովանդակությունը: Դրանց թվին են պատկանում Հունաստանի, Իռլանդիայի, Իտալիայի, Ալբանիայի, Մոլդովայի, Լեհաստանի, Սլովակիայի, Սլովենիայի, Ֆրանսիայի, Խորվաթիայի սահմանադրությունները: Մի շարք երկրների սահմանադրություններում գործածվում է «համաժողովրդական քվեարկություն» արտահայտությունը (Ավստրիա, Բելառուս, Լիխտենշտեյն, Լյուքսեմբուրգ, Հունգարիա, Լատվիա և այլն): Դրա հետ մեկտեղ, որոշ երկրների սահմանադրություններում հանդիպում են այնպիսի եզրույթներ, ինչպիսիք են՝ «խորհրդակցական հանրաքվե»-ն (Ֆինլանդիա, Շվեդիա), «ժողովրդական հարցում»-ը (Ավստրիա, Գերմանիա), «պարտադիր» և «ոչ պարտադիր հանրաքվե»-ն (Շվեյցարիա): Ակնհայտ է, որ եզրութաբանական այսպիսի բազմազանության պայմաններում հանրաքվեի էության համակողմանի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ ժողովրդական հարցմանը, ժողովրդական քննարկմանը և պլեբիսցիտին:

1962, стр. 79; Барабашев Г. В., Шеремет К. Ф. Непосредственная демократия в СССР. М., Изд-во «Знание», 1984, стр. 33; Дорогин В. А. Суверенитет в советском государственном праве. М., Изд. АОН при ЦК ВКП (6), 1948, стр. 199; Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ա-Ձ, Երևան, «Հաշատան» հրատ., 1976, էջ 822; Политология. Энциклопедический словарь /Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. М., Изд-во Московского коммерческого университета, 1993, стр. 341:

¹⁹ Տե՛ս Юридический энциклопедический словарь /Гл. ред. А. Я. Сухарев, 2-е изд., перераб. и доп. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1987, стр. 410: Տե՛ս նաև՝ Большая советская энциклопедия. Т. 20. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1975, стр. 54; Дмитриев Ю. А., Комарова В. В. Правовое содержание института референдума и его место в системе непосредственной демократии в Российской Федерации //Право и жизнь. М, 1995, N 7, стр. 56:

²⁰ Տե՛ս Российская юридическая энциклопедия /Гл. ред. А. Я. Сухарев. М., Изд-во «Инфра-М», 1999, стр. 707:

Մի շարք երկրներում ժողովրդական հարցումը դիտարկվում է իբրև հանրաքվեի տեսակ, որի արդյունքում, որպես կանոն, չեն ընդունվում վերջնական կամ պարտադիր որոշումներ²¹: Մեր գնահատմամբ, այս երկու ինստիտուտների նույնացման դեպքում տեղի է ունենում հանրաքվեի հատկանիշներից մեկի՝ կամաարտահայտության իրավաբանական ուժի և իրավական հետևանքների բովանդակության աղճատում, քանի որ հարցումն ընդամենը ընտրողների հետ խորհրդակցելն է, որն իրավաբանորեն չի պարտավորեցնում պետությանը կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինին:

Հանրաքվեի և հասարակական կարծիքի բացահայտման հարաբերակցության յուրատեսակ պատկեր է ստացվում ՀՀ օրենսդրության վերլուծության արդյունքում: Այսպես, «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածի 2-րդ մասը հռչակում էր. «Հանրաքվեն (համաժողովրդական քվեարկությունը) ժողովրդի իշխանությունը անմիջականորեն իրականացնելու՝ պետական կյանքի առավել կարևոր հարցեր լուծելու, Հայաստանի Հանրապետության օրենքներ և որոշումներ ընդունելու, հասարակական կարծիքը բացահայտելու միջոց է»²²:

«Հանրաքվեի մասին» ՀՀ 2001 թ. սեպտեմբերի 12-ի (ՀՕ-225, 2001 թ. հոկտեմբերի 18-ի խմբագրությամբ) օրենքի 1-ին հոդվածը հանրաքվեն բնորոշում էր որպես ՀՀ քաղաքացիների կողմից անմիջականորեն ժողովրդի իշխանություն իրականացնելու, Սահմանադրություն ընդունելու կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու, օրենքներ ընդունելու եղանակ²³: Այս օրենսդրական բնորոշման մեջ հանրաքվեի ողջ դերակատարությունը սահմանափակված էր միայն նրա օրինաստեղծ նշանակությամբ: Հետագայում «Հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2008 թ. դեկտեմբերի 26-ի (ՀՕ-3-Ն) օրենքի 1-ին հոդվածով նշված սահմանումը վերախմբագրվեց, և հանրաքվեն ներկայացվեց որպես ժողովրդի կողմից անմիջականորեն իշխանության իրականացում՝ Սահմանադրություն ընդունելու կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու, օրենքներ ընդունելու,

²¹ Տե՛ս Арутюнян Г. Г., Баглай М. В. Конституционное право: Энциклопедический словарь, М., Изд-во «НОРМА», 2006, стр. 274-275:

²² Տե՛ս Մինասյան Գ. Մ., «Հանրաքվե»-Հայաստանի Հանրապետության 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեի նախապատրաստումը, անցկացումը և արդյունքներն ամփոփող փաստավավերագրական ժողովածու, Երևան, «Էրեբունի» հրատ., 1992 թ., էջ 15:

²³ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), 18. 10. 2001):

ինչպես նաև պետական կյանքի կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ հասարակական կարծիքը բացահայտելու եղանակով²⁴:

Թեև հանրաքվեի վերջին օրենսդրական սահմանման մեջ երկրորդ բնորոշման համատարածությամբ հանրաքվեի առարկան ընդլայնվել է, այնուամենայնիվ, խնդրահարույց է մնում հանրաքվեի և հասարակական կարծիքի բացահայտման նույնացումը: Խորհրդակցական հանրաքվեն ստացել է կիրառում արտասահմանյան որոշ պետություններում: Սակայն դրա դերը կախված է քաղաքական և իրավական մշակույթի զարգացման աստիճանից: Չկայացած ժողովրդավարության պայմաններում հանրաքվեի միջոցով արտահայտված հասարակական կարծիքը չի կանխորոշում հանրային իշխանության մարմինների գործունեության բովանդակությունը: Այս դեպքում խեղաթյուրվում է «իշխանություն» եզրույթի կառավարչական-տնօրինչական իմաստը, քանի որ հանրաքվեն ժողովրդի համար չի ապահովում ակնկալելի իրավական հետևանքներ: Ընդ որում, քվեարկության արդյունքների իրավաբանական բնույթի մասին հիշատակում չկա նաև «Ռուսաստանի Դաշնության հանրաքվեի մասին» դաշնային սահմանադրական, «Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքացիների ընտրական իրավունքների ու հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի հիմնական երաշխիքների մասին» դաշնային օրենքներում²⁵, «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքում²⁶:

Թեև հասարակական կարծիքի բացահայտումը հանդիսանում է համապետական հանրաքվեի դրսևորման ձև, ՀՀ-ում այն կիրառվում է նաև տեղական մակարդակով: Այդ մասին են վկայում «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի երկրորդ պարբերությունը²⁷, «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 39-րդ հոդվածի 2-րդ մասը²⁸, «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքի 6-րդ հոդվածի առաջին պարբե-

²⁴ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2008 թ. դեկտեմբերի 26-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N4 (670), Հոդ. 67, 21. 01. 2009):

²⁵ Տե՛ս Пылин В. В. Избирательное и референдумное право Российской Федерации. СПб., Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003, стр. 176:

²⁶ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸ Տե՛ս «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N3 (669), Հոդ. 42, 16. 01. 2009):

րությունը²⁹: Իսկ ՀՀ Սահմանադրության 190-րդ հոդվածով³⁰ համայնքների միավորման կամ բաժանման կապակցությամբ համայնքների կարծիքի բացահայտումն ուղղակիորեն չի դիտարկվում որպես տեղական հանրաքվեի դրսևորում:

Քննարկվող խնդրի կապակցությամբ Տեղական ինքնակառավարման 1985 թ. եվրոպական խարտիայի 5-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ տեղական տարածքային սահմանազատումների ցանկացած փոփոխության դեպքում անհրաժեշտ է նախապես խորհրդակցել համապատասխան տեղական հանրության հետ՝ այնտեղ, որտեղ թույլ է տալիս օրենքը, հանրաքվե անցկացնելու միջոցով³¹: Այսինքն՝ սահմանների փոփոխության դեպքում պարտադիր է համայնքների հետ խորհրդակցելը, սակայն պարտադիր չէ դա հանրաքվեի միջոցով անելը³²: Մի կողմից, նշված հոդվածը պետություններին հնարավորություն է տալիս՝ որոշելու համայնքների հետ խորհրդակցելու ձևը, մյուս կողմից, հոդվածի տրամաբանությունը հանգում է նրան, որ բնակչության կարծիքը պետք է հաշվի առնվի համայնքների սահմանների փոփոխության դեպքում: Հակառակ պարագայում Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիան պետություններին չէր պարտավորեցնի՝ խորհրդակցելու համայնքների հետ:

Մեր կարծիքով, պարտադիր տեղական հանրաքվե պետք է լինի նաև որոշիչ, քանի որ հանրաքվե անցկացնելու՝ օրենքով սահմանված անհրաժեշտությունը ցույց է տալիս անմիջական ժողովրդաիշխանության քննարկվող ինստիտուտի, հետևաբար՝ նաև դրանով արտահայտված դիրքորոշման բացառիկ նշանակությունը համապատասխան հարցի լուծման համար: Այլ կերպ ասած՝ տրամաբանական չէր լինի պարտադիր կերպով խորհրդակցել բնակչության հետ և անտեսել վերջինիս կարծիքը: Հակառակ դեպքում կառավարությունը համապատասխան համայնքներում պետք է ոչ թե նշանակի տեղական հանրաքվե, այլ՝ անցկացնի հասարակական կարծիքի հարցում:

²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀԱԺՏ 1995/9):

³⁰ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

³¹ Տե՛ս European Charter of Local Self-Government, Strasbourg, 15. X. 1985 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a088>, 02. 05. 2013, 22:14):

³² Կան երկրներ (օրինակ՝ Հունգարիա), որտեղ նշված հարցը պարտադիր կերպով դրվում է տեղական հանրաքվեի: Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.lawtoday.ru/razdel/biblo/kpzs/DOC_125.php (04. 05. 2013, 19:30):

Հանրաքվեի սահմանման համար կարևոր նշանակություն ունի նաև հանրաքվեի դրվող հարցերի ընդհանուր շրջանակի ձևակերպումը³³: Մեր կողմից քննարկված օրենսդրական բնորոշումներում օգտագործվում են «պետական կյանքի առավել կարևոր հարցեր» և «պետական կյանքի կարևորագույն հարցեր» արտահայտությունները: Հանրաքվեի առարկան նման կերպով է բնորոշվում նաև «Ռուսաստանի Դաշնության հանրաքվեի մասին» ՌԴ 2004 թ. հունիսի 28-ի դաշնային սահմանադրական օրենքի 1-ին հոդվածում³⁴: Սակայն այլ երկրների փորձը վկայում է, որ հանրաքվեի առարկա կարող են հանդիսանալ նաև հանրային կարևոր նշանակություն ունեցող այլ հարցեր³⁵:

Միևնույն ժամանակ, հանրաքվեի առարկայի շրջանակների հստակեցման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հարցերի ուսումնասիրումը, որոնք չեն կարող դրվել հանրաքվեի: Եվրոպական երկրների օրենսդրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր երկրներ քննարկվող խնդրի կապակցությամբ որդեգրել են տարբեր մոտեցումներ³⁶: Ընդհանրացնելով՝ կարելի է արձանագրել, որ դրանք հիմնականում այն հարցերն են, որոնք վերապահված են պետական իշխանության մարմիններ-

³³ Անդրադառնալով հանրաքվեի դրվող հարցերի շրջանակին՝ Յու. Ա. Դմիտրիևը և Վ. Վ. Կոմարովան քննադատում են Խորհրդային մեծ հանրագիտարանում օգտագործված «ներքաղաքական և արտաքին քաղաքականության հարցեր» ձևակերպումը՝ գտնելով, որ այն հանգեցնում է քննարկվող ինստիտուտի կիրառման ոլորտի ծայրահեղ ընդլայնման: Մինչդեռ հանրաքվեի բնորոշման մեջ նույն հեղինակներն օգտագործում են «հանրորեն նշանակալի ցանկացած հարց» արտահայտությունը: Մենք համամիտ չենք նման քննադատության հետ, քանի որ առաջին և երկրորդ ձևակերպումների իմաստային ընդգրկումները չեն տարբերվում միմյանցից: Բացի այդ, կարծում ենք, որ հանրաքվեի դրվող հարցերի սպառիչ ցանկը օրենսդրորեն սահմանելու անհնարինությունը պայմանավորում է այդ հարցերի շրջանակի սահմանման՝ հայտնի չափով անորոշությունը: Տե՛ս Большая советская энциклопедия. Т. 20. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1975, стр. 54: Տե՛ս նաև՝ Дмитриев Ю. А., Комарова В. В., նշվ. աշխ., стр. 43, 56:

³⁴ Տե՛ս Федеральный конституционный закон РФ от 28 июня 2004 года N 5-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 6 апреля 2015 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=177645&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6037065583459571>, 27. 12. 2015, 16:35):

³⁵ Այս իմաստով ուշագրավ է Բելառուսի Հանրապետության Սահմանադրության 73-րդ հոդվածով ամրագրված մոտեցումը, համաձայն որի՝ պետական և հասարակական կյանքի կարևորագույն հարցերի լուծման համար կարող են անցկացվել համապետական և տեղական հանրաքվեներ: Տե՛ս Constitution of the Republic of Belarus of 1994 (with alterations and amendments adopted at the republican referendums of November 24, 1996 and of October 17, 2004, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.kc.gov.by/en/main.aspx?guid=1411>, 14. 06. 2016, 11:27):

³⁶ Տե՛ս Referendums in Europe-An Analysis of the Legal Rules in European States (Report adopted by the Council for Democratic Elections at its 14th meeting (Venice, 20 October 2005) and the Venice Commission at its 64th Plenary Session (Venice, 21-22 October 2005, CDL-AD (2005)034, Strasbourg, 2 November 2005), pp. 11-12 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)034-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)034-e), 07. 07. 2016, 13:30):

րի իրավասությանը, վերաբերում են պետության անվտանգությանը, միջազգային պարտավորությունների կատարմանը կամ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը:

ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 3-րդ մասի և «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի 2-րդ մասի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ հարցերի մի մասն արտացոլված է ՀՀ օրենսդրության մեջ: Սակայն, հաշվի առնելով առաջավոր եվրոպական պրակտիկան, ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 3-րդ մասում հանրաքվեի չդրվող հարցերի ցանկի՝ ոչ սպառիչ լինելը, ինչպես նաև՝ հանրաքվեի դրվող հարցերին ներկայացվող պահանջները (տե՛ս ատենախոսության 3-րդ գլխի 2-րդ պարագրաֆը), առաջարկվում է «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ՝

«Հոդված 4. Հանրաքվեի չդրվող հարցերը

Բացի Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսված հարցերից, հանրաքվեի չեն կարող դրվել նաև՝

ա) Սահմանադրության 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 203-րդ հոդվածների փոփոխության վերաբերյալ հարցերը,

բ) Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությանը, գործող պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ժամկետի երկարաձգմանը կամ կրճատմանը, մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների սահմանափակմանը ու պարտականություններին վերաբերող հարցերը,

գ) Սահմանադրությամբ կամ օրենքով պետական մարմինների բացառիկ իրավասությանն ուղղակիորեն վերապահված այլ հարցերը,

դ) սույն օրենքով սահմանված պահանջներին չհամապատասխանող հարցերը:»:

Ինչ վերաբերում է տեղական հանրաքվեին, ապա այս կապակցությամբ առաջարկվում է՝

1. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի «բ» կետը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «բ) մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների սահմանափակմանը ու պարտականություններին վերաբերող հարցերը.»:

2. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ «թ» կետով. «թ) սույն օրենքով սահմանված պահանջներին չհամապատասխանող հարցերը»:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ հանրաքվեի առարկայի բնորոշման կապակցությամբ անհրաժեշտ է առանձնացնել հետևյալ նկատառումները՝

1. Հասարակական-քաղաքական կյանքում հանրաքվեի դերը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է ընդլայնել հանրաքվեի դրվող հարցերի շրջանակը: Ուստի նպատակահարմար է հանրաքվեի առարկան բնորոշել որպես *«Սահմանադրությամբ կամ օրենքով քվեարկության համար չարգելված հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող ցանկացած հարց»*: Քանի որ կարևորության գնահատումն իր մեջ պարունակում է սուբյեկտիվ տարրեր, կարծում ենք, որ նպատակահարմար է օրենսդրորեն սահմանել հանրաքվեի դրվող հարցի հանրային կարևորության գնահատման չափանիշներ: Մեր դիտարկմամբ, հանրաքվեի հարցի կարևորության գնահատումը պետք է վերապահել հանրաքվե նախաձեռնողներին և քվեարկության մասնակիցներին: Եթե նույնիսկ հանրաքվե նախաձեռնողը գերազնահատի հարցի հանրային կարևորությունը, ապա քվեարկության միջոցով կարելի է շտկել իրավիճակը:

2. Հանրաքվեի առարկայի ընդլայնումը չպետք է հանգեցնի անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության հավասարակշռության խախտման, հանրաքվեի ինստիտուտի դերակատարության անհարկի մեծացման: Ուստի, Սահմանադրությամբ և (կամ) օրենքով պետք է սահմանվի նաև քվեարկության համար արգելված հարցերի ողջամիտ շրջանակ:

Հանրաքվեի հասկացության ճշգրտման տեսանկյունից կարևոր է նաև ժողովրդական քննարկման հետ նրա հարաբերակցության լուսաբանումը: Ժողովրդական քննարկումը լայնորեն կիրառվել է ԽՍՀՄ-ում: Սկսած 1956 թ.՝ հասարակության քննարկման են ներկայացվել շուրջ վաթսուն համապետական խնդիրներ ու համամիութենական օրենքների նախագծեր: 1977 թ. ԽՍՀՄ Հիմնական օրենքի նախագծի համաժողովրդա-

կան քննարկման արդյունքներով կատարվեցին 173 հոդվածներից 110-ին վերաբերող 150 ուղղումներ, 1 հոդված ավելացավ³⁷:

Մասնագիտական գրականության մեջ ժողովրդական քննարկումը բնորոշվում է որպես պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից քննարկվող հարցերի (այդ թվում՝ օրինագծերի) կապակցությամբ բնակչության վերաբերմունքի բացահայտման եղանակ: Ժողովրդական քննարկումը միշտ կրում է խորհրդատվական բնույթ, դրա ընթացքում ստացված առաջարկություններն ու դիտողությունները պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համար պարտադիր չեն³⁸: Նման մոտեցման պարագայում ժողովրդական քննարկման նպատակը նույնանում է ժողովրդական հարցման նպատակի հետ: Իրավական հետևանքների առումով ևս այս երկու ինստիտուտները չեն տարբերվում միմյանցից: Նրանց տարբերությունը արտահայտվում է միայն ընթացակարգերում, քանի որ ժողովրդական քննարկման դեպքում, ի տարբերություն ժողովրդական հարցման, հասարակական կարծիքի բացահայտումը դրսևորվում է առաջարկությունների և դիտողությունների ներկայացմամբ:

Կարծում ենք, որ ժողովրդական քննարկումը և հանրաքվեն նույնացնելը ճիշտ չէ, քանի որ՝

1. Ժողովրդական քննարկմամբ արտահայտված դիրքորոշումները պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համար պարտադիր չեն նույնիսկ քննարկման իմաստով, մինչդեռ հանրաքվեի արդյունքները պետք է ենթակա լինեն պարտադիր կատարման նշված մարմինների կողմից:

2. Եթե ժողովրդական քննարկման արդյունքները պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համար նույնիսկ պարտադիր լինեն քննարկման իմաստով, ապա, ի տարբերություն հանրաքվեի, երաշխավորված չի լինի այդ արդյունքների արտացոլումը համապատասխան որոշումներում:

Հանրաքվեի բնորոշման համար կարևոր է նաև պլեբիսցիտի հետ նրա հարաբերակցության քննարկումը: «Պլեբիսցիտ» եզրույթը ծագել է լատիներեն «plebiscitum»

³⁷ См'у Теоретические основы советской конституции /Отв. ред. Б. Н. Топорнин. М., Изд-во «Наука», 1981, стр. 51:

³⁸ См'у Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 273-274:

(plebs-«ժողովուրդ» և scitum-«որոշում») բառից, այսինքն՝ համաժողովրդական որոշում³⁹: Իրավաբանական գրականության մեջ պլեբիսցիտը ներկայացվում է որպես պլեբյների ժողովի (concilium plebs) որոշում, որն ուղղակիորեն պարտավորեցնում էր միայն պլեբյներին⁴⁰: Մեկ այլ դեպքում այն ներկայացվում է որպես ժողովրդական քվեարկության տեսակներից մեկը, որը, որպես կանոն, իրեն օտար տարածք միացնող պետությունն անցկացնում է այդ տարածքի բնակչության շրջանում, որպեսզի ժողովրդի համաձայնության տեսք տա տեղ գտած փաստին⁴¹: Պլեբիսցիտը դիտարկվում է նաև որպես քվեարկության միջոցով այս կամ այն հարցի կապակցությամբ բնակչության կամքի բացահայտման ձևերից մեկը⁴²:

Հանրաքվեի և պլեբիսցիտի հարաբերակցության վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ, ընդհանուր առմամբ, ձևավորվել են երկու հիմնական մոտեցումներ: Դրանցից մեկի համաձայն՝ հանրաքվեի և պլեբիսցիտի միջև չկան տարբերություններ⁴³: Այս տեսակետի ընդդիմախոսները տարբերակում են մտցնում հանրաքվեի և պլեբիսցիտի միջև⁴⁴: Երբեմն քննարկվող ինստիտուտների տարբերությունը հիմնավորվում է նրանց ճյուղային (պլեբիսցիտը՝ միջազգային իրավունքին, հանրաքվեն՝ սահմանադրական իրավունքին) պատկանելությամբ, ինչը, մեր կարծիքով, չի հանգեցնում այդ երկու ինստիտուտների ձևական-իրավաբանական հատկանիշների տարբերակման:

Հանրաքվեի և պլեբիսցիտի նույնացման ընդդիմախոսները նշում են, որ հանրաքվեն անմիջական ժողովրդական կառավարումն է, երբ օրենքները քննարկվում և քվեարկվում են խորհրդարանի կողմից, սակայն ուժի մեջ են մտնում միայն քաղաքա-

³⁹ St' u Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских, М., Изд-во «ИНФРА-М», 1997, стр. 490:

⁴⁰ St' u Бартошек Милан. Римское право (Понятия, термины, определения). М., Изд-во «Юридическая литература», 1989, стр. 247:

⁴¹ St' u Большая советская энциклопедия. Т. 20. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1975, стр. 51:

⁴² St' u Дипломатический словарь в 3-х томах, Том 2: К-Р /Ред. А. А. Громыко. М., Изд-во «Наука», 1986, стр. 385:

⁴³ St' u Трайнин И. П., նշվ. աշխ., стр. 100: St' u նաև՝ Коток В. Ф. Проблемы развития непосредственной демократии в советском государстве, дисс. на соиск. уч. степ. д-ра юр. наук, М., 1965, стр. 584; Баглай М. В., Туманов В. А. Референдум: Малая энциклопедия конституционного права. М., Изд-во «БЕК», 1998, стр. 401-403; Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран: Учебное пособие. М., Б. и., 1987, стр. 61; Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь в 86-х томах, Т. 23. СПб., Изд-во «Семеновская типолитография», 1898, стр. 361:

⁴⁴ St' u Кабышев В. Т. Прямое народовластие в советском государстве. Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1974, стр. 108: St' u նաև՝ Сафаров Р. А., նշվ. աշխ., стр. 18-19; Волова Л. И. Плебисцит в международном праве. М., Изд-во «Международные отношения», 1972, стр. 48:

ցիների կողմից անմիջական քվեարկությամբ հավանության արժանանալուց հետո: Իսկ պլեբիսցիտն ակտ է, որի միջոցով ժողովուրդը բարձրագույն իշխանությունը փոխանցում է մեկ մարդու, և երբեմն լիազորում նրան՝ մշակելու Սահմանադրություն⁴⁵:

Հանրաքվեի և պլեբիսցիտի հարաբերակցությունը երբեմն հանգում է նրան, որ հանրաքվեն դիտարկվում է որպես բարեփոխումների հաստատում, մինչդեռ պլեբիսցիտն արտահայտում է վստահությունը մարդու նկատմամբ: Այս մոտեցման համաձայն՝ առաջին դեպքում քվեարկում են օրենքի, երկրորդ դեպքում՝ մարդու համար⁴⁶:

Որոշ հանրագիտարանային աղբյուրներում պլեբիսցիտի և հանրաքվեի տարբերակման հիմք է համարվում այն, որ պլեբիսցիտար քվեարկությունը լուծում է առանձնահատուկ հարց (ad hoc, pro hoc vice) և մեծամասամբ դեպքերում կիրառվում է բնակչության ու տարածքի ճակատագիրը որոշելու համար, իսկ հանրաքվեն օրենքների ընդունման նպատակով բնակչության քվեարկությունն է և գործնականում կիրառվում է պետական ու տեղական խնդիրների լուծման համար⁴⁷:

Եզրութաբանական անհստակություններ կան նաև արտասահմանյան երկրների օրենսդրության մեջ: Օրինակ՝ Եգիպտոսում և Սիրիայում նախատեսվում են նախագահի ընտրություններ հանրաքվեի միջոցով:

Վերևում ներկայացված հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ հանրաքվեի և պլեբիսցիտի տարբերության վերաբերյալ նշված հեղինակների հիմնավորումները բավարար չեն այդ ինստիտուտների սահմանազատման համար: Պլեբիսցիտով լուծվող հարցերի շրջանակը միանգամայն տեղավորվում է հանրաքվեի վերաբերությամբ կիրառելի «հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցեր» ձևակերպման իմաստային տիրույթի մեջ: Ուստի, այդ երկու ինստիտուտների հասկացությունը ձևավորող անհրաժեշտ և բավարար ձևական-իրավաբանական հատկանիշների առումով հանրաքվեի և պլեբիսցիտի միջև չկան տարբերություններ:

Ամփոփելով հանրաքվեի սահմանման վերաբերյալ մեր դատողությունները՝ պետք է արձանագրել, որ հանրաքվեի գիտական և օրենսդրական բնորոշումներն աչքի են ընկնում բազմազանությամբ: Թեև սա իրավաբանական մշակույթի հարստության վկա-

⁴⁵ Ст'ю Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. М., Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908, стр. 397:

⁴⁶ Ст'ю Сафаров Р. А., նշվ. աշխ., стр. 76:

⁴⁷ Ст'ю հղումն ըստ՝ Волова Л. И., նշվ. աշխ., стр. 48:

յություն է, այնուամենայնիվ, երբեմն նկատվում են հանրաքվեն ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտների հետ նույնացնելու միտումներ՝ հանրաքվեի սահմանման մեջ ներառելով մեզ համար ոչ ընդունելի հատկանիշներ: Մասնավորապես, հանրաքվեն ժողովրդական հարցման կամ ժողովրդական քննարկման հետ նույնացնելը նրան զրկում է իշխանական կամաարտահայտության բնույթից: Իսկ նմանատիպ մոտեցման օրենսդրական ձևակերպումը կարող է հանգեցնել պետական և հասարակական գործընթացներից ժողովրդի օտարման, որոշումների կայացման ընթացքում նրա կամքի անտեսման: Ինչ վերաբերում է պլեբիսցիտի և հանրաքվեի տարբերակմանը, ապա այն չունի բավարար գիտական հիմնավորում:

Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով՝ կարծում ենք, որ հանրաքվեի բնորոշման մեջ պետք է ընդգրկվեն միայն այն հատկանիշները, որոնք անհրաժեշտ են և բավարար՝ անմիջական ժողովրդաիշխանության տվյալ ինստիտուտը հարակից և ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտներից տարանջատելու համար: Ուստի, հանրաքվեի սահմանման մեջ պետք է արտացոլվեն՝

- 1) հանրաքվեի առարկան,
- 2) հանրաքվեի սուբյեկտները,
- 3) հանրաքվեի սուբյեկտների կամաարտահայտության եղանակը և բնույթը,
- 4) հանրաքվեի սուբյեկտների կամաարտահայտության իրավաբանական ուժը և իրավական հետևանքները:

Այսպիսով, հանրաքվեն Սահմանադրությամբ կամ օրենքով քվեարկության համար չարգելված հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցերով քաղաքացիների կամ համայնքի բնակչության՝ քվեարկության եղանակով անմիջական կամաարտահայտությունն է, որն իրավական կարգավորման տվյալ մակարդակում ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ և ենթակա է կատարման մարմինների, կազմակերպությունների և անձանց կողմից, որոնց նկատմամբ այդ որոշումն ունի պարտադիր բնույթ:

Միևնույն ժամանակ, հանրաքվեի սահմանման մեջ հանրաքվեի սուբյեկտների կամաարտահայտության իրավաբանական ուժի և իրավական հետևանքների ներառումը նպատակ է հետապնդում՝ ընդգծելու հանրային որոշումների կայացման գործում ժողո-

վրդի կամահայտնության հիմնարար բնույթը, որի օգնությամբ հանրային կառավարումը ձեռք է բերում կանխատեսելիություն և կայունություն: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ հանրաքվեն կարելի է բնորոշել որպես *Սահմանադրությամբ կամ օրենքով քվեարկության համար չարգելված հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցերով քաղաքացիների կամ համայնքի բնակչության՝ քվեարկության եղանակով անմիջական կամաարտահայտություն, որի արդյունքները պետք է կանխորոշեն պետության քաղաքականության հիմնարար ուղղությունները և հնարավորինս երաշխավորեն հանրային իշխանության իրացման կայունություն և կանխատեսելիություն:*

Հանրաքվեի այսպիսի սահմանման արժեքավորությունը կայանում է նրանում, որ այն ներառում է հանրաքվեի բոլոր հիմնական հատկանիշները, որոնք անմիջական ժողովրդաիշխանության քննարկվող ինստիտուտը հստակ տարանջատում են անմիջական ժողովրդաիշխանության, ինչպես նաև՝ ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտներից: Հանրաքվեն ներկայացվում է որպես իշխանական բնույթի կամաարտահայտություն, ինչը բացակայում է հանրաքվեի բազմաթիվ բնորոշումներում: Բացի այդ, տրված բնորոշումը հանրաքվեի ընդհանուր տեսական սահմանում է, որի մեջ ներառված են և՛ համապետական, և՛ տեղական հանրաքվեի բնորոշումները: Այս իմաստով կարևոր է ընդգծել այն հանգամանքը, որ «հանրաքվե» եզրույթը հանդիսանում է սեռային հասկացություն «համապետական հանրաքվե» և «տեղական հանրաքվե» եզրույթների համար: Մինչդեռ հանրաքվեի բազմաթիվ սահմանումներում «հանրաքվե» եզրույթը նույնացվում է «համապետական հանրաքվե» հասկացության հետ: Այս մոտեցումն արտացոլված է նաև «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի անվանման մեջ և նշված օրենքի 1-ին հոդվածում⁴⁸: Մեր կարծիքով, ավելի ճշգրիտ անվանում ունեն «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքը⁴⁹: Ուստի նպատակահարմար է ոլորտը կարգավորող օրենքը վերանվանել «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենք», իսկ օրենքի 1-ին հոդվածում «հանրաքվեն» բառը փոխարինել «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեն» բառերով:

⁴⁸ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

⁴⁹ Տե՛ս Մինասյան Գ.Մ., նշվ. աշխ., էջեր 14-15:

Խոսելով հանրաքվեի դերակատարության մասին՝ պետք է նշել, որ բացահայտելով որոշակի հարցի կամ օրինագծի կապակցությամբ հասարակության դիրքորոշումը՝ այն հանրային իշխանության մարմիններին հնարավորություն է տալիս իրենց քաղաքականությունը համապատասխանեցնել բնակչության սպասումներին: Այն հանրային վերահսկողության կարևորագույն ինստիտուտ է, որն ապահովում է կայացված որոշումների լեգիտիմության բարձրագույն աստիճան և թույլ է տալիս հաշվի առնել հասարակության հնարավորինս բոլոր շերտերի շահերը: Որոշ դեպքերում հանրաքվեն կարող է ծառայել իշխանության ճյուղերի միջև ծագած վեճերի լուծմանը:

Միաժամանակ, չպետք է գերազնահատել հանրաքվեի հնարավորությունները, քանի որ հանրաքվեի առարկայի անհարկի ընդլայնումը կարող է հանգեցնել անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության հավասարակշռության խախտման: Հանրաքվեի կիրառման հիմնական խոչընդոտներից են շարունակում մնալ հանրային իրազեկվածության և իրավագիտակցության ցածր մակարդակը⁵⁰, զանգվածային լրատվության միջոցների գործունեության մեջ տեղ գտած բացթողումները և այլն:

Հաշվի առնելով նշված խնդիրները՝ կարծում ենք, որ հանրաքվեի կիրառումը պետք է լինի խիստ հիմնավորված: Ուստի, հանրաքվեի կիրառման բարձր արդյունավետության հասնելու համար պետության և հասարակության գործերի կառավարմանը բնակչության մասնակցության ընդլայնումը պետք է զուգակցվի համապատասխան սոցիալական, իրավական, քաղաքական, տեղեկատվական և այլ նախադրյալների ստեղծմամբ:

⁵⁰ Տե՛ս Դանիելյան Գ. Բ., Հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի վերանայման հիմնարար ուղղությունները // Պետություն և իրավունք, Երևան, 2014, N 3-4 (65-66), էջեր 5-6:

§ 2. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հանրաքվեն՝ որպես հասարակական և պետական կյանքին բնակչության մասնակցության ձև, անցել է ձևավորման ու զարգացման երկարատև պատմական ուղի: Համաժողովրդական քվեարկության միջոցով հասարակական կյանքի կարևոր խնդիրների լուծումը մարդկությանը հայտնի է դեռևս նախապետական շրջանից: Հանրային կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի լուծմանը ժողովրդին ներգրավելու գաղափարը շարունակել է կենսագործվել նաև պետականորեն կազմակերպված հասարակություններում:

Չնայած հանրաքվեի ինստիտուտն ունի նման խոր պատմական արմատներ, այնուամենայնիվ, գիտական շրջանակներում տիրապետող է այն տեսակետը, որ հանրաքվեի հայրենիքը Շվեյցարիան է⁵¹, իսկ որպես առաջին հանրաքվեի անցկացման տարեթիվ՝ նշվում է 1439 թվականը (Շվեյցարիա, Բեռնի կանտոն)⁵²:

Հանրաքվեի ինստիտուտի պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն պայմանականորեն կարելի է բաժանել հանրաքվեի ծագման, կայացման և լայն տարածման փուլերի: Հանրաքվեի ինստիտուտի զարգացումն այսպիսի փուլերի բաժանելը պայմանավորված է հանրաքվեի առարկայի, սուբյեկտների և կիրառման հաճախականության փոփոխություններով:

Խոսելով հանրաքվեի առարկայի զարգացման մասին՝ պետք է արձանագրել, որ այն պատմականորեն կրել է էական փոփոխություններ: Այսպես, եթե սկզբնական շրջանում անմիջական ժողովրդաիշխանության այս ինստիտուտի օգնությամբ լուծվում էին ներպետական կամ համայնքային նշանակության խնդիրներ, ապա 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հանրաքվեով լուծվող հարցերի շրջանակն ընդլայնվեց: Մասնավորապես, մի շարք կապիտալիստական պետությունների սահմանադրություն-

⁵¹ Ст'ю Коток В. Ф. Референдум в системе социалистической демократии. М., Изд-во «Наука», 1964, стр. 22:

⁵² Ст'ю Синцов Г. В. Конституционно-правовой институт референдума Российской Федерации и субъектов Российской Федерации, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Пенза, 2003, стр. 14: Պետք է նշել, որ, ըստ որոշ աղբյուրների, քաղաքական հարցերով կանտոնի ժողովի (Landsgemeinde) առաջին քվեարկությունը տեղի է ունեցել 1294 թ.՝ Շվիցում: Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.academia.edu/2181125/_XIII-XV_, էջ 23 (01. 05. 2013, 18:49):

ներում ամրագրվեցին դրույթներ, որոնք նախատեսում էին հանրաքվեի օգնությամբ արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հարցերի լուծում⁵³:

Սակայն պատմական գործընթացն ի հայտ բերեց հանրաքվեի ինստիտուտը վերջինիս ավանդական (ներկայացված ակտերն ընդունելու կամ մերժելու) նշանակությանը զուգահեռ այլ նպատակներով կիրառելու միտումներ: Մասնավորապես, որոշ երկրներում պետության գլուխը հասարակական կյանքի առանձին կարևոր խնդիրներ լուծելիս այս ինստիտուտի օգնությամբ շրջանցում էր ներկայացուցչական մարմինները: Հանրաքվեն վերածվում էր հանրային իշխանության մարմինների միջև բախումների հաղթահարման կառուցակարգի, իսկ ժողովուրդը նշված մարմինների փոխհարաբերություններում ստանձնում էր իրավարարի դեր: Հանրաքվեի առարկայի ընդլայնման և քաղաքականացման արդյունք էր խորհրդարանի հետ անհամաձայնության դեպքում օրինագիծը հանրաքվեի դնելու՝ պետության գլխի իրավունքի ամրագրումը, որն առաջին անգամ արտացոլվեց 1919 թ. Վեյմարյան Սահմանադրության մեջ⁵⁴: Սա, մի կողմից, կարող էր հանդիսանալ սահմանադրական ճգնաժամի հաղթահարման միջոց, սակայն, մյուս կողմից, այն կարող էր խարխուլել ժողովրդական ներկայացուցչության հիմքերը:

Հանրաքվեի առարկայի իրավական բովանդակության քաղաքականացման արդյունք էին նաև ֆաշիստական Գերմանիայում անցկացված երեք հանրաքվեները: Համաժողովրդական քվեարկության էին դրվել՝ 1933 թ.՝ Ազգերի Լիգայից Գերմանիայի դուրս գալու, 1934 թ.՝ Նախագահի պաշտոնը ֆյուրերի և ռեյխսկանցլերի պաշտոնի հետ միավորելու, 1938 թ.՝ Ավստրիան Գերմանիային միավորելու հարցերը⁵⁵: Այս և համանման մի շարք այլ դեպքերում հանրաքվեի արդյունքները չէին արտացոլում ժողո-

⁵³ Այսպես, 1912 թ. Շվեյցարիայի Սահմանադրության 89-րդ հոդվածի 3-րդ կետում ամրագրվեց դրույթ, համաձայն որի՝ անորոշ կամ 15 տարուց ավելի ժամկետ ունեցող միջազգային պայմանագրերի հաստատման համար պահանջվում էր անցկացնել համապետական հանրաքվե:

⁵⁴ St'u Современное буржуазное государственное право. Критические очерки. Т. 2. Основные институты /Отв. ред. В. А. Туманов. М., Изд-во «Наука», 1987, стр. 203:

⁵⁵ St'u Хессе К. Основы конституционного права ФРГ /Под ред., со вступ. ст. Н. А. Сидорова, пер. с нем. Е. А. Сидоровой. М., Изд-во «Юридическая литература», 1981, стр. 81: St'u նաև՝ Трайнин И. П. Механизм немецко-фашистской диктатуры. Ташкент, Государственное издательство Узбекской ССР, 1942, стр. 30; Трайнин И. П. О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах //Советское государство и право, М., 1937, N 1-2, стр. 102:

վրդի իրական կամքը, քանի որ իշխող վարչակարգերն այդ արդյունքները համապատասխանեցրել էին սեփական նպատակային առաջնահերթություններին:

Սակայն պատմությանը հայտնի են նաև հանրաքվեն իր իսկական պետաիրավական առաքելությանը ծառայեցնելու դեպքեր: Օրինակ՝ 1946 թ. հունիսի 2-ին Իտալիայում անցկացվեց հանրաքվե, որը հաղթանակ բերեց ձախ ուժերին⁵⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ հանրաքվեի աշխարհագրության ընդլայնմանը զուգահեռ, ընդլայնվում էր նաև դրա առարկան: 20-րդ դարի 80-ական թվականներին միջազգային մեծ արձագանք գտան Կանադայում՝ Քվեբեկի կարգավիճակի կապակցությամբ 1980 թ.⁵⁷, Շվեյցարիայում՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությանն անդամակցության վերաբերյալ 1985 թ. և Իսպանիայում՝ Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի կազմակերպությանն այդ երկրի մասնակցության հարցով 1986 թ. անցկացված հանրաքվեները⁵⁸, որոնք նորություն էին հանրաքվեի առարկայի համատեքստում:

ԽՍՀՄ-ում հանրաքվեի մասին առաջին հիշատակումը կատարվել է ԽՍՀՄ 1936 թ. և միութենական հանրապետությունների 1937 թ. սահմանադրություններում: Հանրաքվեն իրավական ամրագրում է ստացել նաև ԽՍՀՄ 1977 թ. և Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (այսուհետ՝ ՀԽՍՀ) 1978 թ. սահմանադրություններում⁵⁹:

Հետխորհրդային պետություններում ևս գրանցվել է հանրաքվեի անցկացման պրակտիկա: 1991 թ. փետրվարի 9-ին Լիտվայում, 1991 թ. մարտի 31-ին Վրաստանում անցկացվեցին հանրաքվեներ անկախության հարցով⁶⁰: Ռուսաստանի Դաշնությունում հանրաքվեներ են անցկացվել 1991 թ. մարտի 17-ին, 1993 թ. ապրիլի 25-ին, 1993 թ.

⁵⁶ St'u Политический механизм диктатуры монополий /Отв. ред. И. Д. Левин, В. А. Туманов. М., Изд-во «Наука», 1974, стр. 32: Հասանելի աղբյուրը նաև՝ <https://lib.rus.ec/b/314280/read> (04. 05. 2013, 21:07):

⁵⁷ St'u Hogg W. P. Constitutional Law of Canada (Toronto: Carswell, 2nd Edition, 1985), p. 101:

⁵⁸ St'u Современное буржуазное государственное право. Критические очерки. Т. 2. Основные институты /Отв. ред. В. А. Туманов. М., Изд-во «Наука», 1987, стр. 203-211:

⁵⁹ St'u Конституция (Основной закон) СССР (Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.), ст. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/, 20. 06. 2016, 12:46): Ուշագրավ է, որ դեռևս 1918 թ. հունվարի 11-ի «Թուրքահայաստանի մասին» Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդների ընդունած դեկրետը նախատեսում էր ազատ հանրաքվեի անցկացում: St'u Мамичев В. Н. Референдум в законодательстве зарубежных стран и России (историко-правовое исследование), дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Ставрополь, 2000, стр. 50:

⁶⁰ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/konstitucionnoe-pravo-3/211.htm> (09. 01. 2013, 18:12):

դեկտեմբերի 12-ին և այլն: ԽՍՀՄ-ում միակ համաժողովրդական քվեարկությունը (հանրաքվեն) ԽՍՀՄ-ի պահպանման կապակցությամբ 1991 թ. մարտի 17-ին անցկացված հանրաքվեն էր: Սակայն Հայաստանի իշխանությունները հրաժարվեցին երկրում համամիութենական հանրաքվեի անցկացումից, և 1991 թ. փետրվարին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն սկսեց Հայաստանի անկախության հանրաքվեի կազմակերպման աշխատանքները⁶¹:

21-րդ դարի սկիզբը ցույց տվեց, որ հանրաքվեի դերակատարությունը ոչ միայն չի նվազել, այլև՝ աշխարհի շատ երկրներում այն շարունակում է մնալ որպես պետական և հասարակական կարևորագույն հարցերի լուծման առաջնակարգ միջոց: Այս ժամանակահատվածում անցկացված հանրաքվեներից ուշադրության է արժանի 2006 թ. սեպտեմբերի 17-ին Մերձդնեստրի Մոլդովական Հանրապետությունում անցկացված անկախության վերաբերյալ երկրորդ հանրաքվեն⁶²: 2011 թ. հունվարի 9-15-ը նույն հարցով հանրաքվե անցկացվեց Հարավային Սուդանում⁶³: 2016 թ. հունիսի 23-ին Մեծ Բրիտանիայում անցկացվեց հանրաքվե՝ Եվրոպական Միությանը (այսուհետ՝ ԵՄ) այդ երկրի անդամակցությունը շարունակելու հարցով⁶⁴:

Այսպիսով, բերված օրինակները վկայում են պատմական զարգացմանը զուգահեռ հանրաքվեի առարկայի ընդլայնման և պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկայում նրա դերակատարության մեծացման մասին: Այս միտումը վերահաստատում է հանրաքվեի առաջնակարգ տեղն անմիջական ժողովրդաիշխանության գործիքակազմում:

Ինչ վերաբերում է հանրաքվեի սուբյեկտներին, ապա սկսած 13-14-րդ դարերից՝ Շվեյցարիայի մի շարք կանտոններում (Ուրի, Շվից, Նիդվալդեն, Օբվալդեն, Արտաքին Ռոդենի Ապպենցել, Ներքին Ռոդենի Ապպենցել, Գլարուս) ժողովուրդն իրականացնում էր իրավաստեղծում: Սակայն 1802 թ. մայիսի 25-ին ընդունված Հելվետիկյան Հանրա-

⁶¹ Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Всесоюзный_референдум_о_сохранении_СССР (01. 05. 2013, 19:18):

⁶² Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Референдумы_в_Приднестровской_Молдавской_Республике (11. 01. 2013, 20:20):

⁶³ Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Референдум_о_независимости_Южного_Судана (12. 01. 2013, 19:07):

⁶⁴ Հասանելի աղբյուրը՝ http://ru.wikipedia.org/wiki/Референдум_о_членстве_Великобритании_в_Европейском_союзе (30. 06. 2016, 20:50):

պետության երկրորդ Սահմանադրությունը հանրաքվեի անցկացում չէր նախատեսում⁶⁵: 19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած՝ Շվեյցարիայում ժողովուրդը կրկին դառնում է իրավաստեղծման սուբյեկտ⁶⁶:

Հանրաքվեի սուբյեկտների պատմական զարգացման տեսանկյունից գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև իրավաստեղծմանը ժողովրդի մասնակցության ուսումնասիրումը ամերիկյան մայրցամաքում: Ըստ որոշ աղբյուրների, հանրաքվեն առաջին անգամ այստեղ կիրառվել է 1640 թ.⁶⁷: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին համաժողովրդական քվեարկության ճանապարհով ընդունվեցին մի շարք նահանգների սահմանադրություններ⁶⁸: Որոշ նահանգներում ժողովրդին հանրաքվեի և ժողովրդական նախաձեռնության միջոցով իրավաստեղծմանը մասնակցելու իրավունք վերապահվեց 1898 թ.⁶⁹:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին ԱՄՆ-ի նահանգների մեծ մասում օրենսդրությունը նախատեսում էր սահմանադրությունների ընդունումը հանրաքվեի միջոցով: Սակայն նահանգային դատարանները հաճախ խոչընդոտ էին հանդիսանում այդ գործընթացին՝ գտնելով, որ խորհրդարանը չի կարող օրենսդիր իշխանությունը փոխանցել ընտրողներին:

Նշված և այլ երկրներում հանրաքվեի պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հանրաքվեի ինստիտուտի զարգացումն ուղեկցվել է որոշումների կայացման գործընթացին ժողովրդի մասնակցության ընդլայնմամբ՝ աստիճանաբար արմատավորելով այն գաղափարը, որ ցանկացած հանրային իշխանություն ածանցվում է ժողովրդ-դաիշխանությունից:

⁶⁵ Հասանելի աղբյուրը՝ http://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_Швейцарии (23. 03. 2015, 17:18):

⁶⁶ Տե՛ս Мамичев В. Н., նշվ. աշխ., стр. 38:

⁶⁷ Տե՛ս Зиммерман Дж. Прямая демократия в Соединенных Штатах Америки: опыт и проблемы //Вестник МГУ, Сер. 11 «Право», М., 1991, N 5, стр. 47: Ամերիկյան մայրցամաքում հանրաքվեի առաջին կիրառումը երբեմն կապվում է ամերիկյան հեղափոխության հետ, երբ մի քանի նահանգներ քննարկման և հաստատման համար իրենց քաղաքացիներին ներկայացրին սահմանադրությունների նախագծեր: Տե՛ս Lipsitz L. American Democracy (New-York: St. Martin's Press, 1st Edition, 1986), p. 303:

⁶⁸ Տե՛ս Островский В. Прямое народное законодательство (Референдум и инициатива в Швейцарии). М., Издание Временного комитета Государственной думы, 1917, стр. 2-3:

⁶⁹ Տե՛ս Magruder F. A., McClenaghan W. A. Magruder's American Government (textbook) (Boston: Allyn and Bacon, 1980), p. 631: 1898 թ. Հարավային Դակոտայի ընտրողները Սահմանադրության մեջ մտցրեցին ուղղում, որը նրանց իրավունք էր տալիս առաջարկել օրենքի ընդունման եղանակը և պահանջել, որպեսզի խորհրդարանի կողմից ընդունված ցանկացած օրենք մինչև ուժի մեջ մտնելը ներկայացվի ընտրողների հավանությանը: Տե՛ս Pious R. M. American Politics and Government (New-York: McGraw-Hill Inc., 1986), p. 136:

Հանրաքվեի դերակատարության մասին կարող է վկայել նաև դրա կիրառման հաճախականությունը: Հանրաքվեի անցկացման բավականին հարուստ փորձ ունի Շվեյցարիան: Շվեյցարացի պետականագետների և իրավագետների հաշվարկով 1848 թ. սկսած՝ այդ երկրում դաշնային մակարդակով անցկացվել է մոտ 240 հանրաքվե⁷⁰:

Ժամանակակից աշխարհում նկատվում են հանրաքվեի առավել հաճախակի կիրառման միտումներ: Այսպես, 20-րդ դարի սկզբից մինչև 1986 թ. Եվրոպայում անցկացվել է 365, Ավստրալիայում և Օկեանիայում՝ 41, Նոր Զելանդիայում՝ 9, Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի երկրներում՝ 34 համապետական հանրաքվե: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ասիական 16 պետություններում անցկացվել է 44, իսկ Աֆրիկայի պետություններում՝ 88 հանրաքվե⁷¹: ԱՄՆ-ում 1945-1968 թթ. նահանգային մակարդակով անցկացվել է 497 հանրաքվե, որից 59-ը՝ հանրագրային, 18-ը՝ օրենսդրական, պարտադիր, 336-ը՝ սահմանադրական, 84-ը՝ այլ հարցերով⁷²:

Ուշագրավ է, որ 19-րդ դարում համապետական մակարդակով աշխարհում տարեկան անցկացվում էր միջինը 1-ից պակաս հանրաքվե (0,74): Սակայն 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում տարեկան անցկացվում էր միջինը 1,9, 50-ական թթ. կեսերին՝ 8,1, 80-ական թթ.՝ 16,8 հանրաքվե⁷³:

Հայաստանի պետականության պատմությունը չունի հանրաքվեի կիրառման հարուստ փորձ: Թերևս նշանակալի էր «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին» ՀՀ Գերագույն Խորհրդի՝ 1991 թ. մարտի 1-ի որոշումը⁷⁴, որի հիման վրա 1991 թ. սեպտեմբերի

⁷⁰ St' u Butler D., Ranney A. Referendums: A Comparative Study of Practice and Theory (Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1978), pp. 14-46:

⁷¹ St' u Rourke J. T., Hiskes R. P., Zirakzadeh C. E. Direct Democracy and International Politics: Deciding International Issues Through Referendum (L.: Lynne Rienner Pub., 1992), pp. 34-48:

⁷² St' u Gazey R. J. Direct Democracy-A Study of the American Referendum (Parliamentary Affairs, Oxford University Press, 1971, n. 2), pp. 125, 137:

⁷³ St' u Rourke J. T., Hiskes R. P., Zirakzadeh C. E., նշվ. աշխ., p. 3:

⁷⁴ St' u ՀՀ Գերագույն Խորհրդի 1991 թ. մարտի 1-ի «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին» որոշումը (ՀՀԳԽՏ 1991/5):

21-ին կայացած հանրաքվեի արդյունքներով քվեարկության իրավունք ունեցող ՀՀ քաղաքացիների 94,39 %-ը քվեարկեց անկախության օգտին⁷⁵:

1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (այսուհետ՝ ԼՂՀ) անկախության հանրաքվե⁷⁶: Հանրաքվեի միջոցով են ընդունվել ՀՀ 1995 թ. հուլիսի 5-ի⁷⁷ և ԼՂՀ 2006 թ. դեկտեմբերի 10-ի⁷⁸ սահմանադրությունները: 2003 թ. մայիսի 25-ի հանրաքվեով, քվորումի բացակայության պատճառով, չընդունվեցին ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունները⁷⁹:

Հայաստանի սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացի վերաբերյալ ԵԽԽՎ 1458 (2005) բանաձևում⁸⁰ Վեհաժողովը կոչ էր անում ՀՀ իշխանություններին՝ սահմանադրական հանրաքվե անցկացնել 2005 թ. նոյեմբերից ոչ ուշ, քանի որ քաղաքական փոխհամաձայնության ձեռքբերման ցանկացած հետաձգում կարող էր վտանգել բնակչության կողմից Սահմանադրության նախագծի ընդունումը: 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի⁸¹ և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի⁸² հանրաքվեներով ՀՀ Սահմանադրությունը ենթարկվեց փոփոխությունների:

Քանի որ մեր երկրի պետաիրավական համակարգի պատմական զարգացումը շուրջ յոթանասուն տարի ընթացել է խորհրդային քաղաքականության հունով, ուստի Հայաստանում հանրաքվեի պատմությունը կարելի է դիտարկել Ռուսաստանում հանրաքվեի զարգացման պատմության համատեքստում: Ռուս հեղինակների կողմից այն բաժանվում է հետևյալ փուլերի՝

⁷⁵ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեի արդյունքների մասին առավել մանրամասն տե՛ս ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ի հաղորդումը: Տե՛ս Մինասյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջեր 114-115:

⁷⁶ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://nankr.am/page/345/Khvorhrdaran.html> (25. 03. 2015, 15:23):

⁷⁷ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ajk.am/Article.php?id=369&lang=arm> (17. 02. 2013, 22:02):

⁷⁸ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.gov.nkr.am/hy/nkr-constitution/> (26. 03. 2015, 10:25):

⁷⁹ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ajk.am/Article.php?id=369&lang=arm> (17. 02. 2013, 22:17):

⁸⁰ Տե՛ս Resolution 1458 (2005) on “Constitutional reform process in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 June 2005 (22nd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/w/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17359&lang=en>, 14. 09. 2015, 10:15):

⁸¹ Հասանելի աղբյուրը՝ http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_constitutional_referendum,_2005 (17. 03. 2015, 13:47):

⁸² 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ սահմանադրական հանրաքվեի արդյունքներն առավել մանրամասն տե՛ս ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի 2015 թ. դեկտեմբերի 13-ի «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեի արդյունքներն ամփոփելու վերաբերյալ» N 99-Ա որոշումը (Հասանելի աղբյուրը՝ res.elections.am/images/dec/15.99_A.pdf, 02. 03. 2016, 14:23):

- 1) մինչհեղափոխական շրջանի ժողովրդական քվեարկություններ,
- 2) խորհրդային շրջան, որը պայմանականորեն կարելի է բաժանել 1917-1936 թթ. և 1936-1990 թթ.,
- 3) հետխորհրդային շրջան՝ 1990-1993 թթ.,
- 4) ժամանակակից շրջան՝ 1993 թ. դեկտեմբերից մինչ օրս⁸³:

Բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատճառներով հանրաքվեն Հայաստանում չի անցել զարգացման վերոնշյալ բոլոր փուլերը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում հանրաքվեի զարգացման պատմությունը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝

1. Հետխորհրդային: Այս փուլն սկսվել է 1991 թ. անկախության հանրաքվեով և ավարտվել 1995 թ. հուլիսի 5-ին Սահմանադրության ընդունմամբ: Սա խորհրդային պետաիրավական համակարգը նորով փոխարինելու և ազգային օրենսդրության հիմունքները ձևավորելու փուլն է:

2. Ժամանակակից: Այս փուլն ընդգրկում է 1995 թ. մինչ օրս ընկած ժամանակահատվածը: Սա հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության կարևորագույն ինստիտուտի դերակատարության բարձրացման և հասարակության կողմից դրա նշանակության աստիճանական կարևորման փուլն է:

Խոսելով ՀՀ-ում հանրաքվեի կիրառման մասին՝ պետք է նշել, որ իբրև համեմատաբար երիտասարդ պետություն՝ մեր երկրում դեռևս առկա են ժողովրդաիշխանության լիարժեք իրացմանը խոչընդոտող հանգամանքներ, ինչն անդրադառնում է նաև հանրաքվեի ինստիտուտի վրա: Այս մասին բազմիցս նշել և նշում են իրավապաշտպան կազմակերպությունները⁸⁴: Հայաստանում ժողովրդավարության ինստիտուտների զարգացման վերաբերյալ իր մտահոգությունները մի շարք բանաձևերում հայտնել է նաև ԵԽԽՎ-ն⁸⁵:

⁸³ Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=1745 (22. 02. 2013, 19:10):

⁸⁴ Այսպես, օրինակ, “Human Rights Watch” կազմակերպությունն իր 2012 թ. համաշխարհային զեկույցում, անդրադառնալով Հայաստանին, մտահոգություն է հայտնում ժողովրդավարության մի շարք ինստիտուտների (խոսքի, մամուլի ազատություն, դատական համակարգի անկախություն և այլն) վիճակի աղընչությամբ: Տե՛ս Human Rights Watch. World Report 2012. Events of 2011, pp. 412-417 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/wr2012.pdf>, 30. 04. 2014, 22:39):

⁸⁵ Տե՛ս Resolution 1304 (2002) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 26 September 2002 (31st Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17051&lang=en>, 27. 08. 2015, 00:07): Տե՛ս

Մեր երկրում հանրաքվեի պատմության ուսումնասիրությունը վկայում է օրենսդրության և պրակտիկայի ոչ միանշանակ զարգացումների մասին: Այսպես՝

1. Հանրաքվեի առարկան «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքում ստացել էր ավելի լայն ամրագրում, քան 1995 և 2005 թթ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության մեջ և «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքում: Այս իմաստով, առաջընթաց պետք է համարել 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում հանրաքվեի առարկայի ընդլայնումը:

2. «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքով նախատեսված էր հանրագրային հանրաքվեի ինստիտուտը, մինչդեռ 1995 և 2005 թթ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրությունը և «Հանրաքվեի» մասին ՀՀ օրենքը հրաժարվել են այդ ինստիտուտի ամրագրումից: Խնդիրը լուծելու փորձ է արվել 2015 թ. ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում:

3. «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքը հանրաքվեով որոշման ընդունման համար նախատեսում էր ձայների այնպիսի քանակ, որը նշված գործընթացը դարձնում էր դժվար իրագործելի: Այս իմաստով, ավելի նպատակահարմար մոտեցում էր ամրագրում 1995 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահ-

նակ՝ Resolution 1361 (2004) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 27 January 2004 (3rd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17181&lang=en>, 31. 08. 2015, 23:56); Resolution 1374 (2004) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 28 April 2004 (13th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17216&lang=en>, 30. 08. 2015, 23:27); Resolution 1405 (2004) on “Implementation of Resolutions 1361 (2004) and 1374 (2004) on the honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 7 October 2004 (31st Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17267&lang=en>, 29. 08. 2015, 22:50); Resolution 1458 (2005) on “Constitutional reform process in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 June 2005 (22nd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17359&lang=en>, 15. 09. 2015, 12:35); Resolution 1532 (2007) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 January 2007 (4th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17502&lang=en>, 30. 08. 2015, 23:16); Resolution 1609 (2008) on “Functioning of democratic institutions in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 17 April 2008 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17643&lang=en>, 08. 09. 2015, 13:20); Resolution 1677 (2009) on “Functioning of democratic institutions in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2009 (23rd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17758&lang=en>, 10. 09. 2015, 13:12):

մանադրությունը, որը միաժամանակ ապահովում էր և՛ հանրաքվեով ընդունված որոշման լեգիտիմությունը, և՛ հանրաքվեի հնարավորությունների իրական օգտագործումը: Իսկ 2005 և 2015 թթ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրությունը հանրաքվեով որոշում ընդունելու համար նախատեսում է հանրային աջակցության ավելի ցածր աստիճան, ինչի արդյունքում որոշման կայացումը դառնում է ավելի դյուրին, բայց չի ապահովվում այդ որոշման լեգիտիմությունը:

4. Հանրաքվեի կիրառման ոչ հարուստ պրակտիկան վկայում է հանրային որոշումների կայացման գործում հանրաքվեի նվազ դերակատարության մասին: Թերևս նշանակալի էր 2015 թ. մայիսի 17-ին ՀՀ Լոռու, Սյունիքի և Տավուշի մարզերի մի շարք համայնքներում տեղական հանրաքվեի անցկացումը, որն աննախադեպ էր Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ:

Այսպիսով, աշխարհի տարբեր երկրներում հանրաքվեի պատմական զարգացման գործընթացը բացահայտում է դրա առարկայի ընդլայնման միտումները և պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկայում ներգրավվածության աճը: Սակայն ՀՀ-ում հանրաքվեի պատմական զարգացման վերլուծությունը վկայում է, որ անմիջական ժողովրդաիշխանության այս ինստիտուտը մեր երկրում դեռևս չի օգտագործվում իր հնարավորությունների ամբողջ ծավալով:

§ 3. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ

Հանրաքվեի պատմական զարգացումը պայմանավորել է համաշխարհային սահմանադրաիրավական պրակտիկայում դրա բազմաթիվ տեսակների առկայությունը, որոնցից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատուկ տեղն ունի անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգում: Հանրաքվեի տեսակների գոյությունը հնարավորություն է տալիս ավելի ճկուն և համակարգված կիրառել դրանք՝ երաշխավորելով ժողովրդի կողմից սեփական հայեցողությամբ իրեն պատկանող իշխանության իրացումը, ինչպես նաև՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից իշխանության սկզբնաղբյուրին հաշվետու լինելու գաղափարի կենսագործումը: Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ հանրաքվեի տեսակների կիրառման չհիմնավորված սահմանափակումը խախտում է անմիջական և ներկայացուցչական կառավարման հաշվեկշիռը, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է հանրային շահերով չառաջնորդվող իշխանական համակարգերի ձևավորման:

Հանրաքվեի տեսակների գոյությունը պայմանավորում է դրանք դասակարգելու անհրաժեշտությունը: Իրավաբանական գրականության մեջ այս հարցի շուրջ ձևավորվել են տարբեր մոտեցումներ: Դրանց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հանրաքվեների դասակարգման ամենատարածված չափանիշներն են՝

- 1) ընդունված որոշումների իրավական հետևանքները,
- 2) հանրաքվեի առարկան,
- 3) հանրաքվեի անցկացման հիմքերը,
- 4) հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտները,
- 5) հանրաքվեի անցկացման տարածքը,
- 6) հանրաքվեի անցկացման ժամանակը:

Ըստ ընդունված որոշումների իրավական հետևանքների՝ տեսության մեջ տարբերում են խորհրդակցական և որոշիչ հանրաքվեները: Խորհրդակցական հանրաքվեն, ընդհանուր առմամբ բնորոշ լինելով սկանդինավյան սահմանադրական մոդելին, ամրագրում է ստացել Իսպանիայում (1978 թ. Սահմանադրության 92-րդ հոդվածի 1-ին

մաս)⁸⁶, Շվեդիայում («Կառավարման ձևի մասին» 1974 թ. ապրիլի 8-րդ գլխի 4-րդ պարագրաֆի 1-ին մաս)⁸⁷ և այլ երկրներում:

Հանրաքվեի հասկացությունը քննարկելիս արդեն նշել ենք, որ խորհրդակցական հանրաքվեն ընտրազանգվածի համար չի ապահովում ակնկալելի իրավական հետևանքներ: Իհարկե, խորհրդատվական հանրաքվեն միջոց է, որպեսզի բացահայտվի հանրային իշխանության կամահայտնության և ժողովրդի կամաարտահայտության փոխհարաբերությունը: Սակայն իրավական համապարտադիրության հատկանիշի բացակայության պայմաններում խորհրդակցական հանրաքվեի արդյունքներն ունեն ոչ այնքան իրավական, որքան բարոյական բնույթ: Այս պարագայում, բնակչության կարծիքի ազդեցությունը համապատասխան մարմնի գործունեության վրա մեծապես կախված է տվյալ երկրում առկա քաղաքական և իրավական մշակույթից, պետական վարչակարգի ժողովրդավարական բնույթից: Այդ մասին է վկայում եվրոպական պետությունների փորձը:

Խորհրդակցական հանրաքվեին ուշագրավ գնահատական է տրված «Ժողովրդի նախաձեռնությամբ անցկացվող համաուկրաինական հանրաքվեի վերաբերյալ» Ուկրաինայի սահմանադրական դատարանի 2000 թ. մարտի 27-ի որոշման «С» կետի 6-րդ պարբերության մեջ. «Ժողովրդի կամքը չի կարող կրել խորհրդակցական բնույթ: Ուստի, խորհրդակցական հանրաքվեները կորցրել են իրենց արդիականությունը Ուկրաինայում»⁸⁸:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ օրենսդրությանը, ապա մենք արդեն անդրադարձել ենք համայնքների միավորման կամ բաժանման հարցով անցկացվող տեղական խորհրդակ-

⁸⁶ Տե՛ս Spanish Constitution (Ratified by the spanish people in the referendum of December 7, 1978, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf, 04. 04. 2014, 17:18): Խորհրդակցական հանրաքվեին անդրադառնում է նաև «Հանրաքվեի տարբեր տեսակների կարգավորման մասին» Իսպանիայի 1980 թ. հունվարի 18-ի հատուկ օրենքի 6-րդ հոդվածի 2-րդ մասը: Տե՛ս Испания. Конституция и законодательные акты /Под ред. Н. Н. Разумовича. М., Изд-во «Прогресс», 1982, стр. 102:

⁸⁷ Տե՛ս The Constitution of the Kingdom of Sweden. The Instrument of Government (SFS nr: 1974:152, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/Sweden.pdf>, 10. 06. 2016, 14:58):

⁸⁸ Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.uchebnikionline.com/pravo/referendne_pravo_ukrayini_-_pogorilko_vf/vidi_referendumiv_ukrayini.htm (02. 02. 2015, 11:50):

ցական հանրաքվեի ինստիտուտին (տե՛ս պարագրաֆ 1-ը): Ընդ որում, ՀՀ Սահմանադրության 190-րդ հոդվածի⁸⁹ վերլուծությունից հետևում է, որ՝

1) ի տարբերություն գործող օրենսդրության՝ ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում չի կոնկրետացվում համայնքների միավորման և բաժանման հարցով համայնքի բնակչության դիրքորոշումը բացահայտելու եղանակը,

2) համայնքի բնակչության կամահայտնությունը շարունակելու է կրել խորհրդատվական բնույթ՝ առանց կանխորոշված իրավական հետևանքների:

Ընդհանրացնելով խորհրդակցական հանրաքվեի վերաբերյալ դատողությունները՝ կարելի է եզրակացնել՝

1. Իրավական հետևանքներ չառաջացնող կամաարտահայտությունը չի բխում ժողովրդաիշխանության էությունից, որովհետև հանրային իշխանությունը պետք է ածանցվի ժողովրդաիշխանությունից, և ոչ թե հակառակը: Սակայն մեր երկրում առկա քաղաքական և իրավական մշակույթի, հասարակական և մասնագիտական իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, ժողովրդավարության ինստիտուտների զարգացման բացթողումները խորհրդակցական հանրաքվեի միջոցով ժողովրդաիշխանությունը կախվածության մեջ են դնում հանրային իշխանության մարմիններից: Նշված գործոնները ՀՀ-ում խորհրդակցական հանրաքվեին զրկում են նույնիսկ երկրում որոշակի քաղաքական ֆոն ստեղծելու և պատկան մարմինների վրա ոչ իրավական ազդեցություն ունենալու առաքելությունից: Ուստի, արդի իրողությունների պայմաններում, քննարկվող ինստիտուտի առկայությունը ՀՀ օրենսդրության մեջ նպատակահարմար չէ: Այն կարող է ներդրվել հետագայում՝ համապատասխան ոլորտներում տևական աշխատանքից հետո: Սակայն ներկայումս իրավական համակարգի վերափոխման և իրավական արժեքների վերաիմաստավորման փուլում գտնվող մեր երկրում այն չի կարող իրագործել առաջավոր եվրոպական պրակտիկային բնորոշ գործառույթները:

2. Խորհրդակցական հանրաքվեի կիրառումը նպատակահարմար չէ նաև կազմակերպչական և ֆինանսական իմաստներով: Ընդամենը բնակչության կարծիքը բացահայտելու համար համապատասխան հանձնաժողովների ձևավորումը, կազմակերպչա-

⁸⁹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

կան և այլ հարցերի լուծումը հիմնավորված չէ: Որպես այլընտրանքային տարբերակ՝ կարելի է անցկացնել հասարակական կարծիքի սոցիոլոգիական հարցում՝ վերջինիս արդյունքներին տալով իրավական նշանակություն:

Պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկայում հատկապես լայն տարածում է գտել որոշիչ հանրաքվեն, որի միջոցով կայացված որոշումն իրավական կարգավորման տվյալ մակարդակում ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ: Դրա արդյունքները վերջնական են և համապարտադիր: Որոշիչ հանրաքվեով ընդունված որոշումները լրացուցիչ հաստատման կարիք չունեն և, որպես կանոն, կարող են փոխվել (չեղյալ հայտարարվել) միայն հանրաքվեով: Հանրաքվեի քննարկվող տեսակը ամրագրված է, օրինակ, ՌԴ օրենսդրությամբ, որը նախատեսում է միայն որոշիչ հանրաքվեի անցկացում⁹⁰:

ՀՀ օրենսդրության համաձայն՝ որոշիչ հանրաքվեն անցկացվում է Սահմանադրության կամ օրենքների ընդունման, դրանցում փոփոխություններ կատարելու, վերալեռական միջազգային կազմակերպություններին ՀՀ անդամակցության, ինչպես նաև՝ ՀՀ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերով: Հաշվի առնելով որոշիչ հանրաքվեի գործառնական հնարավորությունները՝ մեր երկրում անհրաժեշտ է ընդլայնել դրանով լուծվող հարցերի շրջանակը: Թեև 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններով որոշիչ հանրաքվեի առարկան ընդլայնվեց, այնուամենայնիվ, հանրաքվեի այս տեսակի օգնությամբ լուծվող հարցերի շրջանակը դեռևս մնում է սահմանափակ: Խնդիրը կլուծվի, եթե հանրաքվեի՝ մեր կողմից առաջարկվող գիտատեսական բնորոշումը ստանա օրենսդրական ամրագրում:

Տեսության մեջ հանրաքվեի դրվող հարցերի կամ առաջարկվող տարբերակների ամբողջությունը կոչվում է հանրաքվեի բանաձև⁹¹ կամ հանրաքվեի առարկա: Ըստ առարկայի՝ տարբերում են սահմանադրական, օրենսդրական, միջազգային-իրավական

⁹⁰ Տե՛ս Федеральный конституционный закон РФ от 28 июня 2004 года N 5-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 6 апреля 2015 г.), ч. 2 ст. 83 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=177645&fld=134&dst=100000001,0&rnd=0.6037065583459571>, 15. 06. 2016, 16:38):

⁹¹ Տե՛ս Зитева И. Ю. Конституционное право граждан на местный референдум в Российской Федерации, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2009, стр. 20:

և վարչաիրավական հանրաքվեներ⁹²: Մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ առանձնացվում են սահմանադրական, տարածքային, բարոյական և այլ հարցերով հանրաքվեներ⁹³:

Որպես ժողովրդաիշխանության դրսևորման բարձրագույն ձև՝ սահմանադրական հանրաքվեն տարբեր պետություններում լայն տարածում է ստացել հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ այսպես կոչված «նոր սերնդի» սահմանադրությունների ընդունման փուլում (Իտալիայի 1947 թ., Ֆրանսիայի 1958 թ., Իսպանիայի 1978 թ. սահմանադրություններ և այլն): Բացի Սահմանադրության ընդունումից, հանրաքվեի քննարկվող տեսակի առարկա կարող է հանդիսանալ նաև դրա փոփոխությունը:

ՀՀ-ում Սահմանադրությունը և Սահմանադրության մի շարք գլուխներում, հոդվածներում ու մասերում փոփոխություններն ընդունվում են միայն հանրաքվեի միջոցով: Այսպիսի իրավական կարգավորումը նախատեսված է ՀՀ Սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին մասով⁹⁴: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ բացառությամբ 1-ին մասում թվարկվածների, Սահմանադրության մյուս հոդվածներում փոփոխություններն ընդունում է Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով: Նշված հոդվածի վերլուծությունը հանգում է հետևյալին՝

1. Հանրաքվեն կարող է կիրառվել նաև ԱԺ կողմից փոփոխման ենթակա սահմանադրական դրույթների վերանայման կամ համապատասխան փոփոխությունների ընդունումը նախաձեռնելու համար: Մասնավորապես՝

ա) եթե ԱԺ-ն չի ընդունում սահմանադրական փոփոխությունների նախագիծը, ապա պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք հինգերորդով կայացված որոշմամբ այն կարող է դրվել հանրաքվեի,

բ) ընտրազանգվածին (ընտրական իրավունք ունեցող հարյուր հիսուն հազար քաղաքացու) տրված է հնարավորություն՝ նախաձեռնելու ԱԺ կողմից սահմանադրական փոփոխությունների իրականացումը:

⁹² Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/konstitucionnoe-pravo-2/186.htm> (15. 05. 2013, 11:07):

⁹³ Stéu Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy (Ed. by D. Butler and A. Ranney, Washington: Aei Press, 1994), pp. 2-3:

⁹⁴ Stéu ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

2. Նախատեսված է սահմանադրական փոփոխությունների այնպիսի ընթացակարգ, որը, օգտագործելով բազմակարծության առավելությունները, կապահովի այդ փոփոխությունների սոցիալական և իրավաքաղաքական հիմնավորվածությունը: Խընդիրը կայանում է նրանում, որ «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 74-րդ հոդվածի 3-րդ մասը և 78-րդ հոդվածի 3-րդ մասը⁹⁵ խորհրդարանում պատգամավորական տեղերի կեսից ավելին տիրապետող կուսակցությանը կամ խորհրդարանում բացարձակ մեծամասնություն ունեցող Հանրապետության Նախագահին չհակակշռված հնավորություն են ընձեռում՝ հանրաքվեի դնելու իրենց կողմից ներկայացված նախագիծը: Մինչդեռ, Սահմանադրության ընդունման կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու հարցով հանրաքվե նշանակելու վերաբերյալ առաջարկին համաձայնություն տալը կամ հանրաքվե նշանակելը պետք է լինի խիստ հիմնավորված, իր վրա չկրի կուսակցական շահերի ազդեցությունը, դառնա կայունության և հասարակական առաջընթացի ապահովման փոխզիջումային տարբերակ: Այս խնդրի լուծմանն է միտված ՀՀ Սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին մասում⁹⁶ ամրագրված դրույթը, համաձայն որի՝ Ազգային ժողովը նախագիծը հանրաքվեի դնելու վերաբերյալ որոշումն ընդունում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով:

Սահմանադրության ընդունման կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու համար կարևոր է նաև ձայների այն նվազագույն քանակը, որն անհրաժեշտ է՝ հանրաքվեի դրված նախագիծն ընդունելու համար: Այս կապակցությամբ 2005 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 113-րդ հոդվածը⁹⁷ և «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասի առաջին պարբերությունը⁹⁸ նախատեսում են, որ հանրաքվեի դրված նախագիծը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել քվեարկության մասնակիցների կեսից ավելին, բայց ոչ պակաս, քան ընտրական ցուցակներում ընդգրկված քաղաքացիների մեկ քառորդը: Հանրաքվեի դրված ակտի ընդունման կա-

⁹⁵ Տե՛ս «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N12 (187), Հոդ. 230, 12. 04. 2002):

⁹⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

⁹⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի ՀՀ հանրաքվեով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1426, 05. 12. 2005):

⁹⁸ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

պակցությամբ նման պահանջ է ներկայացնում նաև ՀՀ Սահմանադրության 207-րդ հոդվածը⁹⁹: Իսկ «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասն ամրագրում է, որ տեղական հանրաքվեի դրված հարցը կամ որոշման նախագիծը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել քվեարկության մասնակիցների կեսից ավելին, բայց ոչ պակաս, քան ցուցակներում ընդգրկված անձանց մեկ երրորդը¹⁰⁰: Այսինքն՝ տեղական հարցերի կապակցությամբ օրենքը նախատեսում է որոշումների լեգիտիմության ավելի բարձր աստիճան, քան ՀՀ Սահմանադրությունը՝ համապետական հանրաքվեի պարագայում: Ուշագրավ է, որ «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի իններորդ պարբերության համաձայն՝ հանրաքվեի դրված հարցի մասին որոշումը համարվում էր ընդունված, եթե կողմ էին քվեարկել հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների թվի կեսից, իսկ բացառիկ դեպքերում՝ երկու երրորդից ավելին¹⁰¹:

Քննարկվող խնդրի կապակցությամբ 1995 թ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 113-րդ հոդվածը ներկայացնում էր քվեարկության մասնակիցների կեսից ավելի, բայց ոչ պակաս, քան ընտրական ցուցակներում ընդգրկված քաղաքացիների մեկ երրորդի կողմ ձայների առկայության պահանջ¹⁰²: Այս մոտեցումը, մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ էր, քանի որ պետության հիմնական օրենքի ընդունման համար պահանջում էր ընտրազանգվածի ավելի մեծ մասի վստահությունը¹⁰³՝ ապահովելով Սահմանադրության լեգիտիմությունը և կայունությունը: Ընդ որում, ՀՀ Սահմանադրության 207-րդ հոդվածով ամրագրված իրավական կարգավորման հիմնավորում չի կարող հանդիսանալ հանրաքվեին քաղաքացիների մասնակցության ցածր աստիճանը: Վերջինս պե-

⁹⁹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹⁰⁰ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

¹⁰¹ «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքում չէր մեկնաբանվում «բացառիկ դեպքեր» արտահայտությունը: Տե՛ս Մինասյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջեր 30-31:

¹⁰² Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=1> (27. 05. 2013, 11:35):

¹⁰³ Սահմանադրական հանրաքվեի միջոցով որոշում կայացնելու համար բարձր շեմ է սահմանում, օրինակ, Բելառուսի Հանրապետության 1994 թ. Սահմանադրության 140-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունը, որի համաձայն՝ հանրաքվեի միջոցով Սահմանադրության փոփոխման և լրացման մասին որոշումը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել քվեարկության համար ցուցակներում ընդգրկված քաղաքացիների մեծ մասը: Տե՛ս Constitution of the Republic of Belarus of 1994 (with alterations and amendments adopted at the republican referendums of November 24, 1996 and of October 17, 2004, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.kc.gov.by/en/main.aspx?guid=1411>, 13. 06. 2015, 11:35):

տության առջև ծառացած խնդիրներից է, որը չի կարող արդարացնել Սահմանադրությանը կամ դրա փոփոխությունները ձայների նվազ քանակով ընդունելը:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ նպատակահարմար է ՀՀ Սահմանադրության 207-րդ հոդվածը և «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «Հանրաքվեի դրված Սահմանադրության կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու նախագիծը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել հանրաքվեի մասնակիցների կեսից ավելին, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ երրորդը:»:

Բացի Սահմանադրության ընդունումից և փոփոխությունից, հանրաքվեի առարկա կարող են լինել նաև օրենքի ընդունումը և փոփոխումը: Գիտական գրականության մեջ օրենսդրական հանրաքվեի առարկա է համարվում օրենքի նախագիծը կամ արդեն ուժի մեջ մտած օրենքը¹⁰⁴:

ՀՀ Սահմանադրության 109-րդ հոդվածի 6-րդ մասի և 204-րդ հոդվածի 1-ին մասի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ՝

1) հանրաքվեի կարող է դրվել միայն քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով Ազգային ժողովին առաջարկված և մերժված օրենքի նախագիծը,

2) օրենքի նախագիծը հանրաքվեի կարող է դրվել միայն քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով:

Գիտագործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում հանրաքվեով Սահմանադրության և օրենքի ընդունման համար անհրաժեշտ ձայների քանակի սահմանումը՝ հաշվի առնելով նշված նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաբանական ուժի տարբերությունը: ՀՀ Սահմանադրության 5-րդ հոդվածի 1-ին մասն¹⁰⁵ ամրագրում է, որ Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ՀՀ Սահմանադրության 207-րդ հոդվածի¹⁰⁶ և «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասի¹⁰⁷ համաձայն՝ Սահմանադրության և օրենքների ընդուն-

¹⁰⁴ Ст'ю Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, М., Изд-во «ИНФРА-М», 1999, стр. 596:

¹⁰⁵ Ст'ю ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹⁰⁶ Ст'ю նույն տեղում:

¹⁰⁷ Ст'ю «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

ման համար պահանջվում է ձայների միևնույն նվազագույն քանակը: Սա նշանակում է, որ Սահմանադրությունը և հանրաքվեով ընդունված օրենքը ՀՀ-ում կարող են ունենալ լեգիտիմության միևնույն աստիճանը՝ ունենալով տարբեր իրավաբանական ուժ: Թեև ՀՀ Սահմանադրությունն ամրագրում է ՀՀ տարածքում իրավական կարգավորման սկզբունքները, իսկ օրենքը կարգավորում է առավել կարևոր, բնորոշ և կայուն հասարակական հարաբերությունները¹⁰⁸, այնուամենայնիվ, քննարկվող նորմատիվ իրավական ակտերի՝ միմյանց հետ ունեցած հարաբերակցության հիմքում պետք է դրվեն ոչ միայն տվյալ ակտով կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների կարևորությունը և կարգավորման մակարդակը, այլ նաև՝ տվյալ իրավական ակտի լեգիտիմության աստիճանը: Ուստի, գործող իրավական կարգավորումը ժողովրդաիշխանության իրացման շահերի տեսանկյունից արդարացված չէ, քանի որ ձայների նույն քանակով ընդունված որոշմանը մի դեպքում տրվում է բարձրագույն, մյուս դեպքում՝ ավելի ցածր իրավաբանական ուժ: Ասվածը վերաբերում է նաև հանրաքվեով կայացված այլ որոշումներին, քանի որ վերջիններս բոլոր դեպքերում հենվում են սահմանադրական իրավակարգավորումների վրա՝ ընդգծելով Սահմանադրության՝ որպես գլխավոր իրավական ուղենիշի դերը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ նպատակահարմար է Սահմանադրության ընդունման կամ փոփոխման համար մի կողմից, և հանրաքվեով օրենքի (կամ այլ որոշումների) ընդունման համար՝ մյուս կողմից, սահմանել անհրաժեշտ ձայների տարբեր քանակ: Այս դեպքում հանրաքվեով ընդունված օրենքն իր լեգիտիմության աստիճանով, ուստի՝ նաև իրավաբանական ուժով կզիջի Սահմանադրությանը¹⁰⁹:

Այսպիսով, ելնելով վերոգրյալից, նպատակահարմար է՝

¹⁰⁸ Տե՛ս «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 8-րդ և 9-րդ հոդվածների 1-ին մասերը (ՀՀՊՏ N15 (190), Հոդ. 344, 21. 05. 2002):

¹⁰⁹ Նոր Սահմանադրության, սահմանադրական փոփոխությունների և օրենքի ընդունման համար անհրաժեշտ ձայների տարբերակված քանակ էր նախատեսում ՌԴ նախկին օրենսդրությունը: Տե՛ս Федеральный конституционный закон РФ от 10 октября 1995 г. N 2-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации”, ст. 35 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=48236&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6792163141771963>, 21. 06. 2016, 22:38): Տե՛ս նաև՝ “Положение о всенародном голосовании по проекту Конституции Российской Федерации 12 декабря 1993 года” (Утверждено Указом Президента Российской Федерации от 15 октября 1993 г., N 1633), ст. 22 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/4597>, 29. 10. 2015, 21:32); Закон РСФСР от 16 октября 1990 г. N 241-1 “О референдуме Российской Советской Федеративной Социалистической Республики” (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=7595&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.3296757523959466>, 21. 06. 2016, 22:02):

1. ՀՀ Սահմանադրության 207-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 2-րդ մասով. «2. Հանրաքվեի դրված հարցով որոշումը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել հանրաքվեի մասնակիցների կեսից ավելին, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ քառորդը:»:

2. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ նոր պարբերությունով. «Հանրաքվեի դրված հարցով որոշումը համարվում է ընդունված, եթե կողմ է քվեարկել հանրաքվեի մասնակիցների կեսից ավելին, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ քառորդը:»¹¹⁰:

Միջազգային-իրավական հանրաքվեի առարկա կարող են լինել միջազգային կազմակերպությանն անդամակցելու, միջազգային պայմանագիրը վավերացնելու կամ չեղյալ հայտարարելու, տարածքների միջազգային-իրավական կարգավիճակի հետ կապված հարցերը:

ՀՀ-ում միջազգային պայմանագրերի վավերացման լիազորությունների ամբողջ ծավալը վերապահված է ԱԺ-ին: Իսկ ՀՀ Սահմանադրության 205-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ վերաբերական միջազգային կազմակերպություններին ՀՀ անդամակցության հարցը լուծվում է հանրաքվեի միջոցով¹¹¹: Այդպիսի նորամուծությունը, մեր կարծիքով, հանրաքվեի՝ արտաքին ազդեցությունները (հատկապես՝ բացասական) մեղմելու գործառույթի արժևորման արդյունք է: Սակայն հանրաքվեն կարող է ծառայել այդ նպատակին, եթե ապահովվի քվեարկության մասնակիցների ազատ կամահայտնությունը՝ հիմնված հանրաքվեի դրվող հարցի լիարժեք հրապարակային քննարկման վրա: Հակառակ պարագայում հանրաքվեն կծառայի արտաքին ազդեցությունների օրինականացմանը:

¹¹⁰ Պետական կյանքի կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ հասարակական կարծիքի բացահայտմանն ուղղված հանրաքվեի առնչությամբ «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ մասի երկրորդ պարբերությունը սահմանում է, որ դրա արդյունքները համարվում են դրական (ընդունված), եթե դրան կողմ է քվեարկել քվեարկության մասնակիցների կեսից ավելին: Քանի որ, մեր դիտարկմամբ, քննարկվող ինստիտուտի նպատակահարմարությունը ՀՀ իրավական համակարգում վիճելի է, սույն գիտական աշխատանքի շրջանակներում չենք անդրադարձել նաև դրա կիրառման ընթացակարգի առանձնահատկություններին: Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

¹¹¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

Գիտական գրականության մեջ առանձնացվում են նաև վարչաիրավական հանրաքվեները, որոնց առարկա կարող են հանդիսանալ վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունը, պաշտոնատար անձի լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցումը, տեղական նշանակության հարցերը (օրինակ՝ շինությունների կառուցումը)¹¹²: Վարչատարածքային հարցերով հանրաքվեները նախատեսված են Ֆրանսիայում՝ կոմունաների միավորման, Իսպանիայում՝ ինքնավարության կարգավիճակի հաստատման, Իտալիայում՝ գոյություն ունեցող մարզերի միավորման և նոր մարզերի ձևավորման համար¹¹³ և այլն:

ՀՀ-ում վարչատարածքային հարցերով հանրաքվեն, ըստ էության, չի կիրառվում, քանի որ համայնքների միավորման կամ բաժանման կապակցությամբ անցկացվող հանրաքվեն կրում է խորհրդակցական բնույթ, իսկ ՀՀ վարչատարածքային բաժանումը սահմանվում և փոփոխվում է ՀՀ ԱԺ օրենքով: Տարածքային հարցերով անցկացվող հանրաքվեի ինստիտուտը նախատեսված է ՀՀ Սահմանադրության 205-րդ հոդվածի 1-ին մասով¹¹⁴, համաձայն որի՝ ՀՀ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերը լուծվում են հանրաքվեի միջոցով: Ուշագրավ է, որ «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությունն արգելում էր հանրաքվեի դնել ՀՀ սահմանների վերաբերյալ հարցը, իսկ «ԽՍՀՄ համաժողովրդական քվեարկության (հանրաքվեի) մասին» 1990 թ. դեկտեմբերի 27-ի ԽՍՀՄ օրենքի 4-րդ հոդվածի չորրորդ պարբերությունն արգելում էր հանրաքվեի դնել ԽՍՀՄ-ի և հանրապետությունների սահմաններին, հանրապետությունների, ինքնավար մարզերի և շրջանների կարգավիճակի և տարածքային ամբողջականության փոփոխությանը վերաբերող հարցերը¹¹⁵:

¹¹² Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/konstitucionnoe-pravo-5/50.htm> (05. 06. 2013, 11:02):

¹¹³ Տե՛ս Маклаков В. В. Референдум в странах-членах Европейского Союза /Отв. ред. А. И. Моргунова, лит. ред. В. Н. Листовская. М., Изд-во ИНИОН РАН, 1997, стр. 15: Տե՛ս նաև՝ Комарова В. В. Формы непосредственной демократии в России: Учебное пособие /Отв. ред. О. Е. Кутафин, М., Изд-во «Ось-89», 1998, стр. 267:

¹¹⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹¹⁵ Տե՛ս Закон СССР от 27 декабря 1990 г. N 1869-1 “О всенародном голосовании (референдуме СССР)” (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=4190>, 21. 06. 2016, 22:10):

ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում քննարկվող ինստիտուտի ամրագրումը, մեր դիտարկմամբ, հիմնավորված է: Այն վկայում է հանրաքվեի՝ որպես հանրային վերահսկողության և պետության համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող հարցերով որոշումների կայացման կառուցակարգի դերի բարձրացման մասին: Այսպիսի մոտեցումը լիովին բխում է ժողովրդաիշխանության էությունից և արդարացված է ժողովրդաիշխանության իրացման շահերի տեսանկյունից:

Ինչ վերաբերում է վարչաիրավական հանրաքվեի առարկան կազմող կառավարչական այլ հարցերին, ապա ՀՀ օրենսդրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հանրաքվեի քննարկվող տեսակը համապետական շրջանակներում ՀՀ-ում չի կիրառվում: Իսկ տեղական մակարդակով վարչաիրավական հանրաքվեի անցկացման հարցում առկա է օրենսդրական անորոշություն: Այսպես, «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ տեղական հանրաքվեի կարող են դրվել Սահմանադրությամբ նախատեսված և օրենքով տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասությանը վերապահված, ինչպես նաև՝ օրենքով նախատեսված հարցերը¹¹⁶: Նշված օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի «ա» կետը սահմանում է նաև, որ տեղական հանրաքվեի չեն կարող դրվել Սահմանադրությամբ կամ օրենքով տեղական ինքնակառավարման մարմինների բացառիկ իրավասությանն ուղղակիորեն վերապահված հարցերը¹¹⁷: Սակայն ՀՀ Սահմանադրությունը և «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը չեն պարզաբանում, թե որոնք են վերջին խումբ հարցերը: Համենայնդեպս, կառավարչական ոլորտին վերաբերող համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության հարցը տեղական հանրաքվեի դնելու կապակցությամբ իր դիրքորոշումը ՀՀ սահմանադրական դատարանը հայտնել է 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի ՍԴԴ-721 որոշման մեջ՝ արձանագրելով, որ նշված հարցը տեղական հանրաքվեի դնելն իրավաչափ չէ¹¹⁸:

Ըստ անցկացման հիմքերի՝ հանրաքվեները լինում են պարտադիր և ոչ պարտադիր (ֆակուլտատիվ): Պարտադիր հանրաքվեն անցկացվում է՝ կապված օրենքով սահմանված անհրաժեշտության հետ: Այսինքն՝ հանրաքվեի այս տեսակի անցկացումը

¹¹⁶ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

¹¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁸ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի ՍԴԴ-721 որոշումը (ՀՀՊՏ N1 (591), 07. 01. 2008):

հնարավոր է միայն այն դեպքերում, որոնք նախատեսված են օրենսդրությամբ: Հետևաբար, գոյություն ունի հարցերի մի շրջանակ, որի կապակցությամբ որոշումներ կարող են կայացվել բացառապես հանրաքվեի միջոցով:

Եվրոպական երկրներում պարտադիր հանրաքվեի առարկա կարող են լինել տարաբնույթ հարցեր՝ Սահմանադրության փոփոխությունները, հավաքական անվտանգության կազմակերպություններին կամ վերազգային միավորումներին անդամակցությունը¹¹⁹, տարածքի զիջումը, փոխանակումը, միավորումը¹²⁰ և այլն:

Չնայած դրան՝ ԵՄ պետությունների օրենսդրության վերլուծությունը վկայում է այդ երկրներում պարտադիր հանրաքվեի սահմանափակ կիրառման մասին: Պարտադիր հանրաքվե անցկացվում է վեց պետություններում (Ավստրիա, Գերմանիա, Դանիա, Իռլանդիա, Իսպանիա, Ֆրանսիա): Որոշ երկրներում (Ավստրիա, Դանիա, Իռլանդիա, Իսպանիա) պարտադիր հանրաքվեն նախատեսված է Սահմանադրության լրիվ կամ մասնակի փոփոխության համար: Պարտադիր հանրաքվեով օրենքների և այլ իրավական ակտերի ընդունումն առավել հազվադեպ է կիրառվում (Գերմանիա): Իսկ քաղաքացիների կողմից պարտադիր հանրաքվեով այլ հանրային-իշխանական որոշումների կայացումը թույլատրվում է միայն երկու պետություններում (Իսպանիա, Ֆրանսիա)¹²¹:

Պարտադիր հանրաքվեն կիրառվում է նաև տեղական մակարդակում: Օրինակ՝ Հունգարիայում համայնքների միավորման կամ բաժանման վերաբերյալ որոշումն ընդունվում է միայն տեղական հանրաքվեով¹²²:

Ոչ պարտադիր հանրաքվեներն անցկացվում են ժողովրդի, պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների առաջարկությամբ կամ հայեցողությամբ¹²³: Ոչ

¹¹⁹ Տե՛ս Շվեյցարական Համադաշնության 1999 թ. Սահմանադրության 140-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերը: Տե՛ս Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (As amended up to February 9, 2014, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/shveycaria.pdf>, 11. 06. 2016, 20:35):

¹²⁰ Տե՛ս Ֆրանսիայի Հանրապետության 1958 թ. Սահմանադրության (2008 թ. հուլիսի 23-ի դրությամբ կատարված փոփոխություններով) 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասը: Տե՛ս Constitution of the French Republic of October 4, 1958 (As amended up to July 23, 2008, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly>, 12. 06. 2016, 17:45):

¹²¹ Տե՛ս Гятов Р. Р. Институт референдума в Российской Федерации и зарубежных странах: конституционно-правовое и сравнительное исследование, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2007, стр. 90:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում:

¹²³ Տե՛ս Енгибарян Р. В., Тадевосян Э. В. Конституционное право: Учебник для вузов. М., Изд-во «Юристы», 2000, стр. 373:

պարտադիր հանրաքվեները լայնորեն կիրառվում են եվրոպական երկրների մեծ մասում, որտեղ դրանց օգնությամբ լուծվում են հասարակական և պետական կյանքի բազմաթիվ կարևոր խնդիրներ¹²⁴:

Տեսության մեջ ոչ պարտադիր հանրաքվեն մեկնաբանվում է որպես ժողովրդական քվեարկություն, որը Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգով օրինագծերի կամ արդեն ընդունված օրենքների կապակցությամբ անցկացվում է որոշակի թվով ընտրողների պահանջով¹²⁵: Ոչ պարտադիր հանրաքվեի այսպիսի բնորոշման դեպքում սահմանափակվում է հանրաքվեի այս տեսակի նախաձեռնության սուբյեկտների շրջանակը, քանի որ նախաձեռնությունը կարող է բխել նաև խորհրդարանի պատգամավորների մի մասից, կառավարությունից կամ պետության գլխից: Մեկ այլ դեպքում ոչ պարտադիր հանրաքվեն դիտարկվում է որպես ընդհանուր նշանակություն ունեցող ցանկացած կառավարչական միջոցառումների և որոշումների կապակցությամբ որոշակի թվով քաղաքացիների պահանջով անցկացվող քվեարկություն¹²⁶:

Վերևում քննարկված գիտատեսական բնորոշումների վերլուծությունից տպավորություն է ստեղծվում, որ պարտադիր և ոչ պարտադիր հանրաքվեները տարբերվում են նախաձեռնության առկայությամբ կամ նախաձեռնության սուբյեկտներով¹²⁷: Այլ կերպ ասած՝ ոչ պարտադիր հանրաքվեի դեպքում պետք է առկա լինի նախաձեռնություն՝ որպես հանրաքվեի գործընթացն սկսելու համար անհրաժեշտ իրավաբանական փաստ, մինչդեռ պարտադիր հանրաքվեն անցկացվում է օրենքով նախատեսված դեպքերում:

Մեր դիտարկմամբ, պարտադիր և ոչ պարտադիր հանրաքվեների տարբերակիչ առանձնահատկություն է հանդիսանում հանրաքվեի առարկան կազմող հարցերի լուծման եղանակների ընտրության հնարավորությունը. եթե համապատասխան հարցը

¹²⁴ Այսպես, Պորտուգալիայում ոչ պարտադիր հանրաքվեներն անցկացվում են համազգային նշանակության ցանկացած հարցով, բացառությամբ՝ ֆինանսական հարցերի: Ֆինլանդիայում ոչ պարտադիր հանրաքվեի առարկան յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում որոշվում է խորհրդարանի կողմից: Շվեյցարիայում ոչ պարտադիր հանրաքվեի են դրվում բոլոր դաշնային օրենքները և առանձին միջազգային-իրավական պայմանագրեր: Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.uchebnikonline.com/pravo/referendne_pravo_ukrayini_-_pogorilko_vf/vidi_referendumiv_ukrayini.htm (16. 06. 2013, 16:16):

¹²⁵ Տե՛ս Трайнин И. П., նշվ. աշխ., стр. 100:

¹²⁶ Տե՛ս Тахтарев К. М. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. СПб., Издание «Библиотеки общественнознания», 1907, стр. 165:

¹²⁷ Տե՛ս Синцов Г. В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах, дисс. на соиск. уч. степ. доктора юр. наук, Пенза, 2009, стр. 71:

կարող է լուծվել նաև այլ եղանակով (օրինակ՝ խորհրդարանի կողմից համապատասխան օրենք ընդունելու միջոցով), ապա խոսքը վերաբերում է ոչ պարտադիր հանրաքվեին, իսկ եթե հարցի լուծման միակ եղանակը հանրաքվեի անցկացումն է, ապա առկա է պարտադիր հանրաքվեն:

Ուսումնասիրելով պարտադիր և ոչ պարտադիր հանրաքվեի դրվող հարցերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ հարցերի կարևորությունը պայմանավորում է դրանց լուծման սահմանադրաիրավական եղանակների ընտրությունը: Կարծում ենք, որ պարտադիր հանրաքվեով լուծվող հարցերը, այնուամենայնիվ, ունեն հասարակական և պետական ավելի մեծ կարևորություն, քանի որ դրանց լուծումը բոլոր դեպքերում ենթադրում է իշխանության սկզբնաղբյուրի անմիջական մասնակցություն: Մինչդեռ ոչ պարտադիր հանրաքվեի պարագայում հարցերի լուծումը կարող է իրագործվել նաև առանց ժողովրդի անմիջական մասնակցության: Այս հանգամանքը, սակայն, չի կարող հանգեցնել պարտադիր և ոչ պարտադիր հանրաքվեներով կայացված որոշումների իրավաբանական ուժի տարբերության, ինչպես փորձ է արվում ներկայացնել գիտական գրականության մեջ:

ՀՀ օրենսդրության համաձայն՝ պարտադիր հանրաքվեի առարկա կարող են լինել Սահմանադրության ընդունման կամ դրանում փոփոխություններ կատարելու, հանրաքվեի միջոցով ընդունված օրենքները և տեղական հանրաքվեով ընդունված որոշումները փոփոխելու, համայնքների միավորման կամ բաժանման վերաբերյալ հարցերը: Իսկ ոչ պարտադիր հանրաքվեն կիրառվում է օրենքների ընդունման, համայնքային նշանակության կարևոր հարցերով քվեարկության, ինչպես նաև՝ պետական կյանքի կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ հասարակական կարծիքը բացահայտելու նպատակով: ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ընդլայնվել են պարտադիր և ոչ պարտադիր հանրաքվեների առարկաները: Ընդ որում, ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Սահմանադրության մի շարք հոդվածների և հոդվածների մասերի փոփոխությունը հանդիսանում է պարտադիր հանրաքվեի առարկա, իսկ մնացած դրույթներում փոփոխությունները կարող են կատարվել կամ ԱԺ կողմից, կամ հանրաքվեով: Վերապետական միջազգային կազմակերպություններին ՀՀ անդամակցության և ՀՀ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերը նույնպես

դարձել են պարտադիր հանրաքվեի առարկա: ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների՝ նախատեսվող ընթացակարգի վրա նկատելի է եվրոպական ժողովրդավարության զարգացման միտումների ազդեցությունը, որոնք վկայում են Սահմանադրության ընդունման և փոփոխման կապակցությամբ պարտադիր հանրաքվեի դերի նվազման մասին: Անկախ այս հանգամանքից, մեր երկրում դեռևս արմատավորվող պառլամենտարիզմի և հանրաքվեի դերի աստիճանական կարևորման համատեքստում պարտադիր հանրաքվեի առարկայի ընդլայնումը արդարացված է:

Ըստ նախաձեռնության սուբյեկտների՝ հանրաքվեները բաժանվում են հանրային իշխանության մարմինների կամ ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեների: Հանրաքվեի անցկացման նախաձեռնությունը կարող է թխել խորհրդարանից, պետության գլխից, կառավարությունից¹²⁸, խորհրդարանի մի մասից¹²⁹ կամ տեղական իշխանության մարմիններից¹³⁰:

¹²⁸ Օրինակ՝ Բելառուսի Հանրապետության Սահմանադրության 74-րդ հոդվածի առաջին պարբերությունը պետական իշխանության մարմիններից հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտ է ճանաչում Հանրապետության Նախագահին և Խորհրդարանին: Ղազախստանի Հանրապետության Սահմանադրության 91-րդ հոդվածի 1-ին մասը, բացի Հանրապետության Նախագահից և Խորհրդարանից, հանրապետական հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտ է ճանաչում նաև կառավարությանը: Տե՛ս Constitution of the Republic of Belarus of 1994 (with alterations and amendments adopted at the republican referendums of November 24, 1996 and of October 17, 2004, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.kc.gov.by/en/main.aspx?guid=1411>, 15. 06. 2015, 09:05): Տե՛ս նաև՝ Constitution of the Republic of Kazakhstan of 30 August 1995 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parlam.kz/en/constitution>, 19. 11. 2015, 11:53):

¹²⁹ Հանրաքվեի նախաձեռնության այդպիսի կարգ նախատեսված է Իտալիայի Հանրապետության 1947 թ. Սահմանադրության 138-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությամբ, Դանիայի Թագավորության 1953 թ. Սահմանադրության 42-րդ բաժնի 1-ին կետով, ինչպես նաև՝ Ավստրիայի Հանրապետության 1920 թ. Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 3-րդ կետով: Տե՛ս The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947, հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, 10. 06. 2016, 21:02): Տե՛ս նաև՝ The Constitutional Act of Denmark of June 5, 1953 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/dania/dania--e.htm, 12. 09. 2015, 19:39); Constitution of Austria of 1920 (Reinstated in 1945, with Amendments through 2014, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html, 18. 06. 2015, 13:39):

¹³⁰ Այսպիսի մոտեցում գործում է, օրինակ, Իտալիայում, որտեղ քսան մարզային խորհուրդներից առնչվազն հինգը կարող են հանդես գալ հանրաքվե անցկացնելու նախաձեռնությամբ: Իսկ «Ռուսաստանի Դաշնությունում տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման ընդհանուր սկզբունքների մասին» ՌԴ 2003 թ. հոկտեմբերի 6-ի դաշնային օրենքի 22-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ տեղական ինքնակառավարման ներկայացուցչական մարմինը տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին որոշումն ընդունում է տեղական ինքնակառավարման ներկայացուցչական մարմնի և համայնքի ղեկավարի համատեղ նախաձեռնությամբ: Հասանելի աղբյուրը՝ http://lawtoday.ru/razdel/biblio/kpzs/DOC_123.php (04. 07. 2013, 18:12): Տե՛ս նաև՝ Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ “Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839>, 14. 06. 2016, 17:02):

Ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեները լինում են երկու տեսակի՝ պետիցիոն (խնդրագրային, հանրագրային)¹³¹ և վերացնող, որն արտահայտվում է «ժողովրդական վետո»-ի տեսքով:

Տեսության մեջ հանրագրային հանրաքվեն հաճախ դիտարկվում է որպես օրինագծի կապակցությամբ ժողովրդական քվեարկություն, որն անցկացվում է համապատասխան օրենքի ընդունման վերաբերյալ հանրագիրն ստորագրած որոշակի թվով քաղաքացիների պահանջով: Նման մոտեցումը, սակայն, ամբողջությամբ չի արտացոլում քննարկվող երևույթի էությունը, քանի որ քաղաքացիները համապատասխան հանրաքվեի նշանակումը կարող են պահանջել ոչ միայն օրինագիծ ընդունելու, այլև՝ ցանկացած հարց լուծելու համար: Ուստի, հանրագրային հանրաքվեները կարելի է բաժանել օրենսդրական և այլ հարցերով անցկացվող հանրաքվեների:

Տարբեր երկրների օրենսդրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հանրագրային հանրաքվեն կարող է ունենալ հետևյալ դրսևորումները՝

1. Որևէ ակտի ընդունման կապակցությամբ նախաձեռնվող հանրաքվե, երբ ընտրողները ոչ միայն նախաձեռնում են քվեարկությունը, այլև՝ ներկայացնում են համապատասխան ակտի նախագիծը: Հանրաքվեի այս տեսակը նման է ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությանը, քանի որ երկու դեպքում էլ ներկայացվում է օրինագիծ: Սակայն, ի տարբերություն ժողովրդական նախաձեռնության, հանրաքվեի դեպքում օրինագիծը ներկայացվում է ոչ թե օրենսդիր մարմնի, այլ՝ ընտրողների քննարկմանը, ինչը ժողովրդին հնարավորություն է տալիս անմիջական մասնակցություն ունենալ իրավաստեղծմանը՝ դրա հիմքում դնելով գերակա հանրային շահը¹³²:

2. Խորհրդարանի կողմից ընդունված, սակայն դեռևս ուժի մեջ չմտած օրենքի կապակցությամբ անցկացվող հանրաքվե: Վերջինս երբեմն կիրառվում է ինչպես խորհրդարանի, այնպես էլ՝ իշխանության այլ մարմնի կամ պաշտոնատար անձի կողմից ըն-

¹³¹ Տե՛ս Սաքապետոյան Ռ. Կ., Բառգրքույկ, Նոր և նորակազմ բառեր հայերենում, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 53: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 53-րդ հոդվածում, որպես «պետիցիա» եզրույթի հոմանիշ, գործածված է «հանրագիր» բառը, ուստի, սույն աշխատանքում մենք հետևել ենք այդ տարբերակին: Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹³² Տե՛ս Зиммерман Дж., նշվ. աշխ., стр. 53: Տե՛ս նաև՝ Васильев В. И. Прямая демократия: Опыт Калифорнии //Государство и право. М., 1994, N 1, стр. 119:

դունված որոշման հաստատման կամ մերժման համար: Տեսության մեջ այն անվանվում է հետաձգող հանրաքվե: Որոշակի ժամկետում օրենքով լիազորված սուբյեկտների կողմից կարող է ներկայացվել քվեարկության մասին պահանջ¹³³:

3. Ուժի մեջ մտած, գործող օրենքի կամ այլ ակտի լրիվ կամ մասնակի վերացման նպատակով անցկացվող հանրաքվե, որը տեսության մեջ հայտնի է որպես «ժողովրդական վետո»: Վերջինս վերացնող հանրաքվեի տեսակ է: Պետք է նշել, որ բացի ընտրողներից, վերացնող հանրաքվեն կարող է ունենալ նախաձեռնության այլ սուբյեկտներ ևս¹³⁴: Սակայն վերացնող հանրաքվեն դառնում է «ժողովրդական վետո», երբ անցկացվում է ընտրողների նախաձեռնությամբ:

ՀՀ սահմանադրական իրավունքի պատմությանը հայտնի է հանրագրային հանրաքվեի ինստիտուտը: Մասնավորապես, «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 3-րդ մասը հռչակում էր, որ ՀՀ քաղաքացիների նախաձեռնությունն իրագործվում է, եթե հանրաքվեի անցկացման պահանջի օգտին հավաքվել է հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների առնվազն երկու հարյուր հազար ստորագրություն¹³⁵: Սակայն 1995 և 2005 թթ. խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրությունը չէր նախատեսում անմիջական ժողովրդաիշխանության կարևորագույն ինստիտուտ հանդիսացող հանրաքվեի նախաձեռնության՝ ՀՀ քաղաքացիների իրավունքը: Այս բացը լրացնելու փորձ է արված 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների 202-րդ

¹³³ Տե՛ս Маклаков В. В., նշվ. աշխ., стр. 23-24: Օրինակ՝ Դանիայում Ֆոլկետինգի պատգամավորների մեկ երրորդը օրենքի վերջնական ընդունման օրվանից հետո՝ երեք օրվա ընթացքում, խորհրդարանի խոսնակին կարող է գրավոր դիմում ներկայացնել օրինագիծը հանրաքվեի դնելու պահանջի մասին: Շվեյցարիայում ժողովուրդն իրավունք ունի հանրաքվեի դնել խորհրդարանի կողմից արդեն ընդունված որոշումները: Դաշնային օրենքները, դաշնային որոշումները և անժամկետ միջազգային պայմանագրերը կարող են դրվել ոչ պարտադիր հանրաքվեի: Տե՛ս Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран: Общая часть: Учебник для юридических вузов и факультетов. М., Изд-во «Волтерс Клувер», 2006, стр. 359-360:

¹³⁴ Օրինակ՝ Իտալիայի Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի 1-ին մասը օրենքի կամ օրենքի ուժ ունեցող այլ ակտի լրիվ կամ մասնակի վերացման նպատակով անցկացվող հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտ է ճանաչում ոչ միայն հինգ հարյուր հազար ընտրողների, այլ նաև՝ հինգ նահանգային խորհուրդների: Տե՛ս The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947, հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, 13. 07. 2013, 18:49):

¹³⁵ Տե՛ս Մինասյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 17:

հողվածի 1-ին մասում¹³⁶, համաձայն որի՝ Սահմանադրություն ընդունելու կամ փոփոխելու նախաձեռնության իրավունք ունեն պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ երրորդը, Կառավարությունը կամ ընտրական իրավունք ունեցող երկու հարյուր հազար քաղաքացի:

Բացի այդ, ուշադրության է արժանի ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 1-ին մասով¹³⁷ քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով օրենքը հանրաքվեի դնելու կապակցությամբ ամրագրված նոր մոտեցումը: Նշված դրույթի վերլուծությունից հետևում է, որ քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով օրենքը հանրաքվեի դնելու ինստիտուտը չի կարող ինքնուրույն կիրառվել, քանի որ ՀՀ Սահմանադրությունն այն կապում է ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման մեկ այլ ինստիտուտի՝ ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնության իրացման հետ: Այսպիսի մոտեցումը արդարացված է նրանով, որ ԱԺ կողմից օրենքի նախագիծը մերժվելու դեպքում քաղաքացիները պահպանում են այն հանրաքվեի դնելու հնարավորությունը:

Միևնույն ժամանակ, վիճահարույց է օրենքի նախագիծը քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով հանրաքվեի դնելու համար պահանջվող ստորագրությունների նման քանակի սահմանումը: ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 1-ին մասի և 109-րդ հոդվածի 6-րդ մասի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ օրենքի նախագիծը հանրաքվեի դնելու համար, ընդհանուր առմամբ, պահանջվում է առնվազն երեք հարյուր հիսուն հազար ստորագրություն, մինչդեռ ՀՀ Սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին մասը Սահմանադրության կամ Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը հանրաքվեի դնելու համար նախատեսում է առնվազն երկու հարյուր հազար ստորագրության առկայություն¹³⁸: Փաստորեն, օրենքի նախագիծը հանրաքվեի դնելու համար պահանջվում է հանրության ավելի լայն շերտերի աջակցությունը: Թեև հանրագրային օրենսդրական հանրաքվեի պարագայում հաղթահարվում է ԱԺ անհամաձայնությունը, այնուամենայնիվ, դա չի արդարացնում նման մոտեցումը: Կարծում ենք, որ ստորագրությունների այդպիսի քանակի սահմանումը նշված ինստիտուտը դարձնում է դժվար

¹³⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

կիրառելի: Ուստի նպատակահարմար է օրենսդրական հանրաքվեի նախաձեռնության համար անհրաժեշտ ստորագրությունների ընդհանուր քանակը համապատասխանեցնել սահմանադրական հանրաքվեի նախաձեռնության համար սահմանված ստորագրությունների քանակին՝ ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 1-ին մասի առաջին նախադասության մեջ «երեք հարյուր» բառերը փոխարինելով «հարյուր հիսուն»¹³⁹ բառերով:

ՀՀ օրենսդրությունը նախկինում ամրագրում էր նաև «Ժողովրդական վետո»-ի ինստիտուտը: Մասնավորապես, «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» 1991 թ. ապրիլի 2-ի ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը, որպես հանրաքվեի առարկա, դիտարկում էր ՀՀ օրենքը կամ նրա առանձին դրույթներ չեղյալ համարելու վերաբերյալ հարցը¹⁴⁰: Սակայն ՀՀ գործող օրենսդրությունը չի ամրագրում հանրաքվեի քննարկվող տեսակը: Այսպիսի մոտեցումը, մեր դիտարկմամբ, հիմնավորված է հետևյալ պատճառներով՝

1. ՀՀ օրենսդրությունը նախատեսում է երաշխիքներ, որոնք, ըստ էության, ապահովում են ԱԺ օրինաստեղծ գործունեության ընթացքում հանրային շահերի պաշտպանությունը: Այդ նպատակին են միտված, մասնավորապես, ԱԺ ձևավորման կարգը, բազմակուսակցական համակարգը, օրենքների և ԱԺ որոշումների նկատմամբ սահմանադրական վերահսկողությունը և այլն:

2. ՀՀ օրենսդիր մարմնի նկատմամբ հասարակության շրջանում նկատվող վստահության պակասը կարող է հանգեցնել վերացնող հանրագրային հանրաքվեի կիրառման չարաշահումների:

Ամփոփելով ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեների դասակարգման վերաբերյալ մեր դատողությունները՝ կարծում ենք, որ դրանք հանրագրային հանրաքվեի և «Ժողովրդական վետո»-ի բաժանելը բավարար չափով հիմնավորված չէ: Մեր դիտարկմամբ, «Ժողովրդական վետո»-ն հանդիսանում է հանրագրային օրենս-

¹³⁹ Աշխարհի տարբեր երկրներում հանրաքվեի նախաձեռնության համար անհրաժեշտ ստորագրությունների թվի և բնակչության ընդհանուր թվի հարաբերակցությունը տարբեր է: Օրինակ, Իտալիայում այն կազմում է մոտավորապես 1 %, Ռուսաստանում՝ մոտավորապես 1,3 %, Ուկրաինայում և Մակեդոնիայում՝ մոտավորապես 7%, Սլովակիայում՝ մոտավորապես 6,4 %, Սլովենիայում՝ մոտավորապես 2 % և այլն: ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված մոտեցման դեպքում, հիմք ընդունելով ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի տվյալները, վերը նշված հարաբերակցությունը կազմում է մոտավորապես 7 %:

¹⁴⁰ Տե՛ս Մինասյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 15:

դրական հանրաքվեի դրսևորում, քանի որ երկու դեպքում էլ ընտրողները ներկայացնում են հանրագիր կամ հանրաքվե անցկացնելու պահանջ: Հետևաբար, հանրագրային հանրաքվեն ոչ թե ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեի առանձին տեսակ է, այլ՝ ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեների հավաքական անվանում:

Խոսելով հանրագրային հանրաքվեի դերակատարության մասին՝ պետք է նշել, որ տեսության մեջ այն չի արժանանում միանշանակ գնահատականի: Այս ինստիտուտի քննադատները կարծում են, որ այն խարխլում է ներկայացուցչական մարմինների օրինաստեղծ գործունեության հիմքերը: Ուստի, ոչ արհեստավարժ լինելու պատճառով քննադատության է ենթարկվում քաղաքացիների իրավաստեղծ գործունեությունը¹⁴¹: Մենք համակարծիք չենք նման մոտեցման հետ, քանի որ հիմնավորված կիրառման դեպքում հանրագրային (հատկապես՝ հանրագրային օրենսդրական) հանրաքվեն կարող է ընդլայնել ժողովրդի մասնակցությունն իրավաստեղծմանը և հանրային խնդիրների լուծմանը՝ դառնալով լուրջ վերահսկողական լծակ օրենսդրի նկատմամբ: Պատմական փորձը ցույց է տվել, որ 19-րդ դարում օրենսդիր մարմնի կողմից իշխանության չարաշահումները նպաստեցին հանրաքվեի քննարկվող տեսակի առավել հաճախակի կիրառմանը:

Չնայած հանրագրային հանրաքվեի իրավաքաղաքական դերակատարությանը տրվող հակասական մեկնաբանություններին՝ ԵԽԽՎ-ն անդամ պետություններին կոչ է անում ճանաչել հանրաքվեի այս տեսակը և օրենսդրորեն ամրագրել որոշակի թվով քաղաքացիների՝ հանրաքվե նախաձեռնելու իրավունքը¹⁴²: Ուստի, ՀՀ Սահմանադրությամբ նշված ինստիտուտի ամրագրումը ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանությաննից անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուցիոնալ անկախության ապահովման տեսանկյունից հիմնավորված է: Սակայն մեր երկրում, այս ինստիտուտի կայացման համատեքստում, շարունակում է շոշափելի խնդիր մնալ հասարակական իրավագիտակցության ցածր մակարդակը: Օրենսդրական կարգավորումները կյանքի կոչելու

¹⁴¹ Տե՛ս Cronin Thomas E. Direct Democracy. The Politics of Initiative, Referendum, and Recall (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1989), p. 182:

¹⁴² Տե՛ս Recommendation 1704 (2005) on “Referendums: towards good practices in Europe” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 29 April 2005 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329&lang=EN>, 19. 10. 2015, 17:15):

և հանրագրային հանրաքվեի ողջ ներուժն օգտագործելու համար անհրաժեշտ է բնակչության շրջանում ձևավորել պատշաճ իրավամտաճողություն և վերաբերմունք իրավական ակտերի նկատմամբ: Մյուս կողմից, հաշվի առնելով հանրաքվեի նշանակման ընթացակարգի առկա իրավական կարգավորումները, ՀՀ-ում պառլամենտարիզմի կայացման բացթողումները նույնպես կարող են իրենց բացասական ազդեցությունն ունենալ հանրագրային հանրաքվեի ինստիտուտի լիարժեք կայացման վրա:

Ըստ անցկացման տարածքի՝ հանրաքվեները լինում են համազգային (համապետական), այսինքն՝ անցկացվում են երկրի ամբողջ տարածքում, նահանգային (մարզային), այսինքն՝ անցկացվում են պետության առավել կամ պակաս խոշոր մասերում (օրինակ՝ դաշնության սուբյեկտների (կանտոն, նահանգ, մարզ և այլն) կամ ինքնավարությունների տարածքում), և տեղական, այսինքն՝ անցկացվում են տեղական ինքնակառավարման շրջանակներում¹⁴³:

Համապետական հանրաքվեներին մասնակցում է երկրի ամբողջ ընտրազանգվածը: Համապետական հանրաքվեի են դրվում համազգային նշանակության տարաբնույթ հարցեր, այդ թվում՝ Սահմանադրության փոփոխության (Ավստրիայի Հանրապետության Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 3-րդ մաս¹⁴⁴, Իսպանիայի Թագավորության Սահմանադրության 167-րդ հոդված¹⁴⁵ և այլն), օրենքի ընդունման (Հունաստանի Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 2-րդ մաս¹⁴⁶ և այլն), օրենքի վերացման (Իտալիայի

¹⁴³ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/konstitucionnoe-pravo-1/171.htm> (19. 07. 2013, 10:10): Կան երկրներ (օրինակ՝ ՌԴ), որտեղ օրենսդրությամբ նախատեսված են հանրաքվեի նշված բոլոր մակարդակները, մինչդեռ այլ պետություններում հանրաքվեն կիրառվում է միայն որոշ մակարդակներում (օրինակ՝ Բելգիայի Սահմանադրության 41-րդ հոդվածի հինգերորդ պարբերության համաձայն՝ այդ երկրում հնարավոր է միայն նահանգային և տեղական հանրաքվեների անցկացում): Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/konstitucionnoe-pravo-5/50.htm> (19. 07. 2013, 13:25): Տե՛ս նաև՝ The Constitution of Belgium (Coordinated text of 14 February 1994, constitutional revisions of 6 January 2014, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.const-court.be/en/basic_text/belgian_constitution.pdf, 09. 02. 2015, 18:49):

¹⁴⁴ Տե՛ս Constitution of Austria of 1920 (Reinstated in 1945, with Amendments through 2014, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html, 18. 06. 2015, 13:42):

¹⁴⁵ Տե՛ս Spanish Constitution (Ratified by the spanish people in the referendum of December 7, 1978, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf, 06. 04. 2014, 13:34):

¹⁴⁶ Տե՛ս The Constitution of Greece (Entered into force in 1975, as revised by the parliamentary resolution of May 27th 2008 of the VIII Revisionary Parliament, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20agglisko.pdf>, 14. 02. 2014, 22:06):

Հանրապետության Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի 1-ին մաս¹⁴⁷ և այլն), միջազգային պայմանագրի կնքման (Շվեյցարական Համադաշնության Սահմանադրության 141-րդ հոդվածի 1-ին մասի «d» կետի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ ենթակետեր¹⁴⁸ և այլն), ինչպես նաև՝ ընտրովի պաշտոնատար անձանց վստահության և ընտրովի պետական մարմինների արձակման վերաբերյալ հարցերը (Լիխտենշտեյնի Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի երրորդ պարբերություն¹⁴⁹ և այլն): Որոշ զարգացած պետություններում (օրինակ՝ ԱՄՆ-ում և Ճապոնիայում) համապետական հանրաքվեներ չեն անցկացվում¹⁵⁰:

Նահանգային (մարզային) հանրաքվեներն անցկացվում են դաշնության առանձին սուբյեկտի կամ ունիտար պետության բարձրագույն մակարդակի վարչատարածքային միավորի սահմաններում: Այս կապակցությամբ գիտական գրականության մեջ արտահայտվել է տեսակետ, համաձայն որի՝ նահանգային (մարզային) հանրաքվե միևնույն հարցով դաշնության մի քանի սուբյեկտների տարածքում անցկացվող հանրաքվե է (օրինակ՝ դաշնության սուբյեկտների միավորման դեպքում)¹⁵¹: Այս տեսակետի ընդդիմախոսները կարծում են, որ նահանգային (մարզային) հանրաքվե անցկացվում է դաշնության մեկ սուբյեկտի սահմաններում գտնվող մի քանի վարչատարածքային միավորներում¹⁵²:

Տարբեր պետությունների սահմանադրություններ նախատեսում են նահանգային (մարզային) հանրաքվեի դրվող տարաբնույթ հարցեր՝ դաշնության կազմում նոր սուբյեկտի կազմավորում, գոյություն ունեցող մարզերի միավորում, ինքնավարության տրամադրում, պրովինցիաների ինքնավար կարգավիճակի հաստատում և այլն:

Տեղական հանրաքվե անմիջական ժողովրդաիշխանության դրսևորման բարձրագույն ձևն է տեղական մակարդակում, որի նպատակը տեղական հանրույթի անդամներ

¹⁴⁷ Տե՛ս The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947, հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, 10. 06. 2016, 19:59):

¹⁴⁸ Տե՛ս Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (As amended up to February 9, 2014, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/shveycaria.pdf>, 29. 11. 2015, 21:03):

¹⁴⁹ Տե՛ս Constitution of the Principality of Liechtenstein of 5 October 1921 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.li.li/files/rdr/Verfassung-E-01-02-2014.pdf>, 12. 06. 2016, 17:22):

¹⁵⁰ Տե՛ս Синцов Г. В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. докт. юр. наук, М., 2008, стр. 26:

¹⁵¹ Տե՛ս Комарова В. В., նշվ. աշխ., стр. 268:

¹⁵² Տե՛ս Курячая М. М. Право на референдум в системе публично-политических прав граждан Российской Федерации: Монография. М., Изд-во МГУ, 2007, стр. 43:

րի կողմից ուղղակի, գաղտնի քվեարկությամբ համայնքային նշանակության առավել կարևոր հարցերով որոշումների ընդունումը կամ հաստատումն է: Տեղական հանրաքվեն նախատեսված է Բելառուսի, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Սլովակիայի, Իտալիայի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի օրենսդրությամբ: Նշված պետություններում տեղական հանրաքվեն հիմնականում անցկացվում է վարչատարածքային բնույթի հարցերի կապակցությամբ բնակչության կարծիքը պարզելու, իսկ ավելի հազվադեպ՝ տեղական նշանակության հարցեր լուծելու համար: Երբեմն տեղական հանրաքվեն կարող է կիրառվել վարչատարածքային կառուցվածքի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու նպատակով (Իսպանիա, Իտալիա):

ՀՀ օրենսդրությունը նախատեսում է համապետական (ՀՀ Սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասեր, 204-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասեր, 205-րդ հոդվածի 1-ին մաս¹⁵³, «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածի 2-րդ մաս¹⁵⁴) և տեղական (ՀՀ Սահմանադրության 183-րդ հոդվածի 1-ին մաս¹⁵⁵, «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդված¹⁵⁶) հանրաքվեների անցկացում¹⁵⁷:

Սակայն մեր երկրում տեղական հանրաքվեի անցկացման միակ դեպքը վկայում է, որ այն դեռևս չի արմատավորվել համայնքային նշանակության խնդիրների լուծման գործիքակազմում¹⁵⁸: Այս հանգամանքը, ի թիվս այլ բացթողումների, խարխլում է տեղական ինքնակառավարման ժողովրդավարական հիմքերը, ինչն արտացոլված է ՀՀ տեղական ինքնակառավարման համակարգին տրվող գնահատականներում: Այսպես, ըստ «Ֆրիդոմ Հաուս» կազմակերպության հրապարակած «Ազգերն անցումային շրջանում» տարեկան զեկույցների՝ ՀՀ տեղական ինքնակառավարման համակարգը 2005-

¹⁵³ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹⁵⁴ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

¹⁵⁵ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

¹⁵⁶ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

¹⁵⁷ Թեև «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությունը նախատեսում է նաև մի քանի համայնքներում դրանք միացնելու կամ առանձնացնելու հարցով տեղական հանրաքվեների անցկացում, վերջինս, այնուամենայնիվ, չի հանդիսանում նահանգային (մարզային) հանրաքվե: Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման հետազա զարգացման և իշխանության ապակենտրոնացման ռազմավարական մոտեցումներ (Նախագիծ). USAID and Counterpart international, Երևան, 2012 թ., էջեր 59, 110-111, 119-125:

2010 թթ. շարունակաբար գնահատվել է 5,50 միավոր, իսկ 2011 թ.՝ 5,75 միավոր, ինչը նշանակում է, որ ՀՀ տեղական ինքնակառավարման համակարգը դեռևս գտնվում է ավտորիտարից ժողովրդավարական կառավարման համակարգի անցման փուլում¹⁵⁹: Մինչդեռ, Եվրոպայի Խորհրդի (այսուհետ՝ ԵԽ) նախարարների կոմիտեն, գնահատելով տեղական հանրաքվեի դերը, գտնում է, որ այն անմիջական մասնակցության միջոց է, որը կարող է ժողովրդավարական լուծումներ ապահովել կոնֆլիկտային իրավիճակներում, նպաստել տեղական ինքնավարությանը, թույլ տալ փոքրամասնություն կազմող մարդկանց խմբերին՝ մասնակցելու տեղական իշխանության գործերին, ապահովել հիմք կամ օրինականություն՝ համատեղ որոշումների ընդունման համար¹⁶⁰:

Այս իմաստով, առաջընթաց քայլ կարելի է համարել ՀՀ կառավարության կողմից 2015 թ. մարտի 19-ին N 269-Ն¹⁶¹, N 270-Ն¹⁶² և N 271-Ն¹⁶³ որոշումների կայացումը, որոնց հիման վրա 2015 թ. մայիսի 17-ին տեղական հանրաքվեներ անցկացվեցին ՀՀ Լոռու, Սյունիքի և Տավուշի մարզերի մի շարք համայնքներում:

Ըստ անցկացման ժամանակի՝ հանրաքվեները լինում են մինչօրենսդրական և հետօրենսդրական: Առաջին դեպքում հանրաքվեն անցկացվում է մինչև խորհրդարանի կողմից օրինագծի քննարկումը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ օրինագծի քննարկումից հետո: Մինչօրենսդրական հանրաքվեները սովորաբար կրում են խորհրդակցական, իսկ հետօրենսդրական հանրաքվեները՝ վավերացնող, հաստատող բնույթ:

Մասնագիտական գրականության մեջ վավերացնող հանրաքվեն ներկայացվում է որպես խորհրդարանի կողմից ընդունված, սակայն ուժի մեջ չմտած, ինչպես նաև՝ գոր-

¹⁵⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման հետագա զարգացման և իշխանության ապակենտրոնացման ռազմավարական մոտեցումներ (Նախագիծ). USAID and Counterpart international, Երևան, 2012 թ., էջ 15:

¹⁶⁰ Տե՛ս Recommendation No. R (96)2 of the Committee of Ministers to Member States on Referendums and Popular Initiatives at Local Level (Adopted on 15 february 1996 by the Committee of Ministers at 558th Meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [https://dlg.gov.mt/en/DLG/Legislation/Documents/Legislation/R\(96\)2.pdf](https://dlg.gov.mt/en/DLG/Legislation/Documents/Legislation/R(96)2.pdf), 27. 08. 2015, 19:53):

¹⁶¹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզի Թումանյանի, Մարցի, Քարինջի, Լորուտի, Շամուտի, Աթանի, Ահնիձորի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 269-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 215, 25. 03. 2015):

¹⁶² Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Շինուհայրի, Տաթևի, Հալիձորի, Հարժիսի, Սվարանցի, Խոտի, Տանձատափի, Քաշունիի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 270-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 216, 25. 03. 2015):

¹⁶³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Դիլիջանի, Հաղարծնի, Թեղուտի, Գոշի, Աղավնավանքի, Խաչարձանի, Հովքի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 271-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 217, 25. 03. 2015):

ծաղիր իշխանության կամ ընտրողների կողմից նախապատրաստված օրինագծի կապակցությամբ քվեարկություն՝ շրջանցելով ներկայացուցչական մարմինը¹⁶⁴: Նշված բնորոշման հետ, սակայն, կարելի է չհամաձայնել: Եթե խորհրդարանի կողմից ընդունված, սակայն ուժի մեջ չմտած իրավական ակտի կապակցությամբ վավերացնող հանրաքվեն ծառայում է իր նպատակային նշանակությանը, ապա նույնը չի կարելի ասել գործադիր իշխանության կամ ընտրողների խմբի կողմից նախապատրաստված օրինագիծը հանրաքվեի դնելու մասին: Այս դեպքում օրինագիծը ոչ թե վավերացվում է, այլ՝ ընդունվում:

Մենք արդեն անդրադարձել ենք ՀՀ-ում օրենքի նախագիծը հանրաքվեի դնելու հիմնախնդիրներին, ինչը հիմնավորում է ՀՀ գործող օրենսդրության մեջ և ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում վավերացնող հանրաքվեի ինստիտուտի բացակայության նպատակահարմարությունը:

Գնահատելով հանրաքվեների դասակարգման վերջին չափանիշը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն չունի ինքնուրույն նշանակություն: Դա, ըստ էության, հանրաքվեների բաժանումն է ըստ իրավական հետևանքների: Գործնական նկատառումներից ելնելով՝ վերջինիս նշանակությանը նույնպես կարելի է մոտենալ վերապահումով: Չհերքելով զարգացած ժողովրդավարական պետություններում այդպիսի դասակարգման նպատակահարմարությունը՝ այնուամենայնիվ, կարելի է պնդել, որ որոշ սոցիալ-իրավական և քաղաքական պայմաններում այն կորցնում է իր օգտակարությունը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ հանրաքվե տեսակների բաժանելը պետք է ծառայի հասարակական հարաբերությունների վրա հանրաքվեի իրավական ազդեցության անհրաժեշտության գնահատմանը, ուղղվածության և շրջանակների հստակեցմանը: Այս իմաստով, նշված երկու չափանիշները զուրկ են ինքնուրույնությունից: Ուստի, հանրաքվեների դասակարգման հիմնական չափանիշներն են՝ հանրաքվեի առարկան, անցկացման հիմքերը, նախաձեռնության սուբյեկտները և անցկացման տարածքը:

¹⁶⁴ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/17851> (14. 05. 2013, 15:15):

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

§ 1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒ- ԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հանրաքվեի՝ որպես ժողովրդաիշխանության իրացման ձևի էությունն ամբողջովին պայմանավորված է ժողովրդաիշխանության և ժողովրդավարության բովանդակությամբ:

Թեև ժողովրդի ինքնիշխանության և ժողովրդաիշխանության հայեցակարգի մշակման գործում մեծ ավանդ ունի Ժ. Ժ. Ռուսոն¹⁶⁵, «ժողովրդիշխանություն» (լատ.՝ demarchy) եզրույթն առաջին անգամ կիրառության մեջ է դրել Զ. Բյորնհայմը՝ 1985 թ.¹⁶⁶: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 21-րդ հոդվածի 3-րդ մասն ամրագրում է, որ ժողովրդի կամքը պետք է լինի կառավարության իշխանության հիմքը¹⁶⁷: Իսկ Եվրախորհրդարանի 1989 թ. «Հիմնական իրավունքների և ազատությունների հռչակագիր» բանաձևում նշվում է, որ ողջ հանրային իշխանությունը բխում է ժողովրդից¹⁶⁸:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածն ամրագրում է ժողովրդաիշխանության գաղափարը: Վերջինս իր արտացոլումն է գտել նաև ՌԴ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասում¹⁶⁹ և աշխարհի բազմաթիվ երկրների հիմնական օրենքներում: ՀՀ սահմանադրաիրավական զարգացման պատմությունը վկայում է, որ ժողովրդաիշխանության գաղափարը, բացի ՀՀ անկախության մասին հռչա-

¹⁶⁵ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.bibliotekar.ru/istoria-politicheskikh-i-pravovyh-ucheniy-1/76.htm> (15. 04. 2013, 23:52):

¹⁶⁶ Տե՛ս Մակլին Այեն, Օքսֆորդի բառարան. քաղաքագիտություն և քաղաքականություն, Երևան, «Գիտանք», 2003, էջ 144:

¹⁶⁷ Տե՛ս The Universal Declaration of Human Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>, 16. 04. 2014, 19:21):

¹⁶⁸ Տե՛ս Право Европейского Союза: Сб. документов /Сост. П. Н. Бирюков. Воронеж, Изд-во Воронежского государственного университета, 2001, стр. 380:

¹⁶⁹ Տե՛ս Конституция Российской Федерации (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://constitution.kremlin.ru/>, 20. 11. 2015, 12:22):

կագրի 3-րդ կետից¹⁷⁰, ամրագրվել է նաև «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 2-րդ հոդվածում¹⁷¹:

Տեսության մեջ «Ժողովրդաիշխանություն» եզրույթը երբեմն նույնացվում է «Ժողովրդապետություն» եզրույթի հետ¹⁷²: Մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ ժողովրդաիշխանությունը ժողովրդավարության ամենակարևոր տարրերից մեկն է: Ժողովրդաիշխանությունը հաճախ դիտարկվում է որպես սահմանադրական իրավունքում կիրառվող «ազգային ինքնիշխանություն» հասկացության հոմանիշ¹⁷³: Այլ աղբյուրներում այն մեկնաբանվում է որպես պետական իշխանության պատկանելը ժողովրդին և վերջինիս կողմից դրա իրականացումն ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ՝ Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջոցով¹⁷⁴:

«Ժողովրդաիշխանություն» հասկացությունը բաղկացած է «Ժողովուրդ» և «իշխանություն» եզրույթներից:

«Ժողովուրդ» հասկացությունն ամենալայն քաղաքական-իրավական իմաստով ենթադրում է մեկ պետության մեջ միավորված քաղաքացիների (հպատակների) ամբողջությունը¹⁷⁵: Սակայն խորհրդային իշխանության տարիներին «Ժողովուրդ» հասկացությունն ընկալվում էր որպես մարդկանց որոշակի պատմական ընդհանրություն, որը

¹⁷⁰ Տե՛ս ՀՀ անկախության մասին հռչակագիրը (ՀՀԳԽՏ 1990/16):

¹⁷¹ Տե՛ս «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ի սահմանադրական օրենքը (ՀՀԳԽՏ 1991/18):

¹⁷² Տե՛ս Արդի ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Երևան, «Մյուր» իրավական կոնցեռն. պետության և իրավունքի գիտահետազոտական ինստիտուտ, 1998, էջ 117:

¹⁷³ Տե՛ս Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, М., Изд-во «ИНФРА-М», 2010, стр. 166:

¹⁷⁴ Տե՛ս Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 275: Տե՛ս նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ /ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Երևան, «Իրավունք», 2010, էջ 56:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Комментарий к Конституции Российской Федерации /Под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева, М., Изд-во «Эксмо», 2009, стр. 74; Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 272: «Ժողովուրդ» հասկացության բնորոշման համար առաջարկվել են տարբեր պայմաններ ու հատկանիշներ, այդ թվում՝ պատմական ավանդույթը, ռասայական և էթնիկական ինքնությունը, մշակութային միասնությունը, լեզվական միասնությունը, կրոնական և գաղափարախոսական մերձավորությունը, տարածքային կապը, ընդհանուր տնտեսական կյանքը և որևէ նվազագույն թիվ կազմելու հանգամանքը: Սակայն «Ժողովուրդ» հասկացության սահմանման համար չկան միասնական չափանիշներ: Տե՛ս Mccorquodale R. Self-Determination: A Human Rights Approach (43 International and Comparative Law Quarterly, British Institute of International and Comparative Law, 1994), pp. 857-866: Տե՛ս նաև՝ White R. Self-Determination: Time for a Re-Assessment? (28 Netherlands International Law Review, T. M. C. Asser Press, 1981), pp. 147, 163; Koskeniemi M. National Self-Determination Today: Problems of Legal Theory and Practice (43 International and Comparative Law Quarterly, British Institute of International and Comparative Law, 1994), pp. 241, 261:

փոփոխվում էր՝ կախված տվյալ փուլում հասարակության կողմից լուծվող զարգացման խնդիրներից: Դրան համապատասխան՝ ժողովուրդը կարող էր կազմված լինել միայն աշխատավորներից կամ իր մեջ ներառել այն սոցիալական շերտերը, որոնք, իրենց սոցիալական դրությամբ չպատկանելով աշխատավորների դասին, այնուամենայնիվ, օբյեկտիվորեն մասնակցում էին պետության առաջընթացի խնդիրների լուծմանը¹⁷⁶: Ուստի պատահական չէր, որ Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (այսուհետ՝ ՌԽՖՍՀ) 1918 թ. Սահմանադրության 10-րդ հոդվածում¹⁷⁷ և ՌԽՖՍՀ 1937 թ. Սահմանադրության մեջ¹⁷⁸ «ժողովուրդ» հասկացությունն ստացել էր միակողմանի դասակարգային մեկնաբանություն: ՌԽՖՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 2-րդ հոդվածն ամրագրում էր ավելի առաջադիմական մոտեցում, համաձայն որի՝ ողջ իշխանությունը ՌԽՖՍՀ-ում պատկանում էր ժողովրդին, որն այն իրականացնում էր խորհուրդների միջոցով¹⁷⁹: Իսկ ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը պետական իշխանության աղբյուր էր ճանաչում բանվոր դասակարգին, գյուղացիությանը և մտավորականներին:

Տեսության և օրենսդրության մեջ «ժողովուրդ» եզրույթին զուգահեռ գործածվում է նաև «ազգ» եզրույթը: Թեև որոշ մասնագետների կողմից փորձ է արվում՝ հստակ տարանջատելու դրանք, սակայն նշված հասկացությունների ընկալման հարցում չկա միասնական մոտեցում¹⁸⁰:

¹⁷⁶ См'у Комментарий к Конституции Российской Федерации /Под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева, М., Изд-во «ЭКСМО», 2009, стр. 74:

¹⁷⁷ См'у Конституция РСФСР 1918 г. //Сборник законодательства по конституционному (государственно-му) праву Российской Федерации: Учебное пособие /Сост. и автор встп. ст. Ж. И. Овсянн. Ростов-на-Дону, Изд-во «Феникс», 1997, стр. 199-213:

¹⁷⁸ См'у Конституция РСФСР 1937 г. //Сборник законодательства по конституционному (государственно-му) праву Российской Федерации: Учебное пособие /Сост. и автор встп. ст. Ж. И. Овсянн. Ростов-на-Дону, Изд-во «Феникс», 1997, стр. 213-231:

¹⁷⁹ Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_РСФСР_1978_года (07. 03. 2013, 18:22):

¹⁸⁰ «Ազգ» եզրույթը՝ որպես «ժողովուրդ» հասկացության հոմանիշ, իր արտացոլումն է գտել մի շարք պետությունների սահմանադրություններում (Իսպանիայի Սահմանադրության 2-րդ հոդված, Մեքսիկայի Սահմանադրության 51-րդ հոդված, Իտալիայի Սահմանադրության 67-րդ հոդված և այլն): ՌԴ Սահմանադրության նախաբանում, ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի սահմանադրություններում կիրառություն է ստացել «ժողովուրդ» եզրույթը: Նշված հասկացությունների հարաբերակցության կապակցությամբ եզրույթաբանական անհստակություններ կան նաև միջազգային իրավունքում: Տե՛ս, օրինակ, Միավորված ազգերի կազմակերպության 1945 թ. հունիսի 26-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 2-րդ մասը (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.un.org/res/un%20Treaties/Charter_arm_unicode.pdf (24. 04. 2015, 19:17):

Մեր դիտարկմամբ, «ժողովուրդ» հասկացության մեջ ընդգծվում է քաղաքացիության հենքի վրա ձևավորված հանրության գաղափարը:

«Իշխանություն» եզրույթի՝ մասնագիտական գրականության մեջ¹⁸¹ և Արդի հայերենի բացատրական բառարանում¹⁸² հանդիպող մեկնաբանություններում ընդգծվում է «տիրապետություն-ենթարկվածություն» բանաձևը:

Թեև իրավաբանական գրականության մեջ առանձնացվում են իշխանության տարբեր տեսակներ¹⁸³, այնուամենայնիվ, ժողովրդաիշխանության իմաստով սոցիալական իշխանության բոլոր դրսևորումները չեն կարող ամփոփվել քննարկվող եզրույթի իմաստային ծանրաբեռնվածության մեջ: Որոշ աղբյուրներում հանդիպող՝ «ժողովրդաիշխանությունն ամբողջ իշխանության պատկանելն է ժողովրդին»¹⁸⁴ ձևակերպումը միտված չէ սոցիալական իշխանության նշված տեսակները ժողովրդաիշխանությանը վերագրելուն: Քննարկվող խնդրի կապակցությամբ ավելի կոնկրետացված լուծում է ամրագրում Վրաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 5-րդ հոդվածը. «Վրաստանում պետական իշխանության աղբյուր է հանդիսանում ժողովուրդը»¹⁸⁵:

Թեև ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը չի պարունակում նշում պետական իշխանությունը ժողովրդին պատկանելու մասին, դրա բովանդակությունից բխում է, որ մեր երկրում ժողովրդաիշխանությունը, ըստ էության դրսևորվում, գործնականում իրականացվում է առավելապես պետական իշխանության ձևով¹⁸⁶: Մյուս կողմից, պետական իշխանությունը չի սպառում ժողովրդաիշխանության ողջ ներուժը: Ժողովրդին պատկանող իշխանության մեկ այլ ձև է հանդիսանում տեղական ինքնակառավարումը:

Ժողովրդաիշխանության հայեցակարգի հիմնարար գաղափարն ինքնիշխանությունն է: «Ինքնիշխանություն» (ֆր.՝ *souverainete*՝ «գերագույն իշխանություն», անգլ.՝ *so-*

¹⁸¹ Տե՛ս Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия /Издание 6-е, доп. и перераб., под ред. М. Ю. Тихомирова. М., Изд. Тихомирова М. Ю., 2009, стр. 129: Տե՛ս նաև՝ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. Курс лекций. М., Изд-во «Юристъ», 1997, стр. 44:

¹⁸² Տե՛ս Աղայան Է. Բ., նշվ. աշխ., էջ 502:

¹⁸³ Տե՛ս Матузов Н. И., Малько А. В., նշվ. աշխ., стр. 43:

¹⁸⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ /ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Երևան, «Իրավունք», 2010, էջ 56: Տե՛ս նաև՝ Комментарий к Конституции Российской Федерации /Под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева, М., Изд-во «Экс-мо», 2009, стр. 75:

¹⁸⁵ Տե՛ս Constitution of the Republic of Georgia (Adopted on 24 August 1995, as amended in February 2004, հասանելի աղբյուր՝ <http://www.parliament.ge/uploads/other/28/28803.pdf>, 14. 05. 2015, 18:26):

¹⁸⁶ Տե՛ս Այվազյան Ն. Ա., Օհանյան Մ. Ս., Ազատ ընտրություններ և հանրաքվե կազմակերպելու հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 14:

vereignty, գերմ.' souveranitat) եզրույթը 16-րդ դարում առաջին անգամ պետաիրավական իմաստով գործածել է ֆրանսիացի մտածող Ժ. Բոդենը: Նա ինքնիշխանությունը բնորոշում է որպես դրա միակ կրողի՝ միապետի գերակայություն և անկախություն¹⁸⁷:

Ժամանակակից իրավաբանական գրականության մեջ ժողովրդի ինքնիշխանությանը¹⁸⁸ տրվող բնորոշումների¹⁸⁹ վերլուծությունից հետևում է, որ ժողովրդի ինքնիշխանության սկզբունքի լիարժեք կենսագործումն իշխանական լծակների և ռեսուրսների օգտագործումը մղում է դեպի ժողովրդի, այն է՝ հանրային շահերի ոլորտ:

Ինչ վերաբերում է ժողովրդավարությանը, ապա իրավաքաղաքական մտքի պատմությունը փաստում է, որ, իբրև հայեցակարգ և հասարակական-քաղաքական իրականություն, այն սկիզբ է առնում Հին Աթենքից¹⁹⁰: «Դեմոկրատիա» բառը ծագել է հունարեն «demos»՝ «ժողովուրդ» և «kratos»՝ «իշխանություն» բառերից¹⁹¹: Այս գաղափարն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել Հերոդոտոսը (Ք. ա. 5-րդ դար)¹⁹²:

Ժողովրդավարության քննարկումն արդիական է հատկապես ներկայումս: Գրականության մեջ հեղինակների կողմից այն ներկայացվում է տարբեր կերպ¹⁹³, քննարկվող երևույթը դիտարկելով տարբեր հարթություններում և ժողովրդավարության մեջ ընդգծելով այս կամ այն ենթատեքստը: Այդ պատճառով ժողովրդավարության ժամանակակից հայեցակարգում առանձնացվում են ֆենոմենոլոգիական, բացատրական և նոր-

¹⁸⁷ Տե՛ս Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю., նշվ. աշխ., стр. 919:

¹⁸⁸ Տեսության մեջ «ժողովրդի ինքնիշխանություն» հասկացությանը զուգահեռ գործածվում է նաև «ազգի ինքնիշխանություն» եզրույթը: Բացի այդ, մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում է նաև «պետության ինքնիշխանություն» հասկացությունը, որը բխում է ժողովրդի (ազգի) ինքնիշխանությունից: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ պետության ինքնիշխանության քննարկումը համարել ենք ոչ նպատակահարմար՝ սույն հետազոտության խնդիրների շրջանակից դուրս լինելու հիմնավորմամբ:

¹⁸⁹ Տե՛ս Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю., նշվ. աշխ., стр. 919: Տե՛ս նաև՝ Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов /3-е изд., изм. и доп. М., Изд-во «Норма-Инфра-М», 2001, стр. 104:

¹⁹⁰ Տե՛ս Բիթհամ Դ., Բոյլ Բ., Ժողովրդավարություն. հարցեր և պատասխաններ (Թարգմ.՝ Աշոտ Քոչարյան, Վահե Գաբրիելյան), Երևան, «Լրատու», 1995, էջ 10:

¹⁹¹ Տե՛ս Словарь иностранных слов /Ред. А. Г. Спиркин, И. А. Акчурин, Р. С. Карпинская. М., Изд-во «Русский язык», 7-е изд., перераб., 1980, стр. 156:

¹⁹² Տե՛ս Բալլան Ի. Ս., Քաղաքագիտության ներածություն, Երևան, «Մխիթար Գոշ», 1996, էջ 133:

¹⁹³ Տե՛ս Рокар М. Трудиться с душой /Пер. с франц. В. Коломийцева, В. Чернеги, В. Николаева. М., Изд-во «Международные отношения», 1990, стр. 107: Տե՛ս նաև՝ Токвиль А. Демократия в Америке /Пер. с франц. Д. П. Олейника, Е. П. Орловой, И. А. Малаховой, И. Э. Иванш, Б. Н. Ворожцова, предисл. Гарольда Дж. Ласки. М., Изд-во «Прогресс», 1992, стр. 62; Советский энциклопедический словарь /Издание 2-е, науч.-ред. совет: А. М. Прохоров и др., гл. ред. С. М. Ковалев. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1980, стр. 378; Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, М., Изд-во «ИНФРА-М», 2010, стр. 166:

մատիվային ուղղությունները¹⁹⁴: Սակայն, չնայած ժողովրդավարության սահմանումների նման բազմազանությանը, դրանց մեծ մասին բնորոշ է ժողովրդին որպես իշխանության աղբյուր ճանաչելը, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների, ինչպես նաև՝ քաղաքական կյանքին նրանց մասնակցության հավասար հնարավորությունների երաշխավորումը, անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների օգնությամբ պետական իշխանության նկատմամբ հասարակության հսկողությունը և այլն:

Ինչպես նկատում ենք, ժողովրդին իշխանության աղբյուր հռչակելը ժողովրդավարության բնորոշումներում ձեռք է բերում հիմնարար նշանակություն: Ուստի գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդաիշխանության և ժողովրդավարության հարաբերակցության ուսումնասիրումը:

Առաջին հայացքից ժողովրդավարությունը և ժողովրդաիշխանությունը նույնական են, սակայն նրանք չեն համընկնում ոչ գոյաբանական, ոչ իմացաբանական իմաստներով¹⁹⁵: Ժողովրդավարության և ժողովրդաիշխանության միջև գոյություն ունի ուղղակի և հետադարձ կապ: Առանց ժողովրդավարության ժողովրդաիշխանությունն անիմաստ է: Եվ, հակառակը, միայն ժողովրդաիշխանության պայմաններում է հնարավոր իրական ժողովրդավարության գոյությունը¹⁹⁶:

Որոշ դեպքերում ժողովրդավարության և ժողովրդաիշխանության հարաբերակցության ընկալման տարբերությունները պայմանավորված են նրանով, թե ո՞վ է ընդունվում որպես ելակետ՝ ժողովուրդը, թե՞ անհատը: Առաջին մոտեցման պարագայում ժողովրդավարությունը ժողովրդաիշխանությունն է: Ժողովուրդն ընկալվում է որպես ամբողջություն, իշխանության աղբյուր, պետության հետ նույնացվող հասարակություն: Երկրորդ մոտեցման պարագայում անհատն իր շահերով հանդերձ հանդիսանում է քաղաքական իշխանության հիմքը: Այս հայեցակարգում ժողովրդավարությունը ժողովրդի կողմից ընտրված ներկայացուցիչների իշխանությունն է ժողովրդի համար: Ժողովրդա-

¹⁹⁴ Հասանելի աղբյուրը՝ http://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_демократии (17. 11. 2013, 12:52):

¹⁹⁵ Ст'у Акопов Л. В. Контроль в управлении государством: теоретические и конституционно-правовые основы /Монография, Ростов-на-Дону, «Ростиздат», 2002, стр. 113:

¹⁹⁶ Ст'у Щетинин Б. В. Проблемы теории советского государственного права. М., Изд-во «Юридическая литература», 1974, стр. 87:

վարությունն արդեն ժողովրդաիշխանությունը չէ, այլ՝ պետական իշխանության որոշակի կառուցվածք¹⁹⁷:

Մեր դիտարկմամբ, ժողովրդավարությունը, ամենից առաջ, ժողովրդաիշխանության իրացմանն ուղղված գործունեություն է: Ուսումնասիրելով ժողովրդավարության և ժողովրդաիշխանության հարաբերակցության այս և այլ կողմերը՝ կարելի է եզրակացնել. *ժողովրդաիշխանությունը հանրային նշանակության խնդիրների լուծումն իր ինքնիշխան կամքին համապատասխան ուղղորդելու՝ իշխող սուբյեկտի (ժողովրդի) հնարավորությունն է, իսկ ժողովրդավարությունը՝ ժողովրդաիշխանության և դրանից ածանցվող ինստիտուտների կենսագործման համար անհրաժեշտ սոցիալական և իրավաքաղաքական բարենպաստ միջավայրն է, որի ստեղծման պատասխանատվություն, ամենից առաջ, պետությունն է:*

Այսպիսի բնորոշման առանձնահատկությունը կայանում է հետևյալում՝

1. Հստակ տարբերակվում են ժողովրդաիշխանությունը և ժողովրդավարությունը: Հատկապես ձևավորված առաջադիմական պետաիրավական արժեքներ չունեցող երկրներում փորձ է արվում նույնացնել դրանք՝ հնարավորությունների հռչակումն արդեն իսկ ներկայացնելով իբրև ժողովրդավարություն:

2. Ժողովրդաիշխանությունը ներկայացվում է ոչ միայն որպես հավաքական-վերացական երևույթ, այլև՝ շեշտադրում է կատարվում դրանից բխող ինստիտուտների (ժողովրդաիշխանության իրացման ձևեր, դրանց կենսագործման երաշխիքներ և այլն) վրա, որոնց օգնությամբ կոնկրետանում և կյանքի է կոչվում ժողովրդաիշխանությունը:

3. Ժողովրդավարության կայացման գործում ընդգծվում է հատկապես պետության՝ որպես կազմակերպական, իրավական և այլ ռեսուրսների տիրապետող քաղաքական կազմակերպության դերը:

Վերջին եզրահանգումը բխում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի N 1 Արձանագրության 3-րդ հոդվածի բովանդակությունից, որը, անդրադառնալով ժողովրդին պատկանող իշխանության իրականացման ձևերից մեկի՝ ազատ ընտրությունների պարբերական կազմակերպմանը, պետությանը պարտավորեցնում է՝ համապատասխան իրավունքի իրացման համար ստեղծելու անհրաժեշտ ինստիտուցիոնալ են-

¹⁹⁷ St'а Аванесян А. А. Референдум как конституционно-правовой институт в современной России, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Ростов-на-Дону, 2003, стр. 18-19:

թակառուցվածքներ¹⁹⁸: Ավելին, հոչակված հնարավորությունների իրականացումն ապահովելու գործում պետության պարտավորությունների մասին «Մատյե-Մոենը և Կլերֆայտն ընդդեմ Բելգիայի» դատական գործում նշում է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը¹⁹⁹:

Քննարկելով ժողովրդաիշխանության էությունը՝ պետք է նշել, որ ժողովրդին պատկանող իշխանությունն իրականացվում է երկու եղանակներով՝ անմիջականորեն և միջնորդավորված:

Ի մի բերելով անմիջական ժողովրդաիշխանության բնորոշումները²⁰⁰, անհրաժեշտ է առանձնացնել երկու նկատառում՝

1. Ժողովրդաիշխանությունը պետք է բնորոշվի ոչ թե որպես հասարակական հարաբերությունների (ինչպես նշվում է մի շարք սահմանումներում²⁰¹), այլ՝ իրավահարաբերությունների համակարգ: Իրավունքով չկարգավորված, և, հետևաբար, սոցիալ-քաղաքական մարտահրավերներից չպաշտպանված ժողովրդաիշխանությունն առնվազն կենսունակ չէ:

2. Անմիջական ժողովրդաիշխանության բնորոշման մեջ «պետական իշխանության սուբյեկտներ» ձևակերպումը նպատակահարմար է փոխարինել «ժողովրդաիշխանության սուբյեկտներ» արտահայտությամբ՝ ընդգծելու համար ժողովրդաիշխանության դերակատարությունը նաև տեղական մակարդակում:

Խոսելով ժողովրդաիշխանությունից ժողովրդավարության անցման մասին՝ անհրաժեշտ է քննարկել տեսության մեջ որպես ժողովրդավարության կայացման նախադրյալներ ներկայացվող հետևյալ փոխլրացնող պայմանները՝

¹⁹⁸ St'u Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Paris, 20. III. 1952 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168006377c>, 19. 11. 2013, 12:34):

¹⁹⁹ St'u Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81), Court (Plenary) Judgment, Strasbourg, 2 March 1987, Series A, N 113, p. 22, par. 47 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/en/g#{"fulltext":\["Mathieu"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57536"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/en/g#{)), 23. 06. 2014, 15:36):

²⁰⁰ St'u Нудненко Л. А. Теория демократии. М., Изд-во «Юристъ», 2001, стр. 71: St'u նաև՝ Кабышев В. Т., նշվ. աշխ., стр. 4-5; Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции /Пер. с фр., ред. М. А. Крутоголов. М., Изд-во «Прогресс», 1977, стр. 9-10; Шахназаров Г. Х. Социалистическая демократия. Некоторые вопросы теории /Издание 2-е, доп. М., Изд-во «Политиздат», 1974, стр. 137; Мамичев В. Н., նշվ. աշխ., стр. 18; Комарова В. В. Механизм непосредственной демократии современной России (система и процедуры). М., Изд-во «Формула права», 2006, стр. 79-80:

²⁰¹ St'u Комарова В. В., նշվ. աշխ., стр. 17:

- 1) ազատ և նախաձեռնող քաղաքացիական հասարակություն,
- 2) կայացած քաղաքական համակարգ,
- 3) օրենքի գերակայություն, որը քաղաքացիների իրավունքների իրացման համար կապահովի իրավական երաշխիքներ,
- 4) պետական կառավարման ժողովրդավարական համակարգ,
- 5) զարգացած տնտեսական համակարգ²⁰²:

Քաղաքացիական հասարակությունը՝ որպես պետությունից հարաբերականորեն անկախ ինքնակազմակերպվող խմբերի և անհատների ամբողջություն, կարող է էապես ակտիվացնել քաղաքացիների մասնակցությունը հանրային գործերի կառավարմանը: Սակայն ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործընթացն ունի առանձնահատկություններ, որոնք, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված են խորհրդային հասարակության ժառանգության հաղթահարմամբ: Ներկայումս մեր հասարակության շրջանում հանրային հարցերի լուծմանը ժողովրդի մասնակցության վերաբերյալ ձևավորվել են պատմամշակութային արմատներ ունեցող ծայրահեղ մոտեցումներ ու կարծրատիպեր, հնազանդվողական-հարմարվողական և մերժողական-խուսափողական տրամադրություններ²⁰³:

Այդպիսի պայմաններում Հայաստանում քաղաքացիական նախաձեռնող հասարակության ձևավորման համար չափազանց կարևոր է հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը: 2002 թ. տվյալների համաձայն՝ ՀՀ-ում գրանցված հասարակական կազմակերպությունների թիվը բնակչության 1000 անձի հաշվով կազմել է 0,8 միավոր²⁰⁴: ՀՀ արդարադատության նախարարության պաշտոնական կայքի համաձայն՝ 2013 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանում գրանցված են եղել 3757 հասարակական կազմակերպություններ²⁰⁵: Հաշվի առնելով Հայաստանում 2011 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալները²⁰⁶՝ յուրաքանչյուր 1000 անձի հաշվով հասա-

²⁰² Տե՛ս Խուան Զ. Լինց, Ալֆրեդ Ստեփան, Ժողովրդավարությանն անցնելու և ժողովրդավարության կայացման խնդիրները. Հարավային Եվրոպա, Հարավային Ամերիկա և հետկոմունիստական Եվրոպա, Երևան, Կովկասի ինստիտուտ, 2011, էջեր 26-27:

²⁰³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Հ., Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները (Մենագրություն), Երևան, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 2003, էջ 13:

²⁰⁴ Տե՛ս Погосян Г. А. Армянское общество в трансформации. Ер., Изд-во «Лусабац», 2003, стр. 223:

²⁰⁵ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.justice.am/storage/uploads/stat2013.09kisam.pdf> (07. 01. 2014, 12:11):

²⁰⁶ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/file/doc/99478213.pdf> (15. 04. 2014, 19:39):

րակական կազմակերպությունների թիվը կազմել է 1,3 միավոր: Սակայն միայն քանակական փոփոխությունը դեռևս խնդրի լուծում չէ: Անհրաժեշտ է, որ հասարակական կազմակերպությունները նպաստեն իրենց անդամների նախաձեռնողականության բարձրացմանը: Դրա համար նախ պետք է հաղթահարվի հասարակական կազմակերպությունների գործունեության նկատմամբ մեր երկրում նկատվող վստահության պակասը: Օրինակ՝ 2007 թ. տվյալների համաձայն՝ Հայաստանի բնակչության միայն 18%-ն է վստահել տեղական հասարակական կազմակերպություններին²⁰⁷:

Բացի այդ, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում ներկայումս կարևոր դերակատարություն ունեն հասարակական շարժումները: Լինելով հանրորեն նշանակալի ընդհանուր նպատակներ հետապնդող մարդկանց համատեղ գործունեություն և չունենալով հստակ կազմակերպական կառուցվածք ու հաստատագրված անդամակցություն՝ հասարակական շարժումները դարձել են հասարակական կյանքին մասնակցության արդյունավետ և օպերատիվ եղանակ: Մինևույն ժամանակ, դրանք հանդիսանում են հասարակության քաղաքացիական և քաղաքական ինքնակազմակերպման յուրատեսակ դրսևորում: Ուստի, վերջին շրջանում Հայաստանում նկատվող հասարակական շարժումների ակտիվացումը վկայում է քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացում որակական նոր փուլի անցնելու մասին:

Քաղաքացիական հասարակության ձևավորման, հետևաբար նաև՝ անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների արդյունավետ կենսագործման վրա էապես կարող է ազդել նաև զանգվածային լրատվության միջոցների գործունեության որակը և ուղղվածությունը: Այստեղ առկա են այնպիսի վտանգներ, ինչպիսիք են՝ անհավասարակշիռ լուսաբանումը, լուսաբանման նենգափոխումը և այլն²⁰⁸: Այլ կերպ ասած՝ խոսքը մի դեպքում վերաբերում է կուսակցությունների և թեկնածուների գործունեության քա-

²⁰⁷ Տե՛ս «Civicus քաղաքացիական հասարակության ինդեքս. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը. անցումային փուլից դեպի համախմբում» /Վերլուծական զեկույց, Երևան, 2010 թ., էջ 27:

²⁰⁸ Դեռևս 2007 թ. մայիսի 12-ին կայացած ՀՀ ԱԺ ընտրությունների վերաբերյալ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (այսուհետ՝ ԵԱՀԿ) Ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի զեկույցում նշվում է. «Հանրային լրատվամիջոցները պետք է որդեգրեն չեզոք, անաչառ և տեղեկացնող խմբագրական դիրքորոշում իրենց բոլոր ծրագրերում. հանրային լրատվամիջոցների լրատվությունը պետք է լինի հավասարակշռված և ըստ փաստերի՝ ներառյալ ընտրական շրջանում իշխանությունների գործունեության լուսաբանումը»: Տե՛ս “Republic of Armenia. Parliamentary Elections 12 May 2007”. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, Warsaw, 10 September 2007, p. 30 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/26606?download=true>, 17. 04. 2014, 20:22):

նակական և որակական անհավասարաչափ մեկնաբանմանը, մեկ այլ դեպքում՝ ընտրարշավի ելքի վրա ազդելու նպատակով լրատվամիջոցների կողմից միտումնավոր ջանքերի գործադրմանը²⁰⁹: Թեև տվյալ դեպքում բառացիորեն խոսվում է ընտրությունների մասին, սակայն նշված խնդիրները հավասարապես վերաբերելի են նաև հանրաքվեին, քանի որ հանրաքվեի դրված հարցի կամ նորմատիվ իրավական ակտի նախագծի՝ տարբեր պատճառներով սխալ կամ միակողմանի լուսաբանումը, դրա էության խեղաթյուրումը կարող է հանգեցնել հանրային դիրքորոշման աղավաղման:

Չնայած այս խնդիրն ստացել է իր լուծումը ՀՀ օրենսդրությամբ²¹⁰, սակայն ՀՀ լրատվական ոլորտում տիրող փաստական վիճակը տարբերվում է քննարկվող դաշտի իրավական կարգավորումներից: Այսպես, «Լրագրողներ առանց սահմանների» միջազգային կազմակերպության 2013 թ. զեկույցի համաձայն՝ մամուլի ազատության ցուցանիշով Հայաստանը 179 երկրների շարքում զբաղեցրել է 74-րդ տեղը: Նշված կազմակերպության նախորդ տարիների զեկույցների համաձայն՝ Հայաստանը քննարկվող ցուցանիշով 2009 թ. զբաղեցրել է 111-րդ, 2010 թ.՝ 101-րդ, 2011-2012 թթ.՝ 77-րդ տեղերը²¹¹:

Բերված տվյալները վկայում են ՀՀ տեղեկատվական դաշտում առկա խնդիրների մասին: Անհրաժեշտ է օրենսդրորեն պաշտպանել ոչ միայն լրատվական ոլորտի աշխատակիցների իրավունքները, այլև՝ ստեղծել երաշխիքների համակարգ՝ հասարակությանը ապատեղեկատվությունից և հասարակական կարծիքի միտումնավոր ուղղորդումներից պաշտպանելու նպատակով:

Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության կայացման խոչընդոտները պայմանավորված են նաև նրանով, որ մեր երկրում անկախության ձեռքբերմամբ տեղի ունեցավ ազատականացում՝ առանց ժողովրդավարության կայացման համար անհրա-

²⁰⁹ Տե՛ս «Ժողովրդավարությանն անցման փուլում գտնվող պետություններում հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով ընտրարշավների լուսաբանման ուղենիշներ» /“Article 19” միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություն, Երևան, «Վան Արյան», 1994, էջեր 46-49:

²¹⁰ Տե՛ս «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի 2-րդ մասը (ՀՀՊՏ N27 (125), 18. 11. 2000): Տե՛ս նաև՝ «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդվածի 9-րդ մասը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001): «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 22-րդ հոդվածը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002): ՀՀ վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքի 40¹-րդ, 40²-40¹²-րդ հոդվածները (ՀՍՍՀԳՍ 1985/23):

²¹¹ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.panorama.am/am/society/2013/01/30/reporters-without-borders/> (08. 01. 2014, 10:23):

ժեշտ պայմանների ստեղծման: Ոչ ժողովրդավարական պայմաններում ազատականացումը կարող է հանգեցնել որոշ սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունների (օրինակ՝ լրատվամիջոցների ավելի մեղմ գրաքննություն, ընդդիմության հանդուրժում և այլն)²¹²: Ակնհայտ է, որ անկախության ձեռքբերումից հետո ՀՀ-ում իրավական և ժողովրդավարական պետության գաղափարների հռչակումն ուղեկցվեց դրանց թերի կենսագործմամբ՝ ժողովուրդ-պետություն հարաբերություններում գործընկերային մոտեցումից պետությանը փոխակերպելով հասարակության նկատմամբ ավելի շատ իրավունքներ, քան պարտականություններ ունեցող քաղաքական կազմակերպության:

Քաղաքացիական հասարակության՝ որպես ժողովրդավարական ինստիտուտի արդյունավետ գործառնության համար կարևոր է նաև բնակչության իրավական կրթության և իրավական դաստիարակության պատշաճ մակարդակի ապահովումը: Անմիջական ժողովրդաիշխանության ընդդիմախոսները հաճախ հիշեցնում են ժողովրդի կողմից ոչ գրագետ որոշում կայացնելու վտանգի մասին: Սա, իսկապես, շոշափելի խնդիր է մեր հասարակության համար: Իրավագիտակցության և իրավական մշակույթի ցածր մակարդակը կարող է անմիջական ժողովրդաիշխանությունը հեռացնել իր առաքելությունից: Սակայն մենք հեռու ենք այն մտայնությունից, որ նշված հիմնավորմամբ պետք է հրաժարվել անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների կիրառումից կամ սահմանափակել դրանց գործողությունը: Անհրաժեշտ է մշակել և կենսագործել բնակչության իրավական տեղեկացվածության մակարդակի բարձրացմանն ուղղված պետական ծրագրեր, նպաստել հասարակության շրջանում պատշաճ իրավական մշակույթի ձևավորմանը: Նման պահանջ է ներկայացված նաև Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի մեկնաբանություններում²¹³:

Հեռարձակող լրատվամիջոցները, այս համատեքստում, կարող են դառնալ ընտրողի ուսուցմանը նպաստող արդյունավետ միջոց՝ տեղեկացնելով քվեարկության ձևի, ժամանակի ու տեղի, գաղտնիության և դերի մասին: Այս գործառույթը կոչվում է քաղաքացիական ընտրողի ուսուցում: Հեռարձակվող լրատվամիջոցներով քաղաքացիական

²¹² Տե՛ս Խոան Զ. Լինց, Ալֆրեդ Ստեփան, նշվ. աշխ., էջ 21:

²¹³ Տե՛ս International Covenant on Civil and Political Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, հասանելի աղբյուր՝ <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, 09. 01. 2014, 12:47):

կրթության կարևորումը ժողովրդավարություն կերտող յուրաքանչյուր երկրում կախված է ընտրություններին մասնակցության փորձից և ժողովրդավարական ավանդույթների զարգացման աստիճանից: Ընտրողին կրթելու խնդիրը ծագում է նաև լրատվական ոլորտում հանրությանը բավարար չափով իրազեկելու երաշխիքների բացակայության պատճառով: Այս կապակցությամբ ԵԽԽՎ-ն «Ներկայացուցչական ժողովրդավարությանը քաղաքացիների մասնակցության գործիքների մասին» 1997 թ. թիվ 1121 բանաձևի 15.5-րդ կետում ԵԽ անդամ պետություններին առաջարկում է ամրագրել կանոններ, որոնք կապահովեն, որպեսզի քաղաքացիները պատշաճ կերպով տեղեկացված լինեն հանրաքվեի դրված բոլոր հարցերի մասին²¹⁴:

Կարելի է անդել, որ կենսունակ է այն քաղաքացիական հասարակությունը, որն իրազեկված է իր իրավական հնարավորությունների և դրանց իրացման կառուցակարգերի մասին: Ինչպես նշում էր Հերակլիտը՝ ժողովուրդն օրենքների համար պետք է պայքարի այնպես, ինչպես իր քաղաքի պարիսպների համար²¹⁵: Ուստի, միայն քաղաքացիական և քաղաքական բարձր ինքնագիտակցությամբ օժտված հանրույթը կարող է հանդիսանալ ժողովրդավարության կայացման շարժիչ ուժ:

Ժողովրդաիշխանության իրացման կապակցությամբ ժողովրդավարության ձևավորման հաջորդ նախապայմանը կայացած քաղաքական համակարգն է: Ժողովրդավարական միջավայրի ստեղծումը նշանակում է դրական ընկալում ձևավորել քաղաքական համակարգի այնպիսի ինստիտուտների նկատմամբ, ինչպիսիք են՝ կուսակցությունները, ընտրությունները, ընտրական օրենքները, քաղաքական ղեկավարությունը, միջկուսակցական դաշինքները և օրենսդիր մարմինները, որոնց միջոցով հասարակությունը քաղաքականապես ինքնակազմակերպվում է՝ ժողովրդավարական կառավարություն ձևավորելու և նրան վերահսկելու համար²¹⁶:

ՀՀ քաղաքական դաշտն աչքի է ընկնում կուսակցությունների մեծ քանակով, բայց ոչ՝ դրանց կայացվածությամբ: Այսպես, 2013 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ ՀՀ-ում

²¹⁴ St'u Resolution 1121 (1997) on Instruments of citizen participation in representative democracy (Adopted by Parliamentary Assembly on 22 April 1997 (11th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16532&lang=en>, 29. 08. 2015, 22:43):

²¹⁵ St'u Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура /Общ. ред. и встп. ст. М. А. Дынника. М., Изд-во «Государственное издательство политической литературы», 1955, стр. 45:

²¹⁶ St'u Խուման Զ. Լինց, Ալֆրեդ Ստեփան, նշվ. աշխ., էջ 28:

գրանցված են եղել 78 կուսակցություններ: Դրանց թիվը 2004 թ. կազմել է 123, 2006 թ.՝ 90, 2008 թ.՝ 73²¹⁷: Թեև վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ 21-րդ դարի առաջին տասնամյակում Հայաստանում կուսակցությունների թիվը նվազել է, սակայն դա, մեր կարծիքով, չի հանգեցրել քաղաքական դաշտում գործունեությունը շարունակող կուսակցությունների դերի բարձրացման: Կուսակցությունները ոչ պատշաճ մակարդակով են կատարում հասարակության քաղաքական կազմակերպման և քաղաքական կամքի արտահայտման իրենց սահմանադրական գործառույթը: Նախկինում «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում էր կուսակցությունների լուծարման հնարավորություն՝ դա կապելով ԱԺ վերջին երկու ընտրություններին չմասնակցելու կամ դրանցից որևէ մեկում օրենքով սահմանված նվազագույնից քիչ կողմ ձայներ ստանալու հետ²¹⁸: Նշված հոդվածում լրացում կատարվեց «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2002 թ. դեկտեմբերի 4-ի օրենքի 20-րդ հոդվածով²¹⁹: Այդ լրացումը ևս ուղղված էր նրան, որպեսզի քաղաքական պասիվության հիմնավորմամբ կուսակցությունը լուծարվի: Սակայն ՀՀ սահմանադրական դատարանը 2006 թ. դեկտեմբերի 22-ի ՍԴՈ-669 որոշմամբ²²⁰ ՀՀ Սահմանադրության 28-րդ հոդվածի 2-րդ մասին և 43-րդ հոդվածին հակասող և անվավեր ճանաչեց «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ կետերը²²¹:

Հանրապետությունում կուսակցական համակարգի կայացմանը կարող են նպաստել արդար ընտրությունների անցկացումը, քաղաքական մշակույթի ձևավորումը, ինչի արդյունքում քաղաքական դաշտում առանց իրավական հարկադրանքի իրենց գործու-

²¹⁷ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.civilitasfoundation.org/am/spotlight/2009-10-30-08-13-29/828-number-of-political-parties-in-armenia.html> (08. 01. 2014, 15:56):

²¹⁸ Տե՛ս «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N34 (209), Հոդ. 775, 15. 08. 2002):

²¹⁹ Տե՛ս «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2002 թ. դեկտեմբերի 4-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N1 (236), Հոդ. 6, 07. 01. 2003):

²²⁰ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2006 թ. դեկտեմբերի 22-ի ՍԴՈ-669 որոշումը (ՀՀՊՏ N4 (528), Հոդ. 32, 17. 01. 2007):

²²¹ «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2012 թ. փետրվարի 9-ի օրենքի 7-րդ հոդվածով ուժը կորցրած ճանաչվեցին «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքի նշված դրույթները: Տե՛ս «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2012 թ. փետրվարի 9-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N13 (887), Հոդ. 187, 07. 03. 2012):

նեությունն աստիճանաբար կդադարեցնեն հասարակության մեջ սոցիալական հենարան չունեցող քաղաքական ուժերը:

Ժողովրդավարության կայացման կարևոր նախադրյալ է օրենքի գերակայությունը: Սակայն այս պարագայում խոսքը վերաբերում է ոչ թե պարզապես օրենքին, այլ՝ իրավական օրենքին: Իրավունքի գերակայությունը, երբեմն ստանալով սահմանափակ մեկնաբանություն, նույնացվում է օրենքի գերակայության հետ, մինչդեռ բացառապես իրավունքի օբյեկտիվ հատկանիշների արտահայտման ձևն է օրենքը դարձնում իրավական օրենք²²²:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքն առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում մարդ-պետություն հարաբերություններում: Ժողովրդավարության կայացումը ենթադրում է պետության և անհատի միջև հարաբերությունների այնպիսի հավասարակշռության ապահովում, որի դեպքում անհատը պաշտպանված կլինի պետության կամայականություններից: Այս իմաստով, չափազանց կարևոր է ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրված դրույթը, համաձայն որի՝ հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք²²³: Պետության գործունեությունն իրավունքով կաշկանդելը բխում է ոչ միայն մարդու և քաղաքացու, այլև՝ պետության շահերից: Տարբեր երկրների իրավաստեղծ և իրավակիրառ պրակտիկան ցույց է տալիս, որ մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների վրա խարխալված պետական քաղաքականությունը և օրենքները հանդիսանում են հասարակության արդյունավետ կառավարման գրավական²²⁴:

²²² Տե՛ս Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов /Под общ. ред. академика РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. М., Изд-во «НОРМА», 2001, стр. 189:

²²³ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

²²⁴ «Civicus քաղաքացիական հասարակության ինդեքս. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը. անցումային փուլից դեպի համախմբում» 2010 թ. վերլուծական զեկույցում Հայաստանում օրենքի գերակայության և անձնական ազատությունների ցուցիչը գնահատվել է «Ֆրիդոմ Հաուսի» քաղաքական իրավունքների և քաղաքացիական ազատությունների ինդեքսով և ստացել է 47,927 % ցուցանիշը: Իբրև հիմնական մարտահրավերներ՝ նշվում են դատական իշխանության նկատմամբ գործադիր իշխանության կողմից իրականացվող քաղաքական ճնշումները և անկախ լրատվամիջոցների բացակայությունը: Տե՛ս «Civicus քաղաքացիական հասարակության ինդեքս. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը. անցումային փուլից դեպի համախմբում» /Վերլուծական զեկույց, Երևան, 2010 թ., էջեր 66-67:

Ժողովրդավարության քննարկումն անհիմաստ է առանց համապատասխան պետական կառավարման համակարգի: Ընդ որում, կարևոր է ոչ միայն պետական համակարգի լեգիտիմությունը, կենսունակությունը, մասնագիտական արհեստավարժությունը և կազմակերպչական ներուժը, այլև՝ կառավարման համակարգի ճիշտ ընտրությունը, անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների հավասարակշռված կիրառումը:

Պատմական փորձը ցույց տվեց, որ տարբեր իրավական համակարգեր ունեցող պետությունները տարբեր մոտեցումներ որդեգրեցին ժողովրդի կողմից իշխանությունն անմիջականորեն իրականացնելու հարցում: Ինչպես նշվում է գիտական գրականության մեջ, սկսած Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից՝ համաշխարհային իրավաբաղաքական տեսությունը և պրակտիկան ընթացել են ներկայացուցչական ժողովրդավարության տարբեր ձևերի ինտենսիվ ներդրման ճանապարհով, ինչը, դժբախտաբար, վնասել է անմիջական ժողովրդավարության գործընթացների զարգացմանը և կատարելագործմանը²²⁵: Ժողովրդաիշխանության իրացման անմիջական ձևերի (հատկապես՝ հանրաքվեի) նկատմամբ մերժողական վերաբերմունք ցուցաբերեցին անգլո-սաքսոնական իրավական ընտանիքին պատկանող երկրները:

Մեր ընկալմամբ, անմիջական ժողովրդաիշխանությունը չի կարող դիտարկվել որպես ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության այլընտրանք կամ նրան փոխարինող կառուցակարգ: Դրանք միմյանց փոխլրացնող, բայց, միևնույն ժամանակ, ինքնուրույն գործող համակարգեր են²²⁶: Ավելին, տեսության մեջ անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների ինքնուրույնությունը քննարկվում է ոչ միայն ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների, այլև՝ միմյանց հետ հարաբերակցության համատեքստում²²⁷:

²²⁵ Տե՛ս Зитева И. Ю., նշվ. աշխ., стр. 5:

²²⁶ Անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների ինքնուրույնությանը, դրանց ողջամիտ և հավասարակշռված կիրառմանն անդրադարձել է նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանը 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-721 որոշման մեջ: Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-721 որոշումը (ՀՀՊՏ N1 (591), 07. 01. 2008):

²²⁷ Տե՛ս Постановление Конституционного Суда РФ от 10 июня 1998 г. N 17-П “По делу о проверке конституционности положений пункта 6 статьи 4, подпункта “А” пункта 3 и пункта 4 статьи 13, пункта 3 статьи 19 и пункта 2 статьи 58 Федерального закона от 19 сентября 1997 года “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации” (Հասանելի աղբյուրը՝ http://cikrf.ru/law/decreed_of_court/pes_17p_8.html, 27. 10. 2015, 20:58):

Ժողովրդավարության կայացման կապակցությամբ պետական կառավարման համակարգի գործունեության արդյունավետությունը կախված է նաև համապատասխան պաշտոնատար անձանց արհեստավարժությունից: Եթե նույնիսկ երկրում առկա են ժողովրդավարության ձևավորման իրավական, տնտեսական և այլ նախադրյալներ, սակայն կառավարման համակարգում ընդգրկված են անբարեխիղճ, համապատասխան մասնագիտական գիտելիքներ և պատրաստվածություն չունեցող պաշտոնատար անձինք, ապա ժողովրդավարության կայացումը կարող է ուղեկցվել բացթողումներով:

Ժողովրդավարության կայացման վերջին պայմանը զարգացած տնտեսական համակարգի առկայությունն է: Խնդիրը կայանում է տնտեսական ոլորտին պետության չափավոր մասնակցության կառուցակարգերի մշակման և ներդրման մեջ: Այստեղ պետք է բացառվեն բոլոր ծայրահեղությունները, որոնք կարող են դրսևորվել վարչահրամայական կամ զուտ շուկայական տնտեսության առկայությամբ: Պետության միջամտությունը պետք է դրվի այնպիսի շրջանակների մեջ, որ չվտանգի տնտեսական ոլորտի ազատությունը և միաժամանակ լինի կենսունակ՝ ապահովելու նրա անվտանգությունը: Ժողովրդավարության կայացման համար մեր երկրում շարունակում են գերակա խնդիրներ մնալ տնտեսական հավասար հնարավորությունների ապահովումը, համեմատաշնորհային օրենսդրության բարելավումը և կիրառումը:

Բացի նշվածներից, ՀՀ-ում ժողովրդավարության կայացման վրա որոշակիորեն ազդում են նաև արտաքին գործոնները: Ժամանակակից պայմաններում միջազգային համագործակցությունը, միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպություններին անդամակցելը ներպետական մակարդակում հանգեցնում են որոշակի փոփոխությունների: Դրանցից հատկապես արդիական և տեսանելի են մեր երկրի օրենսդրության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները, որոնք հաճախ պայմանավորված են, օրինակ, ԵԽ-ին ՀՀ անդամակցությամբ կամ ԵՄ հետ ունեցած համագործակցային հարաբերություններով: Արտաքին ազդեցությունները կարող են արտացոլվել ոչ միայն օրենսդրության մեջ, այլև՝ քաղաքացիական հասարակության ձևավորման, տնտեսական համակարգի ազատականացման և այլ ոլորտներում:

Ընդ որում, արտաքին ազդեցությունները մեղմելու կամ բացառելու գործում էական նշանակություն կարող է ունենալ հանրաքվեի կիրառումը: Խնդիրը կայանում է նրա-

նում, որ հանրաքվեի միջոցով որոշման կայացմանը ներգրավվում է ողջ ընտրազանգվածը, ինչն ապահովում է ընդունվող որոշման լեգիտիմությունը և բացառում կամ նվազեցնում է արտաքին ազդեցությունը: Այս իմաստով, հանրաքվեն հանդիսանում է ինքնիշխանության պահպանման յուրահատուկ երաշխիք: Ուստի հիմնավորված է ՀՀ Սահմանադրության 205-րդ հոդվածի 1-ին մասում²²⁸ համապատասխան դրույթի ամրագրումը, համաձայն որի՝ վերապետական միջազգային կազմակերպություններին Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության հարցը լուծվում է հանրաքվեի միջոցով:

Մյուս կողմից, որոշակի պայմանների առկայության դեպքում հանրաքվեն կարող է հանդիսանալ արտաքին ազդեցություններն օրինականացնելու եղանակ: Դրան կարող են նպաստել զանգվածային լրատվության միջոցներով հանրաքվեի դրվող հարցի միակողմանի, սխալ մեկնաբանումը, հանրային իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, հանրաքվեին մասնակցելու ցածր ցուցանիշները, քվեարկության ընթացքում հանրաքվեի մասնակիցների կամքի ազատ արտահայտմանը խոչընդոտելը և այլն: Ուստի, նշված խնդիրների լուծմամբ կարելի է հասնել այնպիսի իրավիճակի, երբ հանրաքվեն ունակ կլինի՝ բացառելու արտաքին ներգործությունը, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է բացասական ազդեցություններին:

²²⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

§ 2. ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱՄՔԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄՅՈՒՍ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԸ

Անմիջական ժողովրդաիշխանությունն իրացվում է համապատասխան ինստիտուտների միջոցով, որոնց օգնությամբ կյանքի է կոչվում իշխանությունը ժողովրդին պատկանելու գաղափարը: Հանրաքվեի հետազոտումն անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգում թույլ է տալիս այն համեմատել անմիջական ժողովրդաիշխանության այլ ինստիտուտների հետ: Նման մոտեցման պարագայում ավելի են հստակեցվում հանրաքվեի դերը, կիրառման նպատակները, հիմնավորվում է հանրաքվեի՝ որպես ինքնուրույն ինստիտուտի գոյությունը:

Տեսության մեջ անմիջական ժողովրդաիշխանության ձևերը բնութագրվում են տարբեր կերպ: Մի դեպքում դրանք դիտարկվում են որպես ժողովրդի կամ նրա մի մասի կողմից իշխանության անմիջական իրականացման ձևեր և միջոցներ, որոնք բացառում են իշխանական լիազորությունների փոխանցումը որևէ մարմնի կամ անձանց²²⁹: Մեկ այլ դեպքում դրանք ներկայացվում են որպես իրավական նորմերի ամբողջություն, որոնք կարգավորում են քաղաքացիների կողմից օրենքի սահմաններում պետական (տեղական ինքնակառավարման մարմինների) որոշումների ուժ ունեցող համապատասխան հանրային-իրավական որոշումների ընդունման կապակցությամբ ծագող հարաբերությունները²³⁰:

Չանդրադառնալով տեսության մեջ առկա այլ սահմանումների²³¹ անմիջական ժողովրդաիշխանության²³² ձևերի (ինստիտուտների) բնորոշման համար կարելի է առանձնացնել երեք հիմնական հատկանիշ՝

²²⁹ Տե՛ս Дмитриев Ю. А., Комарова В. В., նշվ. աշխ., стр. 52-56:

²³⁰ Տե՛ս Руденко В. Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты /Отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. Екатеринбург, Изд-во УрО РАН, 2003, стр. 41:

²³¹ Տե՛ս Дворак А. А. Реализация конституционного права граждан на обращение в Российской Федерации, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2003, стр. 16: Հասանելի աղբյուրը նաև՝ http://www.uchechnikonline.com/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini_-_pogorilko_vf/formi_bezposerednoyi_demokratiyi_ukrayini.htm (15. 01. 2014, 18:39):

²³² Տեսական բնորոշումների մեծ մասում օգտագործվում է «անմիջական ժողովրդավարության ձևեր» արտահայտությունը՝ նկատի ունենալով, օրինակ, հանրաքվեն, ընտրությունները և այլն: Սույն աշխատանքի շրջանակներում մենք օգտագործել ենք անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտների բնորոշումները, քանի որ, մեր կարծիքով, նշված սահմանումների հեղինակները նույնացրել են «ժողովրդաիշխանություն» և «ժողովրդավարություն» հասկացությունները:

- 1) ժողովրդի կողմից իշխանությունն անմիջականորեն իրականացնելը,
- 2) ընդունվող որոշումների իշխանական բնույթը,
- 3) հանրային առավել կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի լուծումը:

Այսպիսով, *անմիջական ժողովրդաիշխանության ձևերը (ինստիտուտները) ուղղակի կամաարտահայտության եղանակներ են, որոնց միջոցով հանրային առավել կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի կապակցությամբ ժողովուրդն ընդունում է համապարտադիր որոշումներ:*

Անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների համակարգի վերաբերյալ տեսության մեջ կան տարբեր դիրքորոշումներ²³³: Նշված ինստիտուտները կարելի է դասակարգել տարբեր հիմքերով: Սակայն գիտական գրականության մեջ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ձևեր ներկայացվող ինստիտուտները նպատակահարմար է դասակարգել ըստ դրանցում արտահայտված կամքի բնույթի: Թեև այլ հիմքերով դրանց դասակարգումն ունի կարևոր նշանակություն՝ անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգն ուսումնասիրելու համար, սակայն առավել կարևոր է այն, թե նշված ինստիտուտներում որքանով է արտահայտվում և ամբողջանում ժողովրդի ինքնիշխանությունը:

Հանրաքվեի հասկացության պարզաբանման ընթացքում արդեն անդրադարձել ենք հանրաքվեի հարաբերակցությանը ժողովրդական վետոյի, պլեբիսցիտի և հասարակական կարծիքի հարցման հետ՝ արձանագրելով, որ հանրաքվեի և պլեբիսցիտի միջև ձևական-իրավաբանական հատկանիշների իմաստով տարբերություններ չկան, հասարակական կարծիքի հարցումները չունեն իշխանական կամահայտնության բնույթ, իսկ ժողովրդական վետոն հանդիսանում է հանրաքվեի տեսակ:

²³³ Մի դեպքում անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգում ներառվում են հանրաքվեն, պլեբիսցիտը, ընտրությունները, ընտրովի պաշտոնատար անձանց հետևանքը, քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը (հավաքը): Մեկ այլ պարագայում նշված ինստիտուտների շարքին են դասվում նաև ժողովրդական վետոն, ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը, հանրագիրը, տարածքային հասարակական ինքնակառավարումը, հասարակական կարծիքի հարցումները, հավաքները, երթերը, ցույցերը, պիկետավորումը, հանրային խումբները: Տե՛ս Дюги Л., նշվ. աշխ., стр. 393-398: Տե՛ս նաև՝ Антонова Н. А. Развитие форм непосредственной демократии в системе местного самоуправления //Конституционное и муниципальное право. М., 2007, N 4, стр. 37-40:

Տեսության մեջ ընտրությունները մեկնաբանվում են որպես բնակչության կամքի արտահայտման, ժողովրդի ինքնիշխանության իրացման հիմնական ձև²³⁴ կամ համապատասխան մարմնի կազմավորման կամ պաշտոնատար անձին լիազորություններով օժտելու գործընթաց, որն իրականացվում է իրավագոր անձանց քվեարկության միջոցով²³⁵:

Անկախ ձևակերպումներից՝ ընտրությունների բնորոշումներում ընդգծվում են հետևյալ հիմնական հատկանիշները՝

- 1) ընտրություններն ուղղակի և իշխանական կամաարտահայտության ձև են,
- 2) ընտրություններն ունեն առանձնահատուկ առարկա, այսինքն՝ այն հարցերի շրջանակը, որը լուծվում է միայն ընտրությունների միջոցով:

Նշված հատկանիշներն իրենց միասնության մեջ ընտրությունները դարձնում են անմիջական ժողովրդաիշխանության ինքնուրույն ինստիտուտ: Ընտրություններում արտահայտվում է ժողովրդի իշխանական կամքը, հանրային կառավարմանն անմիջականորեն մասնակցելու նրա իրավունքը: Պատահական չէ, որ հանրաքվեի հետ միասին ընտրությունները դիտարկվում են որպես ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման հիմնական ձևեր²³⁶: Եվ, չնայած ընտրություններն ու հանրաքվեն միմյանցից տարբերվում են իրենց առարկայով, խնդիրներով և նպատակներով, այնուամենայնիվ, կա-

²³⁴ Տե՛ս Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов /Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо и д. ю. н., проф. Л. М. Энтина, 2-е изд., перераб. М., Изд-во «НОРМА», 2005, стр. 234:

²³⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք: Դասագիրք բուհերի համար /Պատ. խմբ.՝ իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Ն. Ա. Այվազյան, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի իրատ., 2012, էջ 464: Ընտրությունների հասկացության վերաբերյալ համանման օրենսդրական բնորոշում է տրված «Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքացիների ընտրական իրավունքների և հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի հիմնական երաշխիքների մասին» ՌԴ 2002 թ. հունիսի 12-ի դաշնային օրենքի 2-րդ հոդվածի 9-րդ մասում. «Ընտրությունները պետական իշխանության մարմնի, տեղական ինքնակառավարման մարմնի ձևավորման կամ պաշտոնատար անձին լիազորություններով օժտելու նպատակով ՌԴ Սահմանադրությանը, դաշնային օրենքներին, ՌԴ սուբյեկտների սահմանադրություններին (կանոնադրություններին), մունիցիպալ կազմավորումների կանոնադրություններին համապատասխան իրականացվող քաղաքացիների ուղղակի կամաարտահայտության ձև է»: Տե՛ս Федеральный закон РФ от 12 июня 2002 года N 67-ФЗ “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 5 апреля 2016 г., հասանելի աղբյուր՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=196339&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6682803611831918, 01. 05. 2016, 17:33>):

²³⁶ Տե՛ս Конституция Российской Федерации (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.), ч. 3 ст. 3 (Հասանելի աղբյուր՝ <http://constitution.kremlin.ru/>, 07. 01. 2015, 11:43):

մահայտնության եղանակի և բնույթի ընդհանրությունը նրանց դարձնում է անմիջական ժողովրդափշխանության հարակից ինստիտուտներ:

Ասվածը, սակայն, չի ենթադրում այս երկու ինստիտուտների նույնացում: Հասարակական գիտակցության մեջ և օրենսդրական կարգավորումներում երբեմն նկատվում են հանրաքվեն, ընթացակարգային իմաստով, ընտրությունների հետ նույնացնելու միտումներ: Կարծում ենք, որ հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրությունը պետք է հաշվի առնի այս ինստիտուտի առանձնահատկությունները: Ուստի անհրաժեշտ է անդրադառնալ հանրաքվեի կազմակերպական և ընթացակարգային ինքնուրույնությանն ու առանձնահատկություններին: Դրանք կքննարկենք հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման հիմնախնդիրների լուսաբանման ընթացքում:

Ընտրովի պաշտոնատար անձանց հետկանչը (ընտրովի մարմնի արձակումը) պատգամավորի (ընտրովի այլ մարմնի անդամի), ընտրովի այլ պաշտոնատար անձի (պետական կամ տեղական ինքնակառավարման ընտրովի մարմնի) լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցման կապակցությամբ քվեարկության միջոցով ընտրողների ուղղակի կամաարտահայտությունն է²³⁷:

Պատգամավորի հետկանչը հանդիսանում է հրամայական մանդատի համակարգի տարր, երբ պատգամավորը չի կարող ինքնուրույն որոշել իր գործելակերպը ներկայացուցչական մարմնի կողմից այս կամ այն խնդիրները լուծելու ընթացքում և կաշկանդված է ընտրողների կամքով²³⁸: Իր էությամբ ընտրովի պաշտոնատար անձի հետկանչը հանդիսանում է անմիջական ժողովրդափշխանության ինստիտուտ, քանի որ պարունակում է վերջիններիս բնորոշ բոլոր ընդհանուր հատկանիշները: Խնդիրը, սակայն, կայանում է օրենսդրությամբ դրա ամրագրման և կիրառման նպատակահարմարության մեջ: Հրամայական մանդատը բնութագրական է ամբողջատիրական վարչակարգերին: Մինչդեռ ժողովրդավարական պետությունները ելնում են այն գաղափարից, որ պատգամավորի հետկանչի ինստիտուտը նպատակահարմար է կիրառել ոչ թե համապետական, այլ՝ տեղական մակարդակում: Այս մոտեցումը հիմնավորվում է նրանով, որ ընտրվելուց հետո համապետական ներկայացուցչական մարմնի յուրաքանչյուր պատգամավոր դառնում է ամբողջ ժողովրդի ներկայացուցիչը, և միայն իր ընտրողների կողմից

²³⁷ Ст'у Пылин В. В., նշվ. աշխ., стр. 40:

²³⁸ Ст'у Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 308:

նրա լիազորությունների դադարեցումը դառնում է ոչ նպատակահարմար: Ասվածը, ըստ էության, վերաբերում է մեծամասնական ընտրակարգին, քանի որ համամասնական ընտրակարգի որոշ տարբերակների դեպքում պատգամավորի ընտրողները նույնանում են ամբողջ ընտրազանգվածի հետ: Սակայն, վերջին դեպքում նույնպես, ամբողջ ընտրազանգվածի նախաձեռնությամբ պատգամավորի լիազորությունների դադարեցումը դառնում է ոչ նպատակահարմար: Հրամայական մանդատի արգելման վերաբերյալ նորմեր են ամրագրում աշխարհի տարբեր երկրների սահմանադրություններ²³⁹:

Հրամայական մանդատի ինստիտուտը մինչև 1995 թ. կիրառություն է ստացել նաև ՀՀ-ում: Սակայն 1995 թ. ընդունված ՀՀ Սահմանադրության 66-րդ հոդվածի 1-ին մասով հռչակվեց ազատ մանդատի գաղափարը, որը 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեների ընթացքում մնաց անփոփոխ:

Պատգամավորի ազատ մանդատի ինստիտուտին անդրադարձ է կատարվել ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2009 թ. հունիսի 30-ի ՍԴՈ-810 որոշման 9-րդ կետի չորրորդ պարբերության մեջ. «Ազատ մանդատի սկզբունքը՝ որպես ներկայացուցչական ժողովրդավարության հիմքերից մեկը, հնարավոր է դարձնում կարծիքների բախումը խորհրդարանում և ապահովում Ազգային ժողովի՝ փոխհամաձայնության հանգեղու ունակությունը: Հետևապես, ազատ մանդատի շնորհիվ է խորհրդարանում ապահովվում հավասարակշռությունը տարբեր մասնակի (քաղաքական) շահերի միջև, որով պայմանավորված է բարձրագույն սահմանադրական մարմիններից մեկի գործունակու-

²³⁹ Տե՛ս The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947), Art. 67 (Հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, 01. 03. 2014, 23:06): Տե՛ս նաև՝ Constitution of the Republic of Bulgaria (Adopted by the 7th Grand National Assembly on 12 July 1991), p. 1 of Art. 67 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.bg/en/const/>, 13. 06. 2016, 10:41); Basic Law for the Federal Republic of Germany (Promulgated by the Parliamentary Council on 23 May 1949, as Amended by the Unification Treaty of 31 August 1990 and Federal Statute of 23 September 1990), p. 1 of Art. 38 (Հասանելի աղբյուրը՝ https://www.bundestag.de/blob/284870/ce0d03414872b427e57fccb703634dcd/basic_law-data.pdf, 18. 06. 2015, 14:15); Spanish Constitution (Ratified by the spanish people in the referendum of December 7, 1978), p. 2 of Art. 67 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.congreso.es/porta l/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf, 22. 07. 2014, 12:01); The Constitution of the Republic of Croatia (Adopted on December 22, 1990, consolidated text), p. 1 of Art. 74 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=17074>, 02. 03. 2014, 21:32):

թյունը՝ ընդունելու օրենքներ, կայացնելու որոշումներ և իրականացնելու իր այլ լիազորությունները»²⁴⁰:

Թեև ազատ մանդատի ինստիտուտի ամրագրումը պատգամավորին չի կաշկանդում ընտրողների առջև անմիջական պատասխանատվությամբ, սակայն չի էլ բացառում պատգամավորական գործունեության ընթացքում ընտրողների շահերը հաշվի առնելը: Այս իմաստով, պատգամավորի պարտականությունների ամրագրումը կարող է որոշ չափով երաշխավորել նրա գործունեության ընթացքում ընտրողների շահերի պաշտպանությունը:

«Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 6-րդ, 6.1-րդ և 6.2-րդ հոդվածներն անդրադառնում են պատգամավորի պարտականություններին, էթիկայի կանոններին և շահերի բախմանը²⁴¹: Սակայն նորմերի ամրագրումը բավարար չէ՝ պատգամավորի գործունեությունը ընտրողների շահերին ծառայեցնելու համար: Միայն իրավական և քաղաքական մշակույթի բարձր մակարդակի, պառլամենտարիզմի բոլոր տարրերի առկայությունը կարող են ձևավորել այնպիսի միջավայր, որում, կաշկանդված չլինելով ընտրողների կամքով, պատգամավորը կաշկանդված կլինի ժողովրդի ներկայացուցչի՝ իր կարգավիճակով: Ուստի, թեև ընտրովի պաշտոնատար անձանց հետևանքի ինստիտուտը ձևական-իրավաբանական հատկանիշների առումով կարելի է համարել անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտ, սակայն համապետական մակարդակով դրա կիրառումը ոչ միայն չի կարող արտահայտել ամբողջ ընտրազանգվածի շահերը, այլև՝ կարող է հակասել դրանց:

Տեղական մակարդակում ընտրողների նախաձեռնությամբ ընտրովի պաշտոնատար անձանց հետևանքը նախատեսված է որոշ երկրների օրենսդրությամբ²⁴²: Չնայած

²⁴⁰ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2009/pdf/sdv-810.pdf> (06. 03. 2014, 10:22):

²⁴¹ Տե՛ս «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N12 (187), Հոդ. 230, 12. 04. 2002):

²⁴² Տե՛ս Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ “Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г.), ч. 1 ст. 24 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839>, 14. 06. 2016, 18:49): Եվրոպական մի շարք երկրներում և գերմանական որոշ հողերում մունիցիպալ կազմավորման ղեկավարների (Գերմանիայում՝ բուրգոմիստր) հետևանքի նախաձեռնության իրավունքը պատկանում է համայնքի ներկայացուցչական մարմնին կամ համայնքի բնակչությանը՝ քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով: Տե՛ս Волльманн Х., Маркварт Э. Отстранение от должности бургомистров в Германии // Практика муниципального управления. М., 2012, N 6, стр. 56-65:

տեղական մակարդակում հրամայական մանդատը կիրառելու վերաբերյալ հայրենական իրավագիտության մեջ արված առաջարկին²⁴³ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» և «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքները չեն նախատեսում նշված ինստիտուտը²⁴⁴:

Մենք արդեն անդրադարձել ենք բնակչության նախաձեռնությամբ (հանրաքվեով) համայնքի ղեկավարի լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցման վերաբերյալ ՀՀ սահմանադրական դատարանի կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի ՍԴՈ-721 որոշման մեջ արտահայտված դիրքորոշմանը: Վերջինս արդարացված է նաև նրանով, որ մեր երկրում հաստատված է տեղական ինքնակառավարման լիազորությունների *ultra vires* (լատ. թարգմ.՝ «լիազորություններից դուրս») սկզբունքը, համաձայն որի՝ համայնքն իրավասու է ինքնուրույն լուծել տեղական նշանակության ցանկացած հարց, բացառությամբ այն հարցերի, որոնք վերապահված են պետական մարմիններին²⁴⁵:

Քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը (հավաքը) նախատեսված է Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիայի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասով²⁴⁶: Սակայն տվյալ

²⁴³ Տե՛ս Мирадян М. О. Конституционно-правовые основы избирательной системы Республики Армения, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2008, стр. 6:

²⁴⁴ Տեղական մակարդակում քաղաքացիական մասնակցության հիմնախնդիրներն արձարձված են Եվրոպայի տեղական ու տարածքային հարցերի համար պատասխանատու նախարարների վեհաժողովների ընթացքում համապատասխանաբար 2005, 2007 և 2009 թթ. ընդունված Բուդապեշտի, Վալենսիայի և Ուտրեխտի հռչակագրերում: Ուտրեխտի համաժողովի ընթացքում ընդունվել է Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիայի լրացուցիչ թիվ 207 արձանագրությունը, որը ՀՀ կողմից ստորագրվել է 2010 թ. մարտի 18-ին, վավերացվել 2013 թ. մայիսի 13-ին և ուժի մեջ մտել 2013 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Տե՛ս Declaration of the Budapest Ministerial Conference on Delivering Good Local and Regional Governance (Conference of European Ministers Responsible for Local and Regional Government, 14th Session, Budapest, 24-25 February 2005, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1095979&SecMode=1&DocId=1350428&Usage=2>, 18. 03. 2014, 13:45): Տե՛ս նաև՝ The Valencia Declaration (2007), Annex I, Strategy on Innovation and Good Governance at Local Level (Conference of European Ministers Responsible for Local and Regional Government, 15th Session, Valencia, 15-16 October 2007, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1095949&SecMode=1&DocId=1350476&Usage=2>, 22. 10. 2015, 15:49); The Utrecht Declaration on Good Local and Regional Governance in Turbulent Times: The Challenge of Change (Conference of European Ministers Responsible for Local and Regional Government, 16th Session, Utrecht, 16-17 November 2009, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1593207&Site=COE&direct=true>, 04. 02. 2015, 11:12): Հասանելի աղբյուրը նաև՝ http://www.coe.int/t/dgap/localdemocracy/Strategy_Innovation/Strategie2007_en.pdf (05. 02. 2015, 09:19); <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=207&CM=1&DF=&CL=RUS> (18. 03. 2014, 17:26):

²⁴⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ /ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Երևան, «Իրավունք», 2010, էջ 1012:

²⁴⁶ Տե՛ս European Charter of Local Self-Government, Strasbourg, 15. X. 1985 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a088>, 03. 03. 2014, 21:52):

պարագայում խոսքը չի վերաբերում ՀՀ Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված՝ հավաքներ կազմակերպելու և դրանց մասնակցելու իրավունքին:

Տեսության մեջ քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը (հավաքը) ներկայացվում է որպես անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտ, որի միջոցով ինքնիշխանության կրողներն անձամբ ընդունում են որոշումներ, որոնք ենթակա են կատարման գործադիր և դատական մարմինների կողմից²⁴⁷: Հանրաքվեի ինստիտուտի պատմական զարգացմանն անդրադառնալիս մենք արդեն նշել ենք շվեյցարական կանտոններում դեռևս 13-րդ դարից սկսած քաղաքական հարցերով գումարվող ժողովների (Landsgemeinde) մասին: Շվեյցարական Համադաշնության ձևավորումից հետո կանտոնների մի մասում անցում կատարվեց ներկայացուցչական կառավարման համակարգի²⁴⁸: Քննարկվող ինստիտուտը ներկայումս պահպանվել է Գլարուսում, Օբվալդենում, Նիդվալդենում, Արտաքին Ռոդենի Ապպենցելում և Ներքին Ռոդենի Ապպենցելում²⁴⁹:

Քաղաքացիների ընդհանուր ժողովն ամերիկյան ժողովրդավարությունում դրսևորվեց բաց քաղաքային հանդիպումների տեսքով²⁵⁰, որը պահպանվել է Նյու-Հեմպշիր, Կոնեկտիկուտ, Ռոդ Այլենդ, Մեն, Մասաչուսեթս և Վերմոնտ նահանգներում²⁵¹: Ներկայումս գյուղական համայնքների մակարդակում այն տարածված է Գերմանիայում, Մեծ Բրիտանիայում և այլ երկրներում: Սակայն ՀՀ օրենսդրությամբ նշված ինստիտուտը նախատեսված չէ:

Գնահատելով քաղաքացիների ընդհանուր ժողովի դերը՝ պետք է արձանագրել, որ այն բնակչությանը հնարավորություն է տալիս՝ անմիջականորեն կայացնելու որոշումներ, որոնք ենթակա են պարտադիր կատարման: Սակայն իշխանությունը նման եղանակով իրականացնելը կարող է իրատեսական և արդյունավետ լինել համեմատաբար

²⁴⁷ Տե՛ս Маклаков В. В., նշվ. աշխ., стр. 563:

²⁴⁸ Տե՛ս Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор. СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1896, стр. 2-8:

²⁴⁹ Տե՛ս Конюхова И. А. Федерализм и система государственной власти в современной Швейцарии //Право и власть. М., 2002, N 2, стр. 91:

²⁵⁰ Տե՛ս Руденко В. Н., նշվ. աշխ., стр. 48:

²⁵¹ Տե՛ս Zimmerman J. F. Participatory Democracy: Populism Revived (New York: Praeger Publishers, 1986), pp. 17-20:

փոքրաթիվ բնակչություն ունեցող բնակավայրերում²⁵²: Մասնավորապես, մեծ բարդություն կարող է ներկայացնել ժողովի օրակարգում ներառված հարցերի քննարկումը²⁵³:

Բացի այդ, նշված ինստիտուտը նման է հանրաքվեին, քանի որ վերջինս նույնպես հանդիսանում է հանրային նշանակության հարցերի անմիջական լուծման եղանակ, որը իրականացվում է քվեարկության միջոցով: Ի տարբերություն հանրաքվեի, ընդհանուր ժողովի ընթացքում քվեարկությունը կարող է լինել ինչպես բաց, այնպես էլ՝ գաղտնի: Քաղաքացիների ընդհանուր ժողովի լիազորությունների վերլուծությունը վկայում է դրանում ընտրություններին բնորոշ նպատակի առկայությունը (օրինակ՝ տեղական ինքնակառավարման պաշտոնատար անձանց ընտրությունը): Տեսության մեջ նշվում է նաև, որ փոքր մունիցիպալ կազմավորումներում քաղաքացիների ժողովներն իրականացնում են տեղական ինքնակառավարման ներկայացուցչական մարմնի լիազորություններ²⁵⁴: Այս գաղափարն արտացոլվել է ՌԴ օրենսդրության մեջ: Այսպես, «Ռուսաստանի Դաշնությունում տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման ընդհանուր սկզբունքների մասին» ՌԴ դաշնային օրենքի 25-րդ հոդվածը նախատեսում է մունիցիպալ կազմավորման ներկայացուցչական մարմնի ընդհանուր և բացառիկ լիազորություններ իրականացնող քաղաքացիների հավաքի ինստիտուտը²⁵⁵:

Այս հանգամանքները կասկածի տակ են դնում քաղաքացիների ընդհանուր ժողովի՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտի ինքնուրույնությունը: Թեև այն ապահովում է քաղաքացիների իշխանական կամահայտնությունը, սակայն դրա կիրառումը, վերը նշված պատճառներով, նպատակահարմար չէ: Ուստի համամիտ ենք տեսության մեջ արտահայտված այն տեսակետի հետ, որ քաղաքացիների

²⁵² Պատմական փորձը վկայում է, որ քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը գործնականում կիրառվել է կառավարման բոլոր մակարդակներում: Առավել մանրամասն տե՛ս Руденко В. Н. Институт общего собрания (схода) граждан в современном публичном праве //Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. Екатеринбург, 2002, вып. 3, стр. 380-381:

²⁵³ Վերին Ռոդենի Ապպենցելի Սահմանադրությունն արգելում է ժողովին ներկայացված հարցերի քննարկումը, քանի որ այն դժվար է տեխնիկական պատճառներով: Ընդհանուր ժողովի աշխատանքները շարունակվում են ընդամենը մեկ օր, ուստի ժամանակը բավարար չէ քննարկման համար: Տե՛ս նույն տեղում, стр. 384-385:

²⁵⁴ Տե՛ս Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 443:

²⁵⁵ Տե՛ս Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ “Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839, 15. 06. 2016, 20:23>):

ընդհանուր ժողովն աստիճանաբար դուրս կնդվի պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկայից²⁵⁶:

Քաղաքացիների ընդհանուր ժողովի հետ ուղղակի կապ ունի տարածքային հասարակական ինքնակառավարման ինստիտուտը: «Ռուսաստանի Դաշնությունում տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման ընդհանուր սկզբունքների մասին» ՌԴ դաշնային օրենքի 27-րդ հոդվածի 1-ին մասում այն սահմանվում է որպես բնակավայրի տարածքի մի մասում ըստ բնակության վայրի քաղաքացիների ինքնակազմակերպում՝ տեղական նշանակության հարցերի կապակցությամբ իրենց նախաձեռնություններն ինքնուրույն և սեփական պատասխանատվությամբ իրականացնելու համար²⁵⁷:

Տարածքային հասարակական ինքնակառավարման գործողության տարածքն ընդգրկում է մունիցիպալ կազմավորման տարածքի մի մասը (քաղաքների ենթաշրջաններ, փողոցներ, բնակավայրեր, շենքեր և այլն): Այդ մարմիններն զբաղվում են շրջակա միջավայրի հիմնախնդիրներով, հետևում են բնակելի և ոչ բնակելի ֆոնդի, սոցիալական ոլորտի օբյեկտների պահպանմանը, նպաստում իրավակարգի ամրապնդմանը և այլն: Սակայն նրանք օժտված չեն տեղական ինքնակառավարման մարմնի լիազորություններով:

ԽՍՀՄ-ում տարածքային հասարակական ինքնակառավարման գործառույթները մինչև 1991 թ. դեկտեմբերն իրականացնում էին բնակարանային շահագործման տարածքային մարմինները: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո նշված մարմինների հասարակական գործունեությունը դադարեցվեց²⁵⁸: Քննարկվող ինստիտուտը կիրառություն է ստացել նաև ԱՄՆ-ում, Չինաստանում և այլ երկրներում: ՀՀ-ում քաղաքացիների տարածքային ինքնակազմակերպման ձև է նախատեսում «Համատիրության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասը²⁵⁹:

²⁵⁶ Ст'у Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю. Органы местного управления: США и Западная Европа. Екатеринбург, Челябинск, Институт философии и права, УрО РАН, УрАГС, 1999, стр. 58-59:

²⁵⁷ Ст'у Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ "Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации" (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839>, 16. 06. 2016, 11:47):

²⁵⁸ Հասանելի աղբյուրը՝ http://ru.wikipedia.org/wiki/Территориальное_общественное_самоуправление (26. 03. 2014, 23:48):

²⁵⁹ Ст'у «Համատիրության մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N20 (195), Հոդ. 471, 20. 06. 2002):

Գնահատելով տարածքային հասարակական ինքնակառավարման դերը ժողովրդափաշխանության իրացման տեսանկյունից՝ կարծում ենք, որ իր գործողության մասշտաբով և բնույթով այն չի կարող ապահովել հանրորեն կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի լուծմանը բնակչության իրական մասնակցություն: Այն ոչ թե անմիջական ժողովրդափաշխանության ինստիտուտ է, այլ՝ բնակչության կամքի արտահայտման եղանակ, որն ավելի շատ միտված է բնակչության քաղաքացիական ինքնակազմակերպման բարձրացմանը:

Մասնագիտական գրականության մեջ ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը²⁶⁰ ներկայացվում է որպես օրենքով սահմանված թվով ընտրողների վերապահված իրավունք՝ խորհրդարանին, այլ ներկայացուցչական մարմնի կամ ընտրազանգվածին առաջարկել՝ ընդունելու, փոփոխելու կամ վերացնելու Սահմանադրությունը, օրենքը կամ այլ ակտը²⁶¹: Այս բնորոշման մեջ, սակայն, նույնացվել են ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը և հանրագրային հանրաքվեն, քանի որ ընտրազանգվածին օրինագիծ առաջարկելը բնորոշ է հանրաքվեի նշված տեսակին: Իսկ ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնության էությունը կայանում է նորմատիվ իրավական ակտի նախագիծը ներկայացուցչական մարմնին ներկայացնելու մեջ: Ընդ որում, վերջինս պարտավոր է քննարկել, ոչ թե՝ ընդունել այն:

Ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը կարող է իրագործվել ինչպես համապետական, այնպես էլ՝ տեղական մակարդակում: Այսպես, Լեհաստանում համապատասխան նախաձեռնությամբ կարող են հանդես գալ Սեյմ ընտրելու իրավունք ու-

²⁶⁰ Քննարկվող ինստիտուտի անվանման կապակցությամբ նկատվում է օրենսդրական բազմազանություն: Այսպես, ՌԴ տարբեր սուբյեկտներում կիրառվում են տարբեր անվանումներ՝ «ժողովրդական օրինաստեղծ նախաձեռնություն» (Իրկուտսկի մարզ), «ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնություն» (Լիպեցկի, Յարոսլավլի, Կալուգայի մարզեր), «(քաղաքացիների) ժողովրդական նախաձեռնություն» (Տոմսկի մարզ), «քաղաքացիների օրենսդրական նախաձեռնություն» (Տամբովի, Վոլգոգրադի, Սվերդլովի, Աստրախանի, Սմոլենսկի, Օմսկի մարզեր): Դրա հետ մեկտեղ, Վոլգոգրադի մարզի կանոնադրության մեջ ամրագրված է «քաղաքացիական նախաձեռնություն»-ը, որը հանդիսանում է դիմումի (հայտարարության) ձև, քանի որ չի ենթադրում օրենսդրական նախաձեռնության պարտադիր քննարկում խորհրդարանի կողմից: Բացի այդ, չի կարելի ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնություն համարել օրինագիծ ներկայացնելու իրավունքը, որը վերապահված է պատվավոր քաղաքացիներին (Սանկտ-Պետերբուրգ, Կամչատկայի մարզ), հասարակական կազմակերպություններին (Կարելիայի Հանրապետություն, Բելգորոդի մարզ) և արհեստակցական միություններին (Տոլյատի մարզ): Նշված դեպքերում նախաձեռնության սուբյեկտները հանդես են գալիս որպես մասնավոր անձինք կամ կազմակերպություններ: Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ecom-info.spb.ru/law/index.php?id=564> (27. 03. 2014, 22:53):

²⁶¹ Ст'я Маклаков В. В., նշվ. աշխ., стр. 561:

նեցող առնվազն հարյուր հազար²⁶², Իսպանիայում՝ ընտրելու իրավունք ունեցող հինգ հարյուր հազար²⁶³, իսկ Լիտվայում՝ հիսուն հազար քաղաքացիներ²⁶⁴: Տեղական մակարդակում քննարկվող ինստիտուտի կիրառումը նախատեսված է ՌԴ-ում, որտեղ նման նախաձեռնությամբ կարող է հանդես գալ մունիցիպալ կազմավորման՝ ընտրական իրավունք ունեցող բնակիչների մինչև 3%-ից կազմված նախաձեռնող խումբը²⁶⁵:

Ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունն ունի երկու տեսակ՝ ձևակերպված և չձևակերպված: Առաջինի դեպքում նախաձեռնող խումբը ներկայացուցչական մարմնին է ներկայացնում համապատասխան ակտի նախագիծը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ընդհանուր առաջարկություն, որը պետք է քննարկվի օրենսդիր մարմնի կողմից: Ձևակերպված ժողովրդական նախաձեռնության ինստիտուտը գործում է Իտալիայում²⁶⁶ և Լեհաստանում²⁶⁷: ՌԴ որոշ սուբյեկտներում գործում են ձևակերպված, որոշ սուբյեկտներում՝ չձևակերպված նախաձեռնության ինստիտուտները, իսկ որոշ սուբյեկտներում՝ երկու տարբերակները միասին²⁶⁸:

ՀՀ օրենսդրությունը նախկինում նախատեսում էր ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնության կիրառումը միայն տեղական մակարդակով²⁶⁹: Սակայն ԱԺ օրինաստեղծ գործունեությանը ժողովրդի մասնակցության կարևորման արդյունքում քննարկվող ինստիտուտն ամրագրվեց նաև ՀՀ Սահմանադրության 2015 թ. փոփոխություններ-

²⁶² Տե՛ս The Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997 (As published in Dziennik Ustaw No. 78, item 483, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>, 26. 03. 2014, 15:45):

²⁶³ Տե՛ս Конституции зарубежных государств: Учебное пособие /сост. В. В. Маклаков. М., Изд-во «БЕК», 3-е изд., перераб. и доп., 2000, стр. 54-71:

²⁶⁴ Տե՛ս Constitution of the Republic of Lithuania (Adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum of 25 October 1992, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192>, 20. 03. 2014, 09:05):

²⁶⁵ Տե՛ս Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ “Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839>, 16. 06. 2016, 15:12):

²⁶⁶ Տե՛ս The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947), p. 2 of Art. 71 (Հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, 15. 03. 2014, 14:13):

²⁶⁷ Տե՛ս The Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997 (As published in Dziennik Ustaw No. 78, item 483), Art. 118 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>, 26. 03. 2014, 16:10):

²⁶⁸ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ecom-info.spb.ru/law/index.php?id=564> (28. 03. 2014, 14:15):

²⁶⁹ Տե՛ս «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 12-րդ հոդվածը (ՀՀՊՏ N21 (196), Հոդ. 473, 21. 06. 2002):

րի 109-րդ հոդվածի 6-րդ մասով²⁷⁰, որով ԱԺ-ին օրենքի նախագիծ առաջարկելու իրավունք է վերապահվում ընտրական իրավունք ունեցող առնվազն հիսուն հազար քաղաքացու:

Գնահատելով ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնության դերը՝ պետք է նշել, որ դրանում չի ամբողջանում իշխանությունը ժողովրդին պատկանելու գաղափարը: Այս ինստիտուտն իր էությամբ արտացոլում է հանրային նշանակության որոշումների կայացման վրա բնակչության կողմից ազդեցություն ունենալու հնարավորությունը: Սակայն, ի տարբերություն հանրաքվեի, այն կարելի է անվանել անուղղակի ազդեցության կառուցակարգ, քանի որ ժողովրդի իրավաստեղծ նախաձեռնության իրավունքն ապահովված է համապատասխան պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ այդ նախաձեռնությունները քննարկելու, բայց ոչ՝ ընդունելու պարտականությամբ: Իսկ բնակչության և հանրային իշխանության մարմինների միջև երկխոսության բացակայության պայմաններում այն կարող է չծառայել իր նպատակին:

Մյուս կողմից, համապատասխան պայմանների առկայության դեպքում ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը կարող է նպաստել իրավաստեղծման ընթացքում բնակչության ցանկություններն ու շահերը հաշվի առնելուն: Ուստի, ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններում նշված ինստիտուտի ամրագրումը միանգամայն հիմնավորված է:

Տեսության մեջ ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնությունը երբեմն ներկայացվում է որպես պետիցիայի (հանրագրի) իրավունքի առանձին տեսակ²⁷¹: Պետիցիան (լատ.՝ *petitio* - «խնդրանք») հանրային իշխանության մարմիններին ուղղված անհատական կամ խմբային դիմում է²⁷²: Առանձին դեպքերում այն դիտարկվում է միայն որպես խմբային դիմում: Որոշ երկրներում հանրագիր կարող է ներկայացվել ինչպես քաղաքացու, այնպես էլ՝ ցանկացած անձի կողմից²⁷³:

²⁷⁰ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀ ՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

²⁷¹ Տե՛ս Курячая М. М., նշվ. աշխ., стр. 54: Տե՛ս նաև՝ Старостина И. А., Зайцева Е. Р. Петиция как коллективная форма реализации и защиты прав и свобод граждан // Вестник Московского государственного университета, Сер. 11 «Право», М., 1993, N 5, стр. 67:

²⁷² Տե՛ս Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., նշվ. աշխ., стр. 328:

²⁷³ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://ru.wikipedia.org/wiki/Петиция> (30. 03. 2014, 20:15):

Հանրագրի ինստիտուտը նախատեսված է Պորտուգալիայի²⁷⁴, Ճապոնիայի²⁷⁵, Ռուսիայի²⁷⁶ և այլ երկրների սահմանադրություններով: Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում կիրառվում են էլեկտրոնային հանրագրերը: Էլեկտրոնային ժողովրդավարության այս տեսակի գաղափարը ծագել է Շոտլանդիայի խորհրդարանում: Վերջինիս նախաձեռնությամբ 1999 թ. մեկնարկեց «E-Petitioner» նախագիծը, որի օգնությամբ առաջին անգամ հնարավոր դարձավ էլեկտրոնային եղանակով առաջարկություններ ներկայացնել պատգամավորներին: Համապետական շրջանակներում էլեկտրոնային հանրագրերի կիրառման առաջին փորձը 2006 թ. ձեռնարկվեց Մեծ Բրիտանիայում: Այն էլեկտրոնային հանրագրերը, որոնց օգտին հավաքվել էր հարյուր հազարից ավելի ստորագրություն, հանձնվում էին խորհրդարանի քննարկմանը: ԱՄՆ-ում «We the people» էլեկտրոնային հանրագրերը տեղադրված են Սպիտակ Տան կայքում²⁷⁷:

ՀՀ Սահմանադրության 53-րդ հոդվածն ամրագրում է հանրագիր ներկայացնելու իրավունքը²⁷⁸: Նշված իրավունքը նախկինում կարգավորվում էր «Քաղաքացիների առաջարկությունները, դիմումները և բողոքները քննարկելու կարգի մասին» ՀՀ օրենքով, որը «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքն ուժի մեջ մտնելուց հետո գործում է միայն քաղաքացիների առաջարկությունների մասով²⁷⁹: Իսկ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 30-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 6-րդ կետը և 33-րդ հոդվածի առաջին պարբերության 4-րդ կետը նախատեսում են տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից քաղաքացիների առաջարկությունների, դիմումների և բողոքների քննարկումը²⁸⁰:

²⁷⁴ Տե՛ս Constitution of the Portuguese Republic (Was adopted in 1976, Seventh revision [2005]), Art. 52 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.en.parlamento.pt/Legislation/CRP/Constitution7th.pdf>, 27. 08. 2014, 22:41):

²⁷⁵ Տե՛ս The Constitution of Japan (Promulgated on November 3, 1946, came into effect on May 3, 1947), Art. 16 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html, 12. 05. 2014, 16:33):

²⁷⁶ Տե՛ս Constitution of Romania (Adopted on 21 November 1991), Art. 47 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.cdep.ro/pdfs/constitutie_en.pdf, 18. 06. 2015, 13:21):

²⁷⁷ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://e-gov.by/themes/best-practices/elektronnaya-peticia> (07. 07. 2013, 19:26):

²⁷⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

²⁷⁹ Տե՛ս «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 113-րդ հոդվածի 3-րդ մասը (ՀՀՊՏ N18 (317), Հոդ. 413, 31. 03. 2004):

²⁸⁰ Տե՛ս «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N21 (196), Հոդ. 473, 21. 06. 2002):

Անդրադառնալով հանրագիրը որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտ ներկայացնելու փորձերին՝ պետք է նշել, որ այն չի հանդիսանում իշխանական կամահայտնության դրսևորում: Հանրագիրը, սակայն, կարող է մեծացնել բնակչության քաղաքական մասնակցությունը: Այս խնդրի լուծման գործում հատկապես կարևոր դերակատարություն կարող է ունենալ խմբային հանրագրի ինստիտուտը, որն ամրագրում է ստացել ՀՀ Սահմանադրության 53-րդ հոդվածում: Բացի այդ, հաշվի առնելով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման ներկայիս մակարդակը և միտումները, նպատակահարմար է ՀՀ Սահմանադրության 53-րդ հոդվածով ամրագրել դրույթ, համաձայն որի՝ առնվազն հարյուր հազար էլեկտրոնային ստորագրություն հավաքած հանրագրերը պարտադիր կքննարկվեն ՀՀ ԱԺ կողմից²⁸¹:

Հավաքներ, երթեր, ցույցեր կազմակերպելու իրավունքը հանդիսանում է անձի կուլեկտիվ քաղաքական իրավունքներից մեկը: Այն ամրագրում է ստացել Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում²⁸², Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում²⁸³, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում²⁸⁴: ՀՀ 1995 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 26-րդ հոդվածն ամրագրում էր քաղաքացիների՝ խաղաղ, առանց զենքի ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու իրավունքը²⁸⁵: Այդ իրավունքին անդրադարձել են նաև 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 29-րդ հոդվածի 1-ին

²⁸¹ «Քաղաքացիների առաջարկությունները, դիմումները և բողոքները քննարկելու կարգի մասին» ՀՀ 1999 թ. դեկտեմբերի 22-ի օրենքի 2-րդ հոդվածը սահմանում է դիմումին, բողոքին և առաջարկությանը ներկայացվող պահանջները: Ի թիվս այլ պահանջների՝ նշվում է դրանց գրավոր լինելը: ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական ինտերնետային կայքի «Ընտրողների հետ կապեր» բաժնում նշված է. «Էլեկտրոնային տարբերակով ուղարկված նամակները չեն կարող համարվել պաշտոնական, դրանք բացառապես տեղեկատվական բնույթ ունեն և ենթակա չեն պաշտոնական ընթացակարգով քննության»: Հասանելի աղբյուրը՝ <http://parliament.am/feedback.php?lang=arm> (30. 03. 2014, 23:26):

²⁸² Տե՛ս The Universal Declaration of Human Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948), p. 1 of Art. 20 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>, 17. 04. 2014, 17:21):

²⁸³ Տե՛ս International Covenant on Civil and Political Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966), Art. 21 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, 10. 01. 2014, 16:15):

²⁸⁴ Տե՛ս Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (As amended by Protocols No. 11 and No. 14, Adopted by Council of Europe of 4 November 1950), p. 1 of Art. 11 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, 15. 01. 2014, 14:43):

²⁸⁵ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=1> (20. 02. 2016, 17:35):

մասը²⁸⁶ և ՀՀ Սահմանադրության 44-րդ հոդվածը²⁸⁷: «Հավաքների ազատության մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հավաքը երկու կամ ավելի անձանց խաղաղ և առանց զենքի ժամանակավոր ներկայությունն է որևէ վայրում՝ հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերի շուրջ ընդհանուր կարծիք ձևավորելու կամ արտահայտելու մտադրությամբ²⁸⁸: Նույն օրենքի 2-րդ հոդվածի 3-րդ մասն անդրադառնում է երթին՝ այն դիտարկելով որպես հավաքի անցկացման եղանակ²⁸⁹:

Ցույցերի բնորոշումը տրված է «Ժողովների, հանրահավաքների, ցույցերի, երթերի և պիկետավորումների մասին» ՌԴ դաշնային օրենքի 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետում. «Ցույցը քաղաքացիների խմբի կողմից հասարակական տրամադրությունների՝ կազմակերպված հանրային արտահայտումն է՝ տեղաշարժման ընթացքում ցուցապաստառների, պաստառների և տեսողական քարոզչության այլ միջոցների օգտագործմամբ»²⁹⁰: Նույն հոդվածի 6-րդ կետում պիկետավորումը բնութագրվում է որպես կարծիքների հանրային արտահայտման ձև, որն իրականացվում է առանց տեղաշարժման և ձայնաուժեղացուցիչ տեխնիկական միջոցների օգտագործման՝ պիկետավորվող օբյեկտի մոտ պաստառներ, ցուցապաստառներ և տեսողական քարոզչության այլ միջոցներ օգտագործող մեկ կամ մի քանի քաղաքացիների տեղակայման միջոցով²⁹¹:

Խոսելով քննարկվող ինստիտուտների՝ հանրային դիրքորոշումների արտահայտման գործառույթի մասին՝ պետք է նշել, որ դրանք հանդիսանում են հասարակության քաղաքական ակտիվության ցուցանիշ: Այդ կառուցակարգերի օգնությամբ հասարակությունն արտահայտում է իր համապատասխան վերաբերմունքը կոնկրետ հարցերի առնչությամբ՝ փորձելով ազդել հանրային նշանակության որոշումների կայացման վրա: Սակայն պետք է նաև արձանագրել, որ դիտարկվող ինստիտուտները ոչ ժողովրդավա-

²⁸⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի ՀՀ հանրաքվեով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1426, 05. 12. 2005):

²⁸⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

²⁸⁸ Տե՛ս «Հավաքների ազատության մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N23 (826), Հոդ. 452, 22. 04. 2011):

²⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹⁰ Տե՛ս Федеральный закон РФ от 19 июня 2004 года N 54-ФЗ “О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях” (С изменениями и дополнениями от 9 марта 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ [²⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:](http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=194953&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.013095380146665114, 30. 04. 2016, 20:46):</p>
</div>
<div data-bbox=)

րական պետություններում կարող են դառնալ հանրային վերահսկողության ոչ արդյունավետ եղանակներ՝ չկարողանալով նպաստել հանրային իշխանության և հասարակության միջև գոյություն ունեցող քաղաքական հեռավորության հաղթահարմանը:

Հանրային քննարկումները և լսումները հանդիսանում են հանրային կյանքին բնակչության մասնակցության ձև: «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 27.1-րդ հոդվածի 4-րդ մասը նախատեսում է նորմատիվ իրավական ակտի նախագծի հանրային քննարկում՝ միաժամանակ բացահայտելով դրա նպատակը. «Նախագիծ մշակող մարմինը նորմատիվ իրավական ակտի նախագիծը ազդեցության գնահատողներին ներկայացնելու հետ մեկտեղ կազմակերպում է նախագծի վերաբերյալ հանրային քննարկումներ, որոնց նպատակը նորմատիվ իրավական ակտի նախագծի մասին ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց իրազեկումն է, ինչպես նաև նրանցից կարծիքների հավաքումն ու դրանց հիման վրա նորմատիվ իրավական ակտի նախագծի անհրաժեշտ լրամշակման աշխատանքների իրականացումը»²⁹²: «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 27.1-րդ հոդվածի 4-րդ մասի երկրորդ պարբերությունում մատնանշվում են հանրային քննարկումների անցկացման եղանակները, ինչից հետևում է, որ բաց (հանրային) լսումները հանդիսանում են հանրային քննարկումների եղանակներից մեկը²⁹³:

ՀՀ-ում հանրային քննարկումների և լսումների անցկացում նախատեսվում է նաև տեղական մակարդակով: Մասնավորապես, «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 33.1-րդ հոդվածի 3-րդ կետը նախատեսում է համայնքի ղեկավարի պարտադիր լիազորությունը՝ կազմակերպելու տեղական ինքնակառավարմանն առնչվող օրենսդրական և ենթաօրենսդրական կարևորագույն նախաձեռնությունների և նախագծերի, մասնավորապես, համայնքի զարգացման ծրագրերի և տարեկան բյուջեի, համայնքի կողմից մատուցվող հանրային ծառայությունների ոլորտներում համայնքի ավագանու և ղեկավարի որոշումների, համայնքի գլխավոր հատակագծի, քաղաքաշինա-

²⁹² Տե՛ս «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N15 (190), Հոդ. 344, 21. 05. 2002):

²⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

կան, բնապահպանական, կենսագործունեության միջավայրի ծրագրվող փոփոխությունների հանրային լուսմներ կամ քննարկումներ²⁹⁴:

Բացի նշված օրենքներից, հանրային քննարկումների հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են նաև ՀՀ կառավարության 2010 թ. մարտի 25-ի «Հանրային քննարկումների կազմակերպման և իրականացման կարգը հաստատելու մասին» N 296-Ն որոշմամբ²⁹⁵ և ՀՀ կառավարության 2012 թ. ապրիլի 5-ի նիստի «Իրավական ակտերի նախագծերի մշակման մեթոդական ցուցումներին հավանություն տալու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2010 թվականի հոկտեմբերի 28-ի N 42 արձանագրային որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» N 13 արձանագրային որոշման հավելվածով²⁹⁶:

Հանրային քննարկումներն ու լուսմները, լինելով իրավաստեղծման կապակցությամբ հասարակական կարծիքի բացահայտման եղանակ, այնուամենայնիվ, չեն երաշխավորում այդ կարծիքի արտացոլումն իրավաստեղծման արդյունք հանդիսացող նորմատիվ իրավական ակտերում: Դրանք, ըստ էության, ոչ թե անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտներ են, այլ՝ հանրային կյանքին ժողովրդի մասնակցության ձևեր:

Ամփոփելով տեսության մեջ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտներ ներկայացվող կառուցակարգերի մասին մեր դատողությունները՝ կարծում ենք, որ ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման իրավական եղանակները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝

1) անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտներ (ընտրություններ, հանրաքվե), որոնցում ամբողջանում և լիակատար կերպով արտահայտվում է ժողովրդի ինքնիշխան կամքը՝ ընդունելու համապարտադիր որոշումներ,

2) ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտներ (ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնություն, հանրագիր, տարածքային հասարակական ինք-

²⁹⁴ Հանրային քննարկումներին և լուսմներին անդրադառնում են նաև «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 54.1-րդ և 69-րդ հոդվածները: Տե՛ս «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N21 (196), Հոդ. 473, 21. 06. 2002):

²⁹⁵ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2010 թ. մարտի 25-ի N 296-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N14 (748), Հոդ. 372, 07. 04. 2010):

²⁹⁶ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/books/iravakan%20akteri%20naxagceri%20mshakman%20metodakan%20cucumner.pdf> (02. 04. 2014, 10:39):

նակառավարում, հասարակական կարծիքի հարցում, հավաքներ, երթեր, ցույցեր, պիկետավորում, հանրային քննարկումներ և հանրային լսումներ), որոնց գործառությանին նշանակությունը պայմանավորված է տվյալ սոցիալական միջավայրում առկա իրավական և քաղաքական մշակույթի առանձնահատկություններով, և որոնք չեն ապահովում համապատասխան որոշումների կայացման վրա հանրության կողմից ուղղակիորեն ազդելու իրավական հնարավորություն,

3) ինստիտուտներ, որոնք թեև իշխանական կամահայտնության դրսևորում են, սակայն արդի պայմաններում չեն հանդիսանում ժողովրդաիշխանության իրականացման ընդունելի եղանակներ (պաշտոնատար անձանց հետևանք, քաղաքացիների ընդհանուր ժողովներ և այլն):

Նշված կառուցակարգերը, իրարից տարբերվելով կամաարտահայտության առարկայով, եղանակով, իրավական բնույթով և հանրային որոշումների կայացման վրա ներգործության աստիճանով, այնուամենայնիվ, միմյանց հետ կապված են իրավական և քաղաքական մշակույթի ու օրենսդրության զարգացման միտումների ընդհանուր տրամաբանությամբ: Նրանց միջև առկա է փոխապայմանավորվածություն ապահովող յուրահատուկ արժեքային-իրավական կապ, որը ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման իրավական եղանակների ամբողջությանը հաղորդում է համակարգի որակ: Այս հանգամանքը, իր հերթին, թույլ է տալիս բացահայտել քննարկվող կառուցակարգերի փոխազդեցության հիմնական ուղղությունները և ապահովել այդ համակարգի՝ անմիջական ժողովրդաիշխանության իրացման ընդհանուր նպատակներով թելադրված ներքին ներդաշնակություն: Հիմնական հատկանիշների տեսանկյունից հանրաքվեն առավելապես նման է ընտրություններին: Պատահական չէ, որ ընթացակարգային և նյութական հարթություններում այս կառուցակարգերն ունեն ընդհանրություններ, իսկ հասարակական գիտակցության մեջ դրանք հաճախ նույնացվում են: Սա է, թերևս, պատճառը, որ ընտրությունների և հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների կայացման խնդիրներն ու օրենսդրական զարգացումներն աչքի են ընկնում փոխադարձ պայմանավորվածության բարձր աստիճանով: Հանրաքվեի և ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտների միջև ևս առկա է գործառնական կապ: Լինելով հանրային դիրքորոշումների արտահայտման ե-

ղանակներ՝ վերջիններս հանդիսանում են հասարակության քաղաքացիական նախա-
 ձեռնողականության և քաղաքական հասունության արտահայտություն, ինչը կարևոր
 նախապայման է հանրաքվեի ընձեռած իրավական հնարավորությունները լիարժեք օգ-
 տագործելու համար: Բացի այդ, որոշ դեպքերում (օրինակ՝ հանրաքվեի դրվող հարցով
 հանրային քննարկումների և լսումների դեպքում) նշված կառուցակարգերի ներուժի օգ-
 տագործումը կարող է նպաստել հանրաքվեի կիրառման արդյունավետության բարձ-
 րացմանը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԻՐԱՎԱ- ԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 1. ՀԱՆՐԱՔՎԵԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Մասնագիտական գրականության մեջ իրավունքը ներկայացվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ իմաստներով: Առաջին դեպքում այն դիտարկվում է որպես իրավական նորմերի համակարգ, որը կախված չէ առանձին անձանց կամքից և հասցեագրված չէ կոնկրետ սուբյեկտի: Իսկ սուբյեկտիվ իմաստով իրավունքն իրենից ներկայացնում է իրավահարաբերության այս կամ այն մասնակցի (սուբյեկտի) իրավունքի կամ իրավունքների ամբողջությունը²⁹⁷:

Հանրաքվեի վերաբերյալ գիտական աշխատություններում առանձնացվում է հանրաքվեի իրավունքը՝ որպես իրավունքի ճյուղ (հանրաքվեի իրավունքն օբյեկտիվ իմաստով): Վերջինս ներկայացվում է իբրև միմյանց հետ փոխկապակցված իրավական նորմերի ամբողջություն, որը կարգավորում է քաղաքացիների (կամ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող անձանց²⁹⁸)՝ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի իրացման ընթացքում ծագող հասարակական հարաբերությունները, ապահովում հանրաքվեի նախապատրաստումը և անցկացումը²⁹⁹:

Հանրաքվեի իրավունքը սուբյեկտիվ իմաստով հանրաքվեի գործընթացի բոլոր փուլերում հանրաքվեի իրավահարաբերությունների կոնկրետ սուբյեկտներին վերապահված իրավագործությունների ամբողջությունն է³⁰⁰: Ընդ որում, տեսական և գործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում հանրաքվեի սուբյեկտիվ իրավունքի և հանրաքվեին մասնակցելու սուբյեկտիվ իրավունքի հարաբերակցության հիմնախնդիրը:

Տեսության մեջ կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ հանրաքվեին մասնակցելու սուբյեկտիվ իրավունքը ներառում է հանրաքվե նախաձեռնելու, դրա ֆինանսավորմանը,

²⁹⁷ Տե՛ս Матузов Н. И., Малько А. В., նշվ. աշխ., стр. 138-139:

²⁹⁸ Տե՛ս Пылин В. В., նշվ. աշխ., стр. 13: Վկայակոչվող բնորոշման հեղինակը գործածում է «քաղաքացիներ» եզրույթը, սակայն, հաշվի առնելով տեղական հանրաքվեին քաղաքացու կարգավիճակ չունեցող անձանց մասնակցության իրավական հնարավորության առկայությունը և ձգտելով առավել ամբողջական ներկայացնել բնորոշումը, մեր կողմից ավելացվել է «հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող անձինք» արտահայտությունը:

²⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰⁰ Տե՛ս Комарова В. В. Понятие, принципы и система референдумного права Российской Федерации // Представительная власть-XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. М, 2006, N2 (68), стр. 23:

քարոզչությանը մասնակցելու, որոշիչ կամ խորհրդակցական ձայնով հանրաքվեի հանձնաժողովի անդամ, հանրաքվեի տեղամասում դիտորդ կամ նախաձեռնող խմբի լիազոր ներկայացուցիչ լինելու իրավունքները³⁰¹: Իսկ ՌԴ սահմանադրական դատարանի 2003 թ. հունիսի 11-ի թիվ 10 որոշումից բխում է, որ հանրաքվեի սուբյեկտիվ իրավունքը ներառում է հանրաքվե նախաձեռնելու և հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքները³⁰²: Այսինքն՝ հանրաքվեին մասնակցելու սուբյեկտիվ իրավունքը հանրաքվեի սուբյեկտիվ իրավունքի առանձին դրսևորում է:

Մենք համամիտ ենք վերջին դիրքորոշման հետ, քանի որ հանրաքվեն մեր կողմից ներկայացվել է որպես հանրային կարևորագույն նշանակության հարցերով բուն քվեարկության գործընթաց: Ուստի, հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը պետք է հանգեցվի բացառապես քվեարկությանը մասնակցելու իրավունքին:

Հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը միջազգային փաստաթղթերում չի ստացել ուղղակի ամրագրում: Դրա փոխարեն Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 21-րդ հոդվածի 3-րդ մասը ու Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 25-րդ հոդվածի «ա» կետն ամրագրում են անմիջականորեն կամ ազատ կերպով ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով պետության կառավարմանը մասնակցելու՝ յուրաքանչյուր մարդու իրավունքը³⁰³:

Ներպետական մակարդակով հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասերով³⁰⁴, «Հանրաքվեի մա-

³⁰¹ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.lawmix.ru/comm/1783> (05. 07. 2014, 23:07):

³⁰² Տե՛ս Постановление Конституционного Суда РФ от 11 июня 2003 г. N 10-П “По делу о проверке конституционности Федерального конституционного закона “О внесении изменения и дополнения в Федеральный конституционный закон “О референдуме Российской Федерации” (Հասանելի աղբյուրը՝ http://cikrf.ru/law/decreed_of_court/pes_10-p.html, 17. 06. 2016, 21:16):

³⁰³ Տե՛ս The Universal Declaration of Human Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>, 20. 04. 2014, 17:01): Տե՛ս նաև՝ International Covenant on Civil and Political Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, 13. 01. 2014, 15:32):

³⁰⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

սին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով³⁰⁵ և «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով³⁰⁶:

Հանրաքվեի ինստիտուտի համակողմանի քննարկման տեսանկյունից գիտագործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումը: ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասը հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը սահմանափակում է դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած վճռով անգործունակ ճանաչված, ինչպես նաև՝ դիտավորությամբ կատարված ծանր հանցանքների համար օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով դատապարտված և պատիժը կրող անձանց նկատմամբ³⁰⁷:

Դատարանի վճռով անգործունակ ճանաչված և դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով ազատազրկման դատապարտված և պատիժը կրող քաղաքացիների համար հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակում է նախատեսում նաև «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 3-րդ մասը³⁰⁸:

Թեև եվրոպական կառույցները բազմաթիվ փաստաթղթերում³⁰⁹ անդրադարձել են հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման հիմնախնդիրներին, սակայն դրանցում չի քննարկվում հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումը: Վերջինիս անդրադառնում են Ժողովրդավարական ընտրությունների խորհրդի կողմից 2006 թ. դեկ-

³⁰⁵ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

³⁰⁶ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

³⁰⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

³⁰⁸ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

³⁰⁹ Տե՛ս, օրինակ, Guidelines for Constitutional Referendums at National Level (Adopted by the Venice Commission at its 47th Plenary Meeting, Venice, 6-7 July 2001, CDL-INF (2001) 10, Strasbourg, 11 July 2001, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2001\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2001)010-e), 07. 06. 2016, 23:58): Տե՛ս նաև՝ Recommendation 1704 (2005) on “Referendums: towards good practices in Europe” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 29 April 2005 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329&lang=EN>, 19. 10. 2015, 21:00); Referendums in Europe-An Analysis of the Legal Rules in European States (Report adopted by the Council for Democratic Elections at its 14th meeting (Venice, 20 October 2005) and the Venice Commission at its 64th Plenary Session (Venice, 21-22 October 2005, CDL-AD (2005)034, Strasbourg, 2 November 2005, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)034-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)034-e), 07. 06. 2016, 23:37); Opinion on the Compatibility of the Existing Legislation in Montenegro Concerning the Organisation of Referendums with Applicable International Standards (Adopted by the Venice Commission at its 65th Plenary Session, Venice, 16-17 December 2005, CDL-AD(2005)041, Strasbourg, 19 December 2005, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2005\)041-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2005)041-e), 07. 06. 2016, 23:48):

տեմբերի 16-ին և «Իրավունքի միջոցով հանուն ժողովրդավարության» Եվրոպական հանձնաժողովի (այսուհետ՝ Վենետիկի հանձնաժողով) կողմից 2007 թ. մարտի 17-ին ընդունված «Հանրաքվեների անցկացման խորհրդատվելի նորմերի ժողովածու»-ն³¹⁰, ինչպես նաև՝ ԵԽ Տեղական և տարածքային իշխանությունների համագումարի 2007 թ. մարտի 19-ի թիվ 235 (2007) բանաձևը³¹¹: Այսպես, «Հանրաքվեների անցկացման խորհրդատվելի նորմերի ժողովածու»-ի «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի (այսուհետ՝ Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց) 1.1-րդ մասի «d» կետը քվեարկության իրավունքի սահմանափակումը փոխկապակցում է հոգեկան խանգարման³¹² կամ ծանր հանցագործության համար դատապարտված լինելու հետ՝ նախատեսելով համաչափության և սահմանափակումն օրենքով նախատեսված լինելու պահանջներ³¹³:

Քանի որ ոլորտը կարգավորող ՀՀ օրենսդրությունը և եվրոպական իրավական փաստաթղթերը հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը սահմանափակում են երկու տարբեր հիմքերով, ուստի դրանց կանոնադաշտնանք առանձին-առանձին: Նախ, քննարկենք անգործունակ ճանաչված անձանց՝ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումը:

Անձին դատարանի վճռով անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ օրենսդրական դրույթ է պարունակում ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 31-րդ հոդվածի 1-ին մասը.

³¹⁰ St'v Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD(2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)008-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)008-e), 08. 06. 2016, 01:05): Փաստաթղթի անվանման հայերեն թարգմանությունը կատարվել է ՌԴ-ում Եվրոպայի խորհրդի տեղեկատվական գրասենյակի կողմից իրականացված ռուսերեն թարգմանության տեքստի հիման վրա: Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.e-democracy.md/files/elections/venice-code-good-practice-referendums-17-03-2007-ru.pdf> (08. 10. 2014, 22:44):

³¹¹ St'v Resolution 235 (2007) on “Code of Good Practice on Referendums” (Adopted by the Congress of Local and Regional Authorities on 31 May 2007, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1133019&direct=true>, 28. 08. 2015, 22:27):

³¹² Նշված փաստաթղթի անգլերեն տարբերակում օգտագործված է “mental incapacity” արտահայտությունը, իսկ ՌԴ-ում Եվրոպայի խորհրդի տեղեկատվական գրասենյակի կողմից իրականացված ռուսերեն թարգմանության տարբերակում գործածվում է «психическое здоровье» արտահայտությունը: Սույն աշխատանքի տրամաբանությանը, մեր կարծիքով, համահունչ է «հոգեկան խանգարում» արտահայտության գործածումը: Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)008-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)008-e), p. 5 (08. 10. 2014, 23:22): Հասանելի աղբյուրը նաև՝ <http://www.e-democracy.md/files/elections/venice-code-good-practice-referendums-17-03-2007-ru.pdf>, стр. 7 (09. 10. 2014, 10:11):

³¹³ St'v Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007, p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

«Քաղաքացին, որը հոգեկան խանգարման հետևանքով չի կարող հասկանալ իր գործողությունների նշանակությունը կամ ղեկավարել դրանք, կարող է դատարանով անգործունակ ճանաչվել՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով»³¹⁴: «Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 3-րդ կետը «հոգեկան խանգարում» հասկացությունը սահմանում է որպես հոգեկան և վարքի խանգարումների գործող հիվանդությունների միջազգային տասներորդ վերանայված դասակարգչի հոգեկան և վարքի խանգարումների դասին համապատասխանող հոգեկան անառողջ վիճակ կամ վարքի խանգարում»³¹⁵:

ՀՀ գործող օրենսդրությամբ հոգեկան խանգարման հիման վրա անգործունակ ճանաչվելը բոլոր դեպքերում հանգեցնում է հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման: Մինչդեռ, հոգեկան խանգարում ունեցող անձանց իրավունքներին վերաբերող եվրոպական փաստաթղթերը³¹⁶ և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն անձին անգործունակ ճանաչելու և դրա հետևանքով քաղաքական իրավունքները սահմանափակելու հարցում որդեգրում են այլ մոտեցում: Նշված փաստաթղթերում ամրագրված դիրքորոշումը հանգում է նրան, որ հոգեկան հիվանդությամբ տառապող անձինք պետք է ունենան իրենց բոլոր քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներն իրականացնելու հնարավորություն: Իսկ այդ իրավունքների սահմանափակումը թույլատրելի է միայն Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիային համապատասխան, և հոգեկան

³¹⁴ Տե՛ս ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը (ՀՀՊՏ N17 (50), 10. 08. 1998):

³¹⁵ Տե՛ս «Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N34 (333), Հոդ. 793, 30. 06. 2004):

³¹⁶ Տե՛ս Recommendation 818 (1977) on the Situation of the Mentally Ill (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 8 October 1977 (12th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/INF_2008_7evol-II.pdf, pp. 9-11, 15. 10. 2015, 14:20): Տե՛ս նաև՝ Recommendation No. R (83) 2 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Legal Protection of Persons Suffering from Mental Disorder Placed as Involuntary Patients (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 22 February 1983 at the 356th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/INF_2008_7evol-I.pdf, pp. 19-22, 23. 08. 2014, 21:20); Recommendation No. R (99) 4 of the Committee of Ministers to Member States on Principles Concerning the Legal Protection of Incapable Adults (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 23 February 1999 at the 660th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec\(99\)4E.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec(99)4E.pdf), 27. 08. 2015, 20:13); Recommendation No. Rec (2004) 10 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Protection of the Human Rights and Dignity of Persons with Mental Disorder (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 22 September 2004 at the 896th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/08_Psychiatry_and_human_rights_en/Rec\(2004\)10%20EM%20E.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/08_Psychiatry_and_human_rights_en/Rec(2004)10%20EM%20E.pdf), 26. 08. 2014, 20:25):

հիվանդության առկայությունը դեռևս բավարար հիմք չէ նման սահմանափակման համար:

Ավելին, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը «Շտուկատուրովն ընդդեմ Ռուսաստանի» գործով 2008 թ. մարտի 27-ին կայացրած որոշման մեջ, վկայակոչելով ԵԽ նախարարների կոմիտեի 1999 թ. թիվ (99) 4 հանձնարարականում հռչակված իրավական կարգավորման ճկունության, գործունակության հնարավորինս պահպանման, համաչափության և այլ սկզբունքները, նշում է, որ ՌԴ քաղաքացիական օրենսգիրքը չի նախատեսում ճկուն ընթացակարգ՝ անձի ճանաչողական ունակությունների նվազման աստիճանը որոշելու համար³¹⁷: Այլ կերպ ասած՝ դատարանը կարող է անձի գործունակությունը սահմանափակել կոնկրետ ոլորտում՝ այն չսահմանափակելով այլ ոլորտներում³¹⁸: Այստեղ, փաստորեն, խոսվում է անձի գործունակության մասնակի սահմանափակման մասին: Մինչդեռ, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը նախատեսում է գործունակությունից լրիվ զրկում, իսկ գործունակության սահմանափակումը կապում է ոչ թե հոգեկան խանգարման, այլ՝ ոգելից խմիչքների կամ թմրամիջոցների չարաշահման, ինչպես նաև՝ մոլեխաղերով հրապուրվելու հետևանքով իր ընտանիքը նյութական ծանր դրության մեջ դնելու հետ³¹⁹:

Մեր կարծիքով, նման մոտեցումը թույլ չի տալիս յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հաշվի առնել անձի մտավոր ունակությունների առանձնահատկությունները և նրա գործունակությունը սահմանափակել համաչափորեն, ոչ թե՛ ամբողջությամբ: Իսկ հիմնախնդրի այսպիսի լուծումը չի բխում հոգեկան խանգարում ունեցող անձանց շահերից, քանի որ հաշվի չի առնում անձի մտավոր կարողությունների նվազման աստիճանը տվյալ քաղաքական իրավունքի իրացման տեսանկյունից: Այսինքն՝ անգործունակ ճանաչելը դեռևս չպետք է հիմք հանդիսանա անձի՝ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը սահմանափակելու համար:

³¹⁷ St' u Case of Shtukaturon v. Russia (Application no. 44009/05), First Section Judgment, Strasbourg, 27 March 2008, Final 27 July 2008, par. 79 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-85611"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)}, 22. 06. 2015, 16:02):

³¹⁸ St' u նույն տեղում, par. 82:

³¹⁹ St' u ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 31-րդ և 32-րդ հոդվածները (ՀՀՊՏ N17 (50), 10. 08. 1998): Կարծում ենք, որ նպատակահարմար է գործող քաղաքացիական օրենսդրության համապատասխան ընթացակարգերը դարձնել ավելի ճկուն, ինչը հնարավորություն կտար՝ անձին սահմանափակ գործունակ ճանաչելու նաև հոգեկան խանգարման հիմքով:

Ուստի նպատակահարմար է օրենսդրորեն ամրագրել ընթացակարգ, որը հնարավորություն կտա հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը սահմանափակել ոչ թե անձին անգործունակ ճանաչելու հիմքով, այլ՝ դատարանի կողմից՝ առանձին որոշմամբ: Այդպիսի իրավական հնարավորություն է ընձեռում «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 1.1-րդ մասի «d» կետի «v» ենթակետը, որի համաձայն՝ հոգեկան խանգարման հիմքով քաղաքական իրավունքներից զրկելը կամ դրանք սահմանափակելը պետք է իրականացվի դատարանի առանձին որոշմամբ³²⁰:

Միևնույն ժամանակ, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 31-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է, որ եթե վերացել են այն հիմքերը, որոնց ուժով քաղաքացին ճանաչվել է անգործունակ, դատարանը նրան գործունակ է ճանաչում³²¹: Ուստի, «Հանրաքվեի մասին» և «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքներում պետք է ամրագրվեն նորմեր, համաձայն որոնց՝ եթե վերացել են անձի՝ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմքերը, դատարանը վերացնում է նշված իրավունքի սահմանափակումը:

ՀՀ-ում հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմքերը, ընդհանուր առմամբ, կիրառվում են նաև ընտրական իրավունքի սահմանափակումների դեպքում: Այդպիսի մոտեցումը բխում է հանրաքվեի և ընտրությունների ոլորտները կարգավորող մի շարք եվրոպական փաստաթղթերից: Մասնավորապես՝

1. «Հանրաքվեների անցկացման խորհրդատվելի նորմերի ժողովածու»-ի Բացատրական հուշագրի (այսուհետ՝ Բացատրական հուշագիր) 6-րդ կետը սահմանում է, որ քվեարկության իրավունքի պայմանները, որպես կանոն, նույնական են հանրաքվեի և ընտրությունների համար³²², իսկ «Համազգային սահմանադրական հանրաքվեների ու-

³²⁰ Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³²¹ Տե՛ս ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքը (ՀՀՊՏ N17 (50), 10. 08. 1998):

³²² Միևնույն ժամանակ, «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 3-րդ բաժինը և Բացատրական հուշագրի 3-րդ բաժինը սահմանում են հատուկ կանոններ, որոնք կիրառելի են միայն հանրաքվեի նկատմամբ: Ուստի, վերը բերված ընդհանրացումը մեր կողմից ներկայացվել է բացառապես քննարկվող երկու իրավունքների սահմանափակման ենթատեքստում: Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 15 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

ղեցույց»-ը հռչակում է, որ ընտրական իրավունքի սահմանադրական սկզբունքները կիրառելի են հանրաքվեների նկատմամբ³²³:

2. «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 1.1-րդ մասի «d» կետը³²⁴ և Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից 2002 թ. ընդունված «Ընտրությունների անցկացման խորհրդատվելի նորմերի ժողովածու»-ի կազմում ներառված «Ընտրությունների վերաբերյալ ուղեցույց»-ի 1.1-րդ մասի «d» կետը³²⁵ համապատասխանաբար հանրաքվեին մասնակցելու և ընտրական իրավունքների սահմանափակման համար նախատեսում են միանման հիմքեր:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ անհրաժեշտ է անդրադարձ կատարել նաև ընտրական իրավունքի սահմանափակման հիմքերին:

Այս կապակցությամբ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 25-րդ հոդվածի «b» կետը խտրականության և չհիմնավորված սահմանափակումների արգելք է սահմանում ընտրելու և ընտրվելու իրավունքի կապակցությամբ³²⁶: Իսկ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 25-րդ հոդվածի վերաբերյալ 25-րդ ընդհանուր մեկնաբանության (1996) տասնչորսերորդ պարբերությունը սահմանում է, որ ընտրական իրավունքի սահմանափակումների պատճառները պետք է լինեն օբյեկտիվ և ողջամիտ³²⁷:

Վենետիկի հանձնաժողովի «Ընտրությունների վերաբերյալ ուղեցույց»-ի 1.1-րդ մասի «d» կետը հնարավոր է համարում հոգեկան խանգարման հիմքով ընտրելու և ըն-

³²³ St'u Guidelines for Constitutional Referendums at National Level (Adopted by the Venice Commission at its 47th Plenary Meeting, Venice, 6-7 July 2001, CDL-INF (2001) 10, Strasbourg, 11 July 2001), p. 3 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2001\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2001)010-e), 08. 06. 2016, 00:02):

³²⁴ St'u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³²⁵ St'u Code of Good Practice in Electoral Matters. Guidelines and Explanatory Report (Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd Sessions, Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002, CDL-AD (2002) 23, Strasbourg, 30 October 2002), p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e), 08. 06. 2016, 01:20):

³²⁶ St'u International Covenant on Civil and Political Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, 28. 04. 2014, 11:23):

³²⁷ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/gencomm/Rhrcom25.html> (30. 04. 2014, 13:29):

տրվելու իրավունքների սահմանափակումը: Մեր կարծիքով, ընտրելու իրավունքի սահմանափակման վրա պետք է տարածել հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման իրավական ռեժիմը: Այսինքն՝ անգործունակ ճանաչելը դեռևս չպետք է հիմք հանդիսանա անձի՝ ընտրելու իրավունքը սահմանափակելու համար: Վերջինս պետք է իրագործվի դատարանի առանձին որոշմամբ՝ հաշվի առնելով մարդու մտավոր ունակությունների նվազման աստիճանը:

Ինչ վերաբերում է ընտրվելու իրավունքի սահմանափակմանը, ապա այն ենթադրում է այլ մոտեցում: «Ընտրությունների վերաբերյալ ուղեցույց»-ի 1.1-րդ մասի «d» կետի «iii» ենթակետում նշվում է, որ պետք է պահպանվի համաչափության սկզբունքը, այսինքն՝ ընտրվելու իրավունքի սահմանափակման պայմանները պետք է նվազ խիստ լինեն, քան ընտրելու իրավունքից զրկելու պայմանները³²⁸: Սա նշանակում է, որ հոգեկան խանգարման հիմքով ընտրական իրավունքի սահմանափակման հարցում պետությունը պետք է ավելի զգուշավոր լինի, եթե խոսքը վերաբերում է ընտրելու իրավունքի սահմանափակմանը: Այլ կերպ ասած՝ ընտրելու իրավունք պետք է վերապահվի հնարավորինս բոլոր դեպքերում, եթե նույնիսկ անձը հոգեկան խանգարման հիմքով ճանաչվել է սահմանափակ գործունակ, սակայն դատարանի կողմից չի սահմանափակվել նրա՝ ընտրելու իրավունքը:

Հիմնախնդրի նման կարգավորման տրամաբանությունը, մեր կարծիքով, արդարացված է նրանով, որ ընտրելու իրավունքի սահմանափակման պարագայում առաջնային է դառնում անհատական շահի, իսկ ընտրվելու իրավունքի սահմանափակման դեպքում՝ հանրային շահի պաշտպանությունը: Ուստի, հոգեկան խանգարման հիմքով գործունակության ցանկացած ծավալի սահմանափակում պետք է հիմք հանդիսանա՝ անձի՝ ընտրվելու իրավունքը սահմանափակելու համար: Այս համատեքստում հիմնավորված է ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասով ամրագրված իրավական կարգավորումը:

³²⁸ St'u Code of Good Practice in Electoral Matters. Guidelines and Explanatory Report (Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd Sessions, Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002, CDL-AD (2002) 23, Strasbourg, 30 October 2002), p. 5 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e), 08. 06. 2016, 01:22):

Գիտական և գործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով դատապարտված լինելու և պատիժը կրելու հիմքով հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմնախնդիրը:

Քննարկվող խնդրին անդրադառնում են «Հանրաքվեների անցկացման խորհրդատվելի նորմերի ժողովածու»-ն, ԵԽ Տեղական և տարածքային իշխանությունների համագումարի 235 (2007) բանաձևը՝ դա կապելով ծանր հանցագործության համար դատապարտված լինելու հետ: Այս համատեքստում, նախ կքննարկենք ազատազրկման դատապարտված լինելու և պատիժը կրելու հիմքով հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումը:

Անդրադառնալով ազատազրկման էությանը՝ ԵԽ Նախարարների կոմիտեն Եվրոպական բանտային³²⁹ կանոնների վերաբերյալ 1987 թ. փետրվարի 12-ի No. R (87) 3 հանձնարարականի 64-րդ կետում նշում է. «Բանտարկությունն ազատազրկման ձևով ինքնին պատիժ է: Ուստի ազատազրկման պայմանները և բանտային ռեժիմը, բացառությամբ հիմնավորված մեկուսացման կամ կարգապահության ապահովման առանձին դեպքերի, չպետք է ծանրացնեն դրան բնորոշ զրկանքները»³³⁰: Պետության քրեական քաղաքականությունը պետք է մշակվի և իրականացվի այնպես, որպեսզի բացառվի պատժի հետ չկապված լրացուցիչ զրկանքների կիրառումը: Իսկ ազատազրկման ձևով պատժի սահմանումը և կիրառումն արդեն իսկ ենթադրում են, որ այն համաչափ է անձի կողմից կատարված հանցանքի ծանրությանը և կատարման հանգամանքներին: Հետևաբար, հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքից զրկելը դառնում է ոչ նպատակահարմար, քանի որ ազատազրկման մեջ գտնվող անձն արդեն իսկ կրում է որոշակի ծավալի զրկանքներ:

ԵԽ Նախարարների կոմիտեն Բանտի վարչակազմի կողմից ցմահ կամ այլ երկարաժամկետ ազատազրկման դատապարտված բանտարկյալների կառավարման մասին No. R (2003) 23 հանձնարարականի հավելվածի 4-րդ կետում նշում է. «Բանտային կյանքը պետք է կազմակերպվի այնպես, որպեսզի դատապարտյալին հնարավորինս

³²⁹ Քանի որ նշված փաստաթղթի վերնագրում գործածված է անգլերեն «prison» բառը, ուստի խուսափել ենք «քրեակատարողական հիմնարկ» արտահայտության օգտագործումից:

³³⁰ St' u Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to Member States on the European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 at the 404th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f856c>, 22. 08. 2015, 22:38):

մոտեցնի համայնքային կյանքի իրողություններին (նորմալիզացիայի սկզբունք)»³³¹: Իսկ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքից զրկելը ոչ միայն չի ապահովում նշված խնդրի լուծումը, այլև՝ ազատագրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձանց ավելի է հեռացնում համայնքային կյանքի իրողություններից՝ թուլացնելով պետության (համայնքի) քաղաքական հանրույթի մի մասը լինելու գիտակցումը:

Ինչ վերաբերում է ազատագրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձանց ակտիվ ընտրական իրավունքի սահմանափակմանը, ապա, ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ Սահմանադրության 2015 թ. փոփոխություններում արտացոլված է Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից «Ընտրությունների վերաբերյալ ուղեցույց»-ում արտահայտված դիրքորոշումը, համաձայն որի՝ դատապարտյալներն ընտրելու իրավունքից կարող են զրկվել միայն ծանր հանցագործությունների դեպքում³³²:

Միևնույն ժամանակ, ԵԽԽՎ-ն «Ընտրելու իրավունքի սահմանափակումների վերացման մասին» 1459 (2005) բանաձևում և 1714 (2005) հանձնարարականում անդամ պետություններին և ԵԽ իրավասու մարմիններին կոչ է անում՝ վերացնելու ազատագրկման դատապարտված անձանց՝ ընտրելու իրավունքի սահմանափակումները և ջանքեր գործադրելու՝ նրանց կողմից այդ իրավունքի արդյունավետ իրականացման պայմանները բարելավելու համար³³³:

Ազատագրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձանց՝ ընտրելու իրավունքի սահմանափակման նպատակահարմարության հիմնախնդիրը լայնորեն քննարկված է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավակիրառ պրակտիկայում և ար-

³³¹ Տե՛ս Recommendation Rec (2003) 23 of the Committee of Ministers to Member States on the Management by Prison Administrations of Life sentence and Other Long-term Prisoners (Adopted by the Committee of Ministers on 9 October 2003 at the 855th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/\(Rec%20_2003_%2023%20E%20Manag%20PRISON%20ADM%20Life%20Sent%20Pris%20%20REPORT%2015_205\).pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/(Rec%20_2003_%2023%20E%20Manag%20PRISON%20ADM%20Life%20Sent%20Pris%20%20REPORT%2015_205).pdf), 14. 08. 2015, 19:12):

³³² Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrakan%20barepoxumner/hayecakarg.pdf> (29. 12. 2015, 15:22), էջ 36: Տե՛ս նաև՝ Code of Good Practice in Electoral Matters. Guidelines and Explanatory Report (Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd Sessions, Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002, CDL-AD (2002) 23, Strasbourg, 30 October 2002), p. 15 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e), 08. 06. 2016, 01:24):

³³³ Տե՛ս Resolution 1459 (2005) on “Abolition of restrictions on the right to vote” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2005 (24th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>, 01. 10. 2015, 14:09): Տե՛ս նաև՝ Recommendation 1714 (2005) on “Abolition of restrictions on the right to vote” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2005 (24th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17363&lang=en>, 20. 10. 2015, 15:04):

տասահմանյան որոշ պետությունների սահմանադրական արդարադատության մարմինների որոշումներում: Այսպես, 2005 թ. հոկտեմբերի 6-ին Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը «Հիրստն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության» գործով կայացրեց N 74025/01 որոշումը, որով Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 3-րդ հոդվածին հակասող ճանաչվեցին ազատագրված անձանց կողմից իրենց ակտիվ ընտրական իրավունքն իրացնելու սահմանափակումները³³⁴: Այդ իրավունքի սահմանափակումներին Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն անդրադարձել է նաև մի շարք այլ գործերում՝ գտնելով, որ առկա են ընտրական իրավունքի խախտումներ, և որ բոլոր բանտարկյալներին ընդհանուր, ինքնաբերաբար և անխտիր կերպով ընտրելու իրավունքից զրկելը, անկախ նրանց կողմից կատարված հանցագործության բնույթից կամ ծանրությունից, հակասում է թիվ 1 արձանագրության 3-րդ հոդվածին³³⁵:

Անդրադառնալով ազատագրված անձանց կողմից ակտիվ ընտրական իրավունքի իրացմանը՝ Հարավաֆրիկյան Հանրապետության սահմանադրական դատարանը 1999 թ. ապրիլի 1-ին «Ավգուստը և մյուսն ընդդեմ ընտրական հանձնաժողովի և ուրիշների» գործով ընտրական հանձնաժողովին պարտավորեցրեց՝

³³⁴ St' u Case of Hirst v. United Kingdom (No. 2, Application no. 74025/01), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["87.\tCase of Hirst v. United Kingdom \(No. 2, Application no. 74025/1\), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005"\], "itemid":\["001-70442"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)), 18. 06. 2015, 16:13):

³³⁵ St' u Case of Frodl v. Austria (Application no. 20201/04), First Section Judgment, Strasbourg, 8 April 2010, Final 4 October 2010 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Case of Frodl v. Austria \(Application no. 20201/04\), First Section Judgment, Strasbourg, 8 April 2010, Final 4 October 2010"\], "documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER", "CHAMBER"\], "itemid":\["001-98132"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)), 19. 06. 2015, 14:04): St' u նաև՝ Case of Greens and M. T. v. United Kingdom (Applications nos. 60041/08 and 60054/08), Fourth Section Judgment, Strasbourg, 23 November 2010, Final 11 April 2011 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["87.\tCase of Hirst v. United Kingdom \(No. 2, Application no. 74025/1\), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005"\], "itemid":\["001-101853"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)), 19. 06. 2015, 16:32); Case of Scoppola v. Italy (No. 3, Application no. 126/05), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 22 May 2012 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["908352"\], "itemid":\["001-111044"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)), 20. 06. 2015, 18:17); Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05), First Section Judgment, Strasbourg, 4 July 2013, Final 9 December 2013 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Case of Anchugov and Gladkov v. Russia \(Applications nos. 11157/04 and 15162/05\), First Section Judgment, Strasbourg, 4 July 2013, Final 9 December 2013"\], "documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER", "CHAMBER"\], "itemid":\["001-122260"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)), 02. 07. 2015, 17:42); Case of Soyler v. Turkey (Application no. 29411/07), Second Section Judgment, Strasbourg, 17 September 2013, Final 20 January 2014 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://s.conjur.com.br/dl/turquia-voto-presos.pdf>, 21. 06. 2015, 15:30):

ստեղծելու կառուցակարգեր՝ բանտարկյալների կողմից իրենց ակտիվ ընտրական իրավունքն իրականացնելու համար³³⁶: Կանադայի Գերագույն դատարանը 2002 թ. «Սովեն ընդդեմ Կանադայի գլխավոր դատախազի» գործով հակասահմանադրական ճանաչեց Կանադայի 1985 թ. ընտրական օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի «e» կետը, որը սահմանափակում էր երկու տարի կամ ավելի երկար ժամկետով ազատազրկման դատապարտված անձանց ակտիվ ընտրական իրավունքը: Նման որոշման հիմնավորումն այն էր, որ այն հակասում էր Իրավունքների և ազատությունների կանադական խարտիայի 1-ին և 3-րդ հոդվածներին³³⁷:

Քննարկվող խնդրի կապակցությամբ եվրոպական տարբեր երկրներում առկա են տարբեր օրենսդրական լուծումներ: Այսպես, ազատազրկման դատապարտված անձինք առանց սահմանափակումների ընտրություններին մասնակցում են տասնյոթ պետություններում (Ալբանիա, Խորվաթիա, Չեխիա, Դանիա, Ֆինլանդիա, Մակեդոնիա, Գերմանիա, Իսլանդիա, Լիտվա, Մոլդովա, Մոնտենեգրո, Նիդերլանդներ, Պորտուգալիա, Սլովենիա, Շվեդիա, Շվեյցարիա, Ուկրաինա): Տասներկու պետություններում (Հայաստան, Բելգիա, Բուլղարիա, Կիպրոս, Էստոնիա, Վրաստան, Հունգարիա, Իռլանդիա, Ռուսաստան, Սերբիա, Սլովակիա, Միացյալ Թագավորություն) բանտարկյալները չեն կարող մասնակցել ընտրություններին: Օրինակ՝ Սլովակիայում չկան ազատազրկման դատապարտված անձանց կողմից ընտրություններին մասնակցելու արգելքներ: Սակայն չկան նաև համապատասխան իրավական կարգավորումներ, որոնք նշված անձանց հնարավորություն կտան՝ մասնակցելու ընտրություններին: Տասնմեկ պետություններում (Ավստրիա, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Ֆրանսիա, Հունաստան, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Մալթա, Նորվեգիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Իսպանիա) ազատազրկման դատապարտված անձանց ակտիվ ընտրական իրավունքը կարող է սահմանա-

³³⁶ Տե՛ս Case Arnold Keith August and another v. Electoral Commission and others (CCT 8/99, 1999 (3) SA 1), Constitutional Court of South Africa, 1 April 1999 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1999/3.html>, 15. 08. 2015, 18:21):

³³⁷ Տե՛ս *Sauve v. Canada (Attorney General)* No. 2 [2002, 27677] 3 SCR 519, Judgment of Supreme Court of Canada, 31 October 2002 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2010/index.do>, 18. 06. 2016, 14:23): Չնայած բերված օրինակներին՝ համաշխարհային սահմանադրաիրավական պրակտիկային հայտնի են նաև դեպքեր, երբ հանցանք կատարելու համար դատապարտված անձանց ակտիվ ընտրական իրավունքից զրկելը համարվել է իրավաչափ: Տե՛ս, օրինակ, *Richardson v. Ramirez*, No. 72-1589, U. S. Supreme Court, 418 U. S. 24 (1974), 24 June 1974 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/24/case.html>, 20. 06. 2015, 15:00):

փակվել այլ եղանակով: Այսպես, Ավստրիայում նշված իրավունքից զրկվում են այն անձինք, ովքեր դատապարտվում են մեկ տարուց ավելի ժամկետով ազատազրկման, և եթե նրանք հանցանքը կատարել են դիտավորությամբ: Բոսնիա և Հերցեգովինայում ընտրելու իրավունքի սահմանափակումները կիրառվում են այն անձանց նկատմամբ, ովքեր մեղադրվում են միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումների համար կամ միջազգային դատարանի կողմից: Ֆրանսիայում բանտարկյալները կարող են ընտրել, եթե դատարանը նրանց վերապահում է այդ իրավունքը: Իտալիայում հինգ տարի և ավելի երկար ժամկետով ազատազրկման դատապարտված անձինք ինքնաբերաբար զրկվում են ընտրելու իրավունքից, իսկ հանցանք կատարած անչափահասները, ովքեր զրկվում են պետական պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից, ընտրելու իրավունքից կարող են զրկվել դատարանի հայեցողությամբ³³⁸:

Գնահատելով ընտրելու (այդ թվում՝ հանրաքվեին մասնակցելու) իրավունքի էությունը՝ մենք կիսում ենք Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից մի շարք գործերում³³⁹ արտահայտված այն դիրքորոշումը, որ համընդհանուր ընտրական իրավունքը ոչ թե արտոնություն է, այլ՝ հիմնարար սկզբունք: Եվ նույնիսկ Սահմանադրության՝ որպես ցանկացած երկրի հիմնական օրենքի մակարդակով ազատազրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձանց ակտիվ ընտրական իրավունքի սահմանափակումը վերջինիս չի հաղորդում արդարացի բնույթ: Այսպես, «Անչուգովը և Գլադկովն ընդդեմ Ռուսաստանի» գործով Ռուսաստանի կառավարությունը վկայակոչեց այն հանգամանքը, որ ազատազրկման դատապարտված անձանց՝ ընտրելու իրավունքի սահմանափակումը նախատեսված է Ռուսաստանի Հիմնական օրենքով: Սակայն Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը չընդունեց կառավարության այդ փաստարկը և առաջարկեց միջոցներ ձեռնարկել՝ ՌԴ Սահմանադրությունը Մարդու իրավունքների

³³⁸ St' u Case of Hirst v. United Kingdom (No. 2, Application no. 74025/01), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005 (Հասանելի աղբյուրը՝

³³⁹ St' u նույն տեղում: St' u նաև՝ Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81), Court (Plenary) Judgment, Strasbourg, 2 March 1987 (Հասանելի աղբյուրը՝

Եվրոպական կոնվենցիային համապատասխանեցնելու համար³⁴⁰: Այսպիսով, նույնիսկ Սահմանադրությամբ ամրագրված լինելու հանգամանքը չի կաշկանդել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանին՝ նման սահմանադրական լուծումը համարելու Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիային չհամապատասխանող:

Հանրաքվեին մասնակցելու և ընտրելու իրավունքների սահմանափակման առնչությամբ ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասով ամրագրված մոտեցումը ենթադրում է ոչ միայն ազատագրկման, այլ նաև՝ դիտավորությամբ կատարված ծանր հանցանքների համար ՀՀ քրեական օրենսգրքով նախատեսված այլ պատիժների դատապարտված լինելու և կրելու հիմքով քննարկվող իրավունքների սահմանափակում: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է առանձնացնել երկու կարևոր նկատառում՝

1. Համաձայն ՀՀ քրեական օրենսգրքի 19-րդ հոդվածի 4-րդ մասի³⁴¹ ծանր հանցագործություններ են համարվում միայն դիտավորությամբ կատարված արարքները: Հետևաբար, սահմանադրական ձևակերպման մեջ «դիտավորությամբ կատարված» բառերի գործածումը նպատակահարմար չէ:

2. Ազատագրկման կապակցությամբ մեր կողմից վերևում արված դիտարկումները վերաբերում են ոչ միայն ՀՀ քրեական օրենսգրքով նախատեսված «ազատագրկումը որոշակի ժամկետով» և «ցմահ ազատագրկումը» պատժատեսակներին, այլև՝ ազատագրկման հետ կապված ցանկացած պատժատեսակի: Բացի այդ, ծանր հանցագործու-

³⁴⁰ Նշված գործով կայացված վճռում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը նշում է, որ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության գործողությունը չի տարածվում պետության գլխի ընտրությունների վրա, քանի որ նշված արձանագրության 3-րդ հոդվածում ուղղակիորեն նշվում է խորհրդարանի ընտրությունների մասին: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ, էության մեջ, պետության գլխի ընտրություններին մասնակցելու իրավունքը, ակտիվ ընտրական իրավունքի իմաստով, նույնական է խորհրդարանի ընտրություններին մասնակցելու իրավունքի հետ: Տե՛ս Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05), First Section Judgment, Strasbourg, 4 July 2013, Final 9 December 2013 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168006377c>, 30. 12. 2015, 19:01):

³⁴¹ Տե՛ս ՀՀ քրեական օրենսգրքը (ՀՀՊՏ N25 (260), Հոդ. 407, 02. 05. 2003):

թյունների³⁴² համար նշանակվող այլ պատժի դատապարտվելու և կրելու հիմքով ևս նպատակահարմար չէ սահմանափակել քննարկվող իրավունքները: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ զրկանքների ծավալով ազատագրվումը համարվում է ամենախիստ պատժատեսակը: Քանի որ, մեր կարծիքով, ազատագրվման հետ կապված պատժի դատապարտված լինելը և պատիժը կրելը, որպես իրավական հետևանք, չպետք է հանգեցնեն հանրաքվեին մասնակցելու և ընտրելու իրավունքների սահմանափակման, ապա այդպիսի իրավական հետևանք չպետք է առաջացնեն նաև ավելի մեղմ պատժի դատապարտված լինելը և պատիժը կրելը:

Վերևում կատարված վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ ծանր հանցանքների համար դատապարտված և պատիժը կրող անձանց՝ հանրաքվեին մասնակցելու և ընտրելու իրավունքների՝ ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասով նախատեսված սահմանափակումն անհամատեղելի է քննարկվող ոլորտում եվրոպական պետությունների մեծամասնության իրավաստեղծ և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավակիրառ պրակտիկայի ժամանակակից միտումների հետ: Նշված իրավունքների սահմանափակման համար հիմք կարող է հանդիսանալ միայն հոգեկան խանգարման առկայությունը, եթե դրա պատճառով նենգափոխվում են այդ իրավունքների սոցիալական նպատակները: Ընդ որում, ազգային օրենսդրությամբ նպատակահարմար է նախատեսել հոգեկան խանգարման հիմքով անձին ոչ միայն անգործունակ ճանաչելու, այլև՝ գործունակությունը սահմանափակելու հնարավորություն՝ յուրաքանչյուր դեպքում հաշվի առնելով մարդու ճանաչողական ունակությունների նվազման աստիճանը: Վերջինս ենթադրում է, որ հոգեկան խանգարման առկայությունն ինքնին չպետք է հանգեցնի նշված իրավունքների սահմանափակման:

Ինչ վերաբերում է ազատագրվման դատապարտված անձանց՝ ընտրվելու իրավունքի սահմանափակմանը, ապա այդպիսի պրակտիկա առկա է արտասահմանյան որոշ պետություններում: Այսպես, Մեծ Բրիտանիայում բոլոր ընտրություններում պասիվ ընտրական իրավունքից զրկվում են կոռուպցիայի կամ ընտրական իրավունքի ցանկացած խախտման, երկու հազար ֆունտ ստերլինգը գերազանցող գումարի չափով պե-

³⁴² Թեև ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասի առաջին նախադասության մեջ բառացիորեն խոսվում է ծանր հանցանքների մասին, այնուամենայնիվ, «*minimum minus*» սկզբունքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սահմանադիրը նկատի է ունեցել նաև առանձնապես ծանր հանցագործությունները:

տական միջոցները վատնելու համար, ինչպես նաև՝ վերջին հինգ տարում երեք ամսից ավելի ժամկետով առանց ազատագրկումը տուգանքով փոխարինելու իրավունքի ազատագրկման դատապարտված, սնանկ ճանաչված անձինք³⁴³:

ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասն³⁴⁴ ընտրվելու իրավունքի սահմանափակումը կապում է ցանկացած հանցագործության համար, հետևաբար՝ ցանկացած պատժատեսակի դատապարտված լինելու և պատիժը կրելու հետ: Քանի որ ընտրվելու իրավունքի իրականացումը ձեռք է բերում համահասարակական նշանակություն՝ շոշափելով այլ անձանց իրավունքները, պասիվ ընտրական իրավունքի սահմանափակման պարագայում առաջնային է դառնում հանրային շահերի պաշտպանությունը: Այս համատեքստում, ընտրվելու իրավունքի իրականացմանը կարող են խոչընդոտել ոչ միայն ազատագրկման հետ կապված, այլ նաև՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից զրկելու ձևով պատժի դատապարտվելը և պատիժը կրելը: Մեր դիտարկմամբ, անձի նկատմամբ այս պատժատեսակների կիրառումն ընդգծում է նրա կողմից ընտրվելու իրավունքի իրականացման, հետևաբար, համապատասխան պաշտոն զբաղեցնելու սոցիալական աննպատակահարմարության օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերը: Իսկ ազատագրկման հետ կապ չունեցող այլ պատժի դատապարտված լինելու և կրելու դեպքում ընտրվելու իրավունքի իրականացումը չի խեղաթյուրում նշված իրավունքի սոցիալ-իրավական էությունը:

Վերոնշյալի հիման վրա նպատակահարմար է՝

1. ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «Ընտրվել չեն կարող հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով գործունակության ցանկացած ծավալի սահմանափակում ունեցող, ինչպես նաև՝ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով ազատագրկման հետ կապված կամ

³⁴³ Կանադայում ընտրվելու իրավունքից զրկվում են երկու տարուց ավելի ժամկետով ազատագրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձինք: Ֆրանսիական օրենսդրությամբ նախատեսված է պասիվ ընտրական իրավունքից զրկելու առանձնահատուկ տեսակ: Դատարանը կարող է հայտարարել մեկ տարով այն թեկնածուի անհամապատասխանության մասին, ով խախտել է ընտրաընթացի ֆինանսավորման կարգը: Տե՛ս Зарубежное избирательное право: Учебное пособие. М., Изд-во «НОРМА», 2003, стр. 82, 103: Տե՛ս նաև՝ Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша /Hayч. ред. В. И. Лысенко. М., РЦОИТ, Изд-во «Норма», 2006, стр. 207:

³⁴⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից զրկելու ձևով պատժի դատապարտված և պատիժը կրող անձինք: Ընտրել և հանրաքվեին մասնակցել չեն կարող այն անձինք, ում նկատմամբ հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով սահմանափակվել է այդ իրավունքը:»:

2. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 2-րդ մասով. «2. Հանրաքվեին չեն կարող մասնակցել այն քաղաքացիները, ում նկատմամբ հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով սահմանափակվել է այդ իրավունքը:»:

3. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 3-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «3. Եթե վերացել են քաղաքացու՝ հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմքերը, դատարանը վերացնում է նշված իրավունքի սահմանափակումը:»:

4. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 2-րդ մասով. «2. Տեղական հանրաքվեին չեն կարող մասնակցել այն անձինք, ում նկատմամբ հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով սահմանափակվել է այդ իրավունքը:»:

5. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 3-րդ մասով. «3. Եթե վերացել են անձի՝ տեղական հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի սահմանափակման հիմքերը, դատարանը վերացնում է նշված իրավունքի սահմանափակումը:»:

§ 2. ՀԱՆՐԱՔՎԵ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ԵՎ ԱՆՑԿԱՑՆԵԼՈՒ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հանրաքվեի կազմակերպումն ու անցկացումը հանրային իշխանության պարտականությունն է, որի ոչ պատշաճ կատարումը կարող է հանգեցնել համահասարակական որոշումների կայացման գործում քննարկվող ինստիտուտի դերի նվազման: Նրշված խնդիրը հիմնականում պայմանավորված է ժողովրդավարության արմատավորման բացթողումներով, անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտների կարևորության թերագնահատմամբ, անմիջական ժողովրդաիշխանությունը ներկայացուցչական ժողովրդաիշխանությունից կախվածության մեջ դնելու ձգտումներով: Ընդ որում, հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման գործում պակաս կարևոր չէ նաև համապատասխան օրենսդրական կարգավորումների դերը, որոնց սոցիալ-իրավական հիմնավորվածությունը և լիարժեքությունը կարող են հանդիսանալ հանրաքվեի արդյունավետ կիրառման գրավական: Անհրաժեշտ է օրենսդրորեն նախատեսել հանրաքվեի գործընթացի այնպիսի իրավական կարգավորումներ, որոնք, հաշվի առնելով միջազգային առաջավոր փորձը, կնպաստեն ժողովրդի կամքի լիարժեք բացահայտմանը և հանրային վերահսկողության գործում նրա դերի բարձրացմանը: Հենց այս հանգամանքն էլ պայմանավորում է հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման հիմնախնդիրների գիտական հետազոտումը, ինչը նպատակահարմար է իրականացնել ըստ հանրաքվեի գործընթացի փուլերի:

Քանի որ հանրաքվեի սուբյեկտիվ իրավունքը ներառում է նաև հանրաքվեի անցկացման նախաձեռնության իրավունքը, իսկ ՀՀ Սահմանադրությունը, որպես սուբյեկտիվ իրավունք, ամրագրում է միայն հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքը, անհրաժեշտություն է առաջանում՝ պարզելու հանրաքվեի նախաձեռնության իրավունքը սահմանադրորեն հռչակելու նպատակահարմարությունը:

Խնդիրը կայանում է նրանում, որ Սահմանադրությամբ ամրագրվում են մարդու և քաղաքացու ոչ թե բոլոր, այլ՝ միայն հիմնական իրավունքները, որոնք կազմում են անհատի իրավական կարգավիճակի հիմքը և կանխորոշում մնացած իրավունքների բովանդակությունը: ՀՀ Սահմանադրությունը, ամրագրելով հանրաքվային հանրաքվեի ինստիտուտը, այնուամենայնիվ, հանրաքվեի նախաձեռնության իրավունքը չի դիտար-

կում որպես հիմնական իրավունք, քանի որ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածում, որպես հիմնական իրավունք, խոսվում է հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի մասին:

Սահմանադրությամբ հանրաքվեի նախաձեռնության՝ որպես հիմնական իրավունքի ամրագրումը բխում է նրանից, որ ժողովրդի կողմից իր իշխանության իրականացումը ենթադրում է ոչ միայն որոշում կայացնելու, այլ նաև՝ այդ որոշումն իր նախընտրած ժամանակահատվածում կայացնելու իրավական հնարավորության առկայություն: Հակառակ պարագայում անմիջական ժողովրդաիշխանությունն ուղղակի կախվածության մեջ կդրվի հանրային իշխանության մարմինների հայեցողությունից: Թեև ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում է հանրագրային հանրաքվեի ինստիտուտը, սակայն դրա համար ինստիտուցիոնալ հիմքեր պետք է ստեղծի Սահմանադրության 48-րդ հոդվածը:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ նպատակահարմար է ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «Հայաստանի Հանրապետության՝ տասնութ տարին լրացած քաղաքացիներն ունեն ընտրելու, հանրաքվեներ նախաձեռնելու և հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունք»:

Բացի այդ, թեև «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը նախատեսում է համայնքի բնակչության կողմից տեղական հանրաքվե նախաձեռնելու հնարավորություն, սակայն խնդրահարույց է մնում ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց կողմից տեղական հանրաքվեի նախաձեռնող խումբ ձևավորելու իրավունքը, քանի որ «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը պարունակում է ներքին հակասություն: Այսպես, նշված օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի և 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի³⁴⁵ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց պետք է վերապահվեր տեղական հանրաքվե նախաձեռնելու իրավունք: Սակայն «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է. «Տեղական հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող առնվազն հինգ քաղաքացի կարող են ձևավորել տեղական հանրաքվեի անցկացման նախաձեռնող խումբ»³⁴⁶:

Տեղական կյանքին օտարերկրացիների մասնակցության հետ կապված հարաբերությունները կանոնակարգված են «Տեղական մակարդակում հասարակական կյան-

³⁴⁵ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

քին օտարերկրացիների մասնակցության մասին» 1992 թ. փետրվարի 5-ի եվրոպական կոնվենցիայով, որի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասը պարտավորեցնում է կողմերին՝ օտարերկրացի բնակիչներին վերապահելու տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ քվեարկելու և իրենց թեկնածությունն առաջադրելու իրավունք³⁴⁷:

Թեև ՀՀ-ն չի միացել նշված կոնվենցիային, սակայն, ինչպես ՀՀ սահմանադրական դատարանն արդարացիորեն նշում է 1999 թ. հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-179 որոշման 8-րդ կետի երրորդ պարբերության մեջ, ԵԽ շրջանակներում տեղական ինքնակառավարմանը վերաբերող նախաձեռնությունները նպատակ ունեն՝ քայլ առ քայլ, հնարավորության սահմաններում օտարերկրյա ռեզիդենտներին լիարժեք մասնակից դարձնելու տեղական կյանքին և տեղերում որոշումների կայացման գործընթացին³⁴⁸: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ կողմից 2013 թ. մայիսի 13-ին վավերացվել է Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիայի տեղական իշխանության գործերին մասնակցելու իրավունքի վերաբերյալ լրացուցիչ թիվ 207 արձանագրությունը: Նշված արձանագրության 1-ին հոդվածի 4.1-րդ մասը նախատեսում է, որ անդամ պետությունները ճանաչում են իրենց քաղաքացիների իրավունքը՝ որպես ընտրողներ կամ թեկնածուներ մասնակցելու իրենց բնակության վայրի համայնքի ժողովի կամ ավագանու անդամների ընտրությանը: Իսկ այլ անձանց համար նման մասնակցության իրավունքը ճանաչվում է, եթե պետությունը, իր սահմանադրական կարգին համապատասխան, ամրագրում է այն, կամ եթե դա բխում է պետության միջազգային պարտավորություններից (1-ին հոդվածի 4.2-րդ մաս)³⁴⁹:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 16-րդ հոդվածը պետություններին իրավունք է վերապահում՝ սահմանափակելու օտարերկրացիների քաղաքական

³⁴⁷ Տե՛ս Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level, Strasbourg, 5. II. 1992 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd26>, 14. 06. 2014, 18:25):

³⁴⁸ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 1999 թ. հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-179 որոշումը (ՀՀՊՏ N26 (92), 19. 10. 1999):

³⁴⁹ Տե՛ս Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of a local authority. Utrecht, 16. XI. 2009 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008482a>, 17. 06. 2014, 18:11):

գործունեությունը³⁵⁰: Այսինքն՝ քննարկվող հարցի լուծման կապակցությամբ պետությունն ունի հայեցողություն: Սակայն խնդիրը կայանում է նրանում, թե պետությունն ինչ հիմնավորմամբ կարող է սահմանափակել քաղաքացի չհանդիսացող անձանց մասնակցությունը տեղական նշանակության գործերին:

ՀՀ ընտրական օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետի և 107-րդ հոդվածի 1-ին մասի³⁵¹ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց վերապահված է տեղական ընտրություններում և՛ ընտրելու, և՛ ընտրվելու իրավունք: Եթե ընդունենք, որ ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց կողմից տեղական հանրաքվե նախաձեռնելու իրավունքի իրականացումը զուրկ է քաղաքական նպատակահարմարությունից, ապա անպատասխան է մնում այն հարցը, թե որքանո՞վ է նպատակահարմար նշված անձանց կողմից համայնքի ղեկավարի և համայնքի ավագանու ընտրություններում ընտրելու և ընտրվելու իրավունքների իրականացումը: Ի վերջո, տեղական հանրաքվեի նախաձեռնումը դեռևս չի նշանակում կանխորոշիչ ազդեցություն հանրաքվեի արդյունքների վրա: Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ կարծում ենք, որ ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ՀՀ Սահմանադրությամբ պետք է վերապահվի տեղական հանրաքվե նախաձեռնելու իրավունք:

Ելնելով վերոնշյալից՝ նպատակահարմար է ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասի երկրորդ նախադասությունը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «Օրենքով կարող է սահմանվել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձանց՝ տեղական հանրաքվեներ նախաձեռնելու, այդ հանրաքվեներին և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքը»: Իսկ «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 2-րդ մասում «քաղաքացի» բառն անհրաժեշտ է փոխարինել «անձ» բառով:

Գիտագործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում հանրաքվեի դրվող հարցի ձևակերպումը: Այս կապակցությամբ «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է. «Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է ձևա-

³⁵⁰ Տե՛ս Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (As amended by Protocols No. 11 and No. 14, Adopted by Council of Europe of 4 November 1950, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, 21. 04. 2014, 20:49):

³⁵¹ Տե՛ս ՀՀ ընտրական օրենսգիրքը (ՀՀՊՏ N42 (1222), Հոդ. 456, 30. 05. 2016):

կերպվի այնպես, որ հնարավոր լինի դրան տալ միանշանակ պատասխան»³⁵²: Իսկ «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը քննարկվող խնդրի կապակցությամբ չի նախատեսում որևէ իրավական կարգավորում:

Հանրաքվեի դրվող հարցի ձևակերպման հստակությանն անդրադառնում է Բացատրական հուշագրի 1-ին բաժնի 15-րդ կետը, որի համաձայն՝ հանրաքվեի դրված հարցի ձևակերպումը չպետք է շփոթության մեջ գցի քվեարկողներին, պարունակի որևէ պատասխանի հուշում, բաց հարց, որին պահանջվում է տալ ավելի մանրամասն պատասխան: Հարցը պետք է ձևակերպված լինի այնպես, որպեսզի հնարավոր լինի պատասխանել միայն «այո» կամ «ոչ»: Հանրաքվեի մասնակիցները պետք է տեղեկացված լինեն անցկացվող հանրաքվեի բնույթի և հետևանքների մասին³⁵³:

Բացի այդ, «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 3-րդ բաժնի 2-րդ և 3-րդ կետերը հանրաքվեի դրվող հարցին ներկայացնում են ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջներ:

Ձևական իրավաչափության պահանջը ներառում է հետևյալ տարրերը՝

1. Ձևի միասնություն, այսինքն՝ միևնույն հարցը չի կարող միաժամանակ վերաբերել գրավոր ձևակերպված նախագծին, համաժողովրդական քվեարկության դրված, սակայն դեռևս օրենսդրական ակտի տեսքով չձևակերպված կոնկրետ առաջարկին և սկզբունքային հիմնախնդրին: Այլ կերպ ասած՝ հանրաքվեի դրվող հարցը կարող է ձևակերպվել որպես՝

ա) Սահմանադրության, օրենքի կամ այլ օրենսդրական ակտի՝ արդեն կազմված նախագիծ,

բ) գործող օրենսդրական ակտի վերացման առաջարկ,

գ) սկզբունքային հարց (օրինակ՝ «Համաձայն եք, որպեսզի Սահմանադրության մեջ կատարվի փոփոխություն երկրում կառավարման նախագահական համակարգ ներդնելու մասին»),

դ) կոնկրետ առաջարկ, որը դեռևս ձևակերպված չէ որպես առանձին օրենսդրական դրույթ (օրինակ՝ «Համաձայն եք, որպեսզի Սահմանադրության մեջ կատարվի

³⁵² Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

³⁵³ Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 17 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

փոփոխություն խորհրդարանում պատգամավորական տեղերը երեք հարյուրից երկու հարյուրի կրճատելու մասին»)³⁵⁴:

Կարծում ենք, որ հարցի ձևակերպման այսպիսի տարբերակված մոտեցումը ճիշտ կլինի կիրառել ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեների կապակցությամբ: Այն ավելի ճկուն կդարձնի քաղաքացիական նախաձեռնությունների իրականացումը, քանի որ նպատակահարմար չէ ընտրողներին պարտավորեցնել՝ հանրաքվեի դնելու օրենսդրական ակտի նախագիծ: Իսկ եթե հանրաքվեի անցկացման նախաձեռնությունը բխում է պետական մարմնից, ապա նպատակահարմար է հանրաքվեի դնել օրենսդրական ակտի՝ արդեն մշակված նախագիծը, քանի որ նախաձեռնող պետական մարմինը պարտավոր է տիրապետել համապատասխան իրավական գիտելիքների՝ նորմատիվ իրավական ակտի նախագիծ մշակելու համար:

2. Բովանդակության միասնություն, այսինքն՝ եթե խոսքը չի վերաբերում այս կամ այն օրենսդրական ակտի ամբողջական փոփոխությանը, ապա քվեարկության դրված յուրաքանչյուր հարցի տարբեր մասերի միջև պետք է գոյություն ունենա ներքին կապ, որպեսզի երաշխավորվի հանրաքվեի մասնակիցների կամաարտահայտության ազատությունը: Վերջիններս չպետք է կանգնեն ընտրության առջև՝ ամբողջությամբ ընդունելու կամ մերժելու միմյանց հետ չկապված դրույթները: Հետևաբար, օրենսդրական ակտի տարբեր դրույթների փոփոխության դեպքում հանրաքվեին մասնակցող անձանց պետք է առաջադրվեն մի քանի հարցեր: Սակայն օրենսդրական ակտի, հատկապես Սահմանադրության տեքստի լրիվ վերանայումն իր բնույթով չի կարող վերաբերել միայն իրար հետ փոխկապակցված դրույթների: Այս դեպքում բովանդակության միասնության սկզբունքը չի կիրառվում: Օրենսդրական ակտի տեքստի մեծածավալ փոփոխությունը կարող է հավասարեցվել դրա լրիվ վերանայմանը:

3. Աստիճանակարգային մակարդակի միասնություն, այսինքն՝ ցանկալի է, որպեսզի միևնույն հարցը միաժամանակ չվերաբերի տարբեր նորմատիվ մակարդակների եր-

³⁵⁴ St' u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), pp. 12, 20 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

կու նորմերի (օրինակ՝ Սահմանադրության վերանայմանը և այն գործողության մեջ դնելու վերաբերյալ օրենքին)³⁵⁵:

«Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի համաձայն՝ հանրաքվեի դրվող հարցի նյութական իրավաչափությունը նշանակում է, որ նախագիծը (հարցը) պետք է համապատասխանի ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող նորմատիվ իրավական ակտերին, անկախ ներպետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցությունից՝ չհակասի վերջինիս և եւս կանոնադրական (այսինքն՝ ժողովրդավարության, մարդու իրավունքները հարգելու և օրենքի գերակայության) սկզբունքներին: Ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջներին չհամապատասխանող օրենսդրական ակտերը չեն կարող դրվել համաժողովրդական քվեարկության³⁵⁶:

Հանրաքվեի դրվող հարցի (համապատասխան օրենսդրական ակտի նախագծի)՝ ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող նորմատիվ իրավական ակտերին և միջազգային իրավունքին համապատասխանելու պահանջը կարիք ունի մեկնաբանման:

Մենք չենք վիճարկում նորմատիվ իրավական ակտերն ըստ իրավաբանական ուժի դասակարգելու և վերադաս ակտին ստորադաս ակտի համապատասխանության հիմնավորվածությունը: Սակայն տվյալ պետության տարածքում ցանկացած նորմատիվ իրավական ակտի իրավականության միակ վերջնական չափանիշը պետք է լինի Սահմանադրությունը: Հնարավոր է, որ հանրաքվեի դրվող հարցը համապատասխանի ՀՀ օրենքին (օրենքներին), սակայն դա չի նշանակում, որ վերջինս համապատասխանում է ՀՀ Սահմանադրությանը: Ուստի կարծում ենք, որ և՛ համապետական, և՛ տեղական հանրաքվեի դրվող հարցերի նյութական իրավաչափությունը պետք է ստուգվի բացառապես ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության տեսանկյունից:

Ինչ վերաբերում է հանրաքվեի դրվող հարցի՝ միջազգային իրավունքին համապատասխանելու պահանջին, ապա այս դեպքում պետք է առաջնորդվել ՀՀ Սահմանա-

³⁵⁵ St'u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), pp. 12, 20 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³⁵⁶ St'u նույն տեղում:

դրության 116-րդ հոդվածի 3-րդ մասով, համաձայն որի՝ Սահմանադրությանը հակասող միջազգային պայմանագրերը չեն կարող վավերացվել³⁵⁷:

Իսկ հանրաքվեի դրվող հարցի՝ ԵԽ կանոնադրական սկզբունքներին համապատասխանելու պահանջը քննարկելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ՀՀ-ն 2001 թ. հունվարի 25-ին դարձել է ԵԽ լիիրավ անդամ³⁵⁸: Դրանից չորս տարի անց ՀՀ-ում տեղի ունեցավ սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվե, և երկրում սկսվեց ԵԽ փաստաթղթերին ՀՀ օրենսդրության համապատասխանեցման գործընթացը, ինչը բացառում է ՀՀ Սահմանադրության և ԵԽ կանոնադրական սկզբունքների միջև հակասության հնարավորությունը: Հետևաբար, հանրաքվեի դրվող հարցի նյութական իրավաչափությունը պետք է գնահատվի ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության տեսանկյունից:

Հաշվի առնելով հանրաքվեի դրվող հարցին ներկայացվող պահանջների կարևորությունը հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող անձանց հստակ, տարբերակված և իրավաչափ կամաարտահայտության ձևավորման համար՝ նպատակահարմար է «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ մասերով՝

«3. Հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է ձևակերպված լինի այնպես, որ հնարավոր լինի դրան տալ միանշանակ պատասխան: Այն չպետք է պարունակի որևէ պատասխանի ուղղորդող հուշում:

4. Հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է համապատասխանի ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջներին:

5. Հանրաքվեի դրվող հարցի ձևական իրավաչափությունը նշանակում է՝

ա) ձևի միասնություն, այսինքն՝ ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեի դեպքում այն կարող է ձևակերպվել Սահմանադրության, Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու, օրենքի, հանրաքվեով ընդունված օրենքում փոփոխություններ կամ լրացումներ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագծերի, սկզբունքային հարցի կամ օրենքի նախագծի տեսքով չձևակերպված կոնկրետ առաջարկու-

³⁵⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

³⁵⁸ Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.mfa.am/hy/international-organisations/CoE/> (31. 12. 2014, 22:59):

թյան ձևով: Իսկ պետական մարմնի նախաձեռնությամբ անցկացվող հանրաքվեի հարցը կարող է ձևակերպվել Սահմանադրության, Սահմանադրությունում փոփոխությունների կատարելու, օրենքի, հանրաքվեով ընդունված օրենքում փոփոխություններ կամ լրացումներ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագծերի ձևով:

Հանրաքվեի դրվող հարցը կարող է ձևակերպվել միայն նշված առաջարկներից որևէ մեկի տեսքով,

բ) բովանդակության միասնություն, այսինքն՝ հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է ունենա իմաստային համասեռություն: Եթե հանրաքվեի դրվող հարցի տարբեր մասերը, ըստ էության, փոխկապակցված չեն միմյանց հետ, ապա դրանք պետք է ձևակերպվեն առանձին հարցերի տեսքով այնպես, որպեսզի յուրաքանչյուր հարցի վերաբերյալ քվեարկողը հնարավորություն ունենա ազատորեն արտահայտելու իր տարբերակված դիրքորոշումը: Եթե հանրաքվեի է դրվում օրենսդրական ակտի տարբեր դրույթների փոփոխությունը, ապա հանրաքվեին մասնակցող անձանց պետք է առաջադրվեն մի քանի հարցեր:

Սահմանադրության կամ օրենքի տեքստի լրիվ վերանայման դեպքում բովանդակության միասնության սկզբունքը չի կիրառվում: Օրենսդրական ակտի տեքստի մեծածավալ փոփոխությունը հավասարեցվում է դրա լրիվ փոփոխությանը:

6. Հանրաքվեի դրվող հարցի նյութական իրավաչափությունը նշանակում է, որ այն պետք է համապատասխանի ՀՀ Սահմանադրությանը:»:

Ելնելով վերոգրյալից՝ նպատակահարմար է համապատասխան պահանջներն ամրագրել նաև տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի առնչությամբ: Մասնավորապես, նպատակահարմար է «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 3-րդ մասը լրացնել հետևյալ նախադասությամբ. «Այն չպետք է պարունակի որևէ պատասխանի ուղղորդող հուշում:»:

Միաժամանակ առաջարկվում է «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ մասերով՝

«4. Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է համապատասխանի ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջներին:

5. Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի ձևական իրավաչափությունը նշանակում է՝

ա) ձևի միասնություն, այսինքն՝ ընտրողների նախաձեռնությամբ անցկացվող տեղական հանրաքվեի դեպքում այն կարող է ձևակերպվել տեղական ինքնակառավարման մարմնի որոշման, տեղական հանրաքվեով ընդունված տեղական ինքնակառավարման մարմնի որոշման մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու վերաբերյալ որոշման, տեղական ինքնակառավարման մարմնի ընդունած որոշումը ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն վերացնելու վերաբերյալ որոշման նախագծերի, սկզբունքային հարցի կամ առանձին որոշման նախագծի տեսքով չձևակերպված կոնկրետ առաջարկության ձևով: Իսկ տեղական ինքնակառավարման մարմնի նախաձեռնությամբ անցկացվող տեղական հանրաքվեի հարցը կարող է ձևակերպվել տեղական ինքնակառավարման մարմնի որոշման, տեղական հանրաքվեով ընդունված տեղական ինքնակառավարման մարմնի որոշման մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու վերաբերյալ որոշման, տեղական ինքնակառավարման մարմնի ընդունած որոշումը ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն վերացնելու վերաբերյալ որոշման նախագծերի ձևով:

Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցը կարող է ձևակերպվել միայն նշված առաջարկներից որևէ մեկի տեսքով,

բ) բովանդակության միասնություն, այսինքն՝ տեղական հանրաքվեի դրվող հարցը պետք է ունենա իմաստային համասեռություն: Եթե տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի տարբեր մասերը, ըստ էության, փոխկապակցված չեն միմյանց հետ, ապա դրանք պետք է ձևակերպվեն առանձին հարցերի տեսքով այնպես, որպեսզի յուրաքանչյուր հարցի վերաբերյալ քվեարկողը հնարավորություն ունենա ազատորեն արտահայտելու իր տարբերակված դիրքորոշումը: Եթե տեղական հանրաքվեի է դրվում տեղական ինքնակառավարման մարմնի ակտի տարբեր դրույթների փոփոխությունը, ապա հանրաքվեին մասնակցող անձանց պետք է առաջադրվեն մի քանի հարցեր:

Տեղական ինքնակառավարման մարմնի ակտի լրիվ վերանայման (վերացվելու) դեպքում բովանդակության միասնության սկզբունքը չի կիրառվում: Տեղական ինքնակառավարման մարմնի ակտի տեքստի մեծածավալ փոփոխությունը հավասարեցվում է դրա լրիվ փոփոխությանը:

6. Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի նյութական իրավաչափությունը նշանակում է, որ այն պետք է համապատասխանի ՀՀ Սահմանադրությանը:»:

Քննարկվող խնդրի համատեքստում կարևորվում է հանրաքվեի դրվող հարցի՝ հրատակության և հուշում չպարունակելու, ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջներին համապատասխանության ստուգումը: Այս կապակցությամբ «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 3-րդ բաժնի 4-րդ կետի «ց» ենթակետը սահմանում է, որ հանրաքվեի արդյունքները լրիվ անվավեր ճանաչելուց խուսափելու համար պետք է գոյություն ունենա մարմին, որը լիազորված կլինի՝ մինչև հանրաքվեի անցկացումը շտկելու հանրաքվեի դրվող հարցի բովանդակային թերությունները: Վերջիններիս թըվին են պատկանում հարցի՝ անորոշ կամ հուշում պարունակող ձևակերպումները, ինչպես նաև՝ ձևական և նյութական իրավաչափության պահանջների խախտումները: Իսկ Բացատրական հուշագրի 2-րդ բաժնի 22-րդ կետը սահմանում է, որ հանրաքվեի դրվող հարցի ձևակերպման ձևական, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև նյութական իրավաչափության ստուգումը ենթակա է դատական վերահսկողության³⁵⁹:

Քանի որ համապետական և տեղական հանրաքվեների դրվող հարցերի նյութական իրավաչափությունը պետք է ստուգվի ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության տեսանկյունից, ուստի անհրաժեշտ է այն վերապահել ՀՀ սահմանադրական դատարանին: Այս կապակցությամբ մասնակի իրավական կարգավորում է ապահովում ՀՀ Սահմանադրության 168-րդ հոդվածի 2-րդ կետը³⁶⁰, համաձայն որի՝ Սահմանադրական դատարանը մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի ընդունումը որոշում է դրանց համապատասխանությունը Սահմանադրությանը: Բերված դրույթի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իրավական կարգավորումը վերաբերում է միայն համապետական հանրաքվեներին:

Ինչ վերաբերում է հստակության, հուշում չպարունակելու և ձևական իրավաչափության պահանջների ստուգմանը, ապա, հիմք ընդունելով «Իրավական ակտերի մասին»

³⁵⁹ St'u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), pp. 10-12, 18 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³⁶⁰ St'u ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015):

ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, այն կարելի է վերապահել ՀՀ արդարադատության նախարարությանը:

Վերոգրյալի հիման վրա նպատակահարմար է՝

1. ՀՀ Սահմանադրության 168-րդ հոդվածի 2-րդ կետը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «2) մինչև համապետական և տեղական հանրաքվեների նշանակումը որոշում է հանրաքվեի դրվող հարցերի համապատասխանությունը Սահմանադրությանը.»:

2. ՀՀ Սահմանադրության 169-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «5) Կառավարությունը՝ Սահմանադրության 168-րդ հոդվածի 1-ին, 4-րդ, 8-րդ, 12-րդ կետերով նախատեսված դեպքերում և 2-րդ կետով սահմանված՝ տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի՝ Սահմանադրությանը համապատասխանությունը որոշելու դեպքում.»:

3. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 4.1-րդ հոդվածով.

«Հոդված 4.1. Օրենքով ներկայացվող պահանջներին հանրաքվեի դրվող հարցի համապատասխանության ստուգումը

Հանրաքվեի դրվող հարցի համապատասխանությունը հստակության, հուշում չպարունակելու և ձևական իրավաչափության պահանջներին որոշում է Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունը, որի հիման վրա նյութական իրավաչափության պահանջներին համապատասխանությունը որոշվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի կողմից»:

4. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 5.1-րդ հոդվածով.

«Հոդված 5.1. Օրենքով ներկայացվող պահանջներին տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի համապատասխանության ստուգումը

1. Տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի համապատասխանությունը հստակության, հուշում չպարունակելու և ձևական իրավաչափության պահանջներին որոշում է Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունը, որի հիման վրա նյութական իրավաչափության պահանջներին համապատասխանությունը որոշվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի կողմից:

2. Սույն հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված դեպքում Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարան կարող է դիմել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարության եզրակացությունն ստանալուց հետո՝ յոթնօրյա ժամկետում:»:

5. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի 1-ին մասի առաջին պարբերությունը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «Տեղական հանրաքվե նշանակվում է համապատասխան համայնքի ավագանու, իսկ եթե դա կազմավորված չէ, ապա տվյալ համայնքն ընդգրկող մարզի մարզպետի որոշմամբ՝ սույն օրենքի 5-րդ հոդվածի 6-րդ մասի պահանջին տեղական հանրաքվեի դրվող հարցի համապատասխանության մասին Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի կողմից որոշում կայացվելուց հետո՝ եռօրյա ժամկետում:»:

Ընտրողների՝ հանրաքվե նախաձեռնելու իրավունքի իրականացման համար կարևոր է նաև հանրաքվե նշանակելու համար անհրաժեշտ ստորագրությունների վավերականության ստուգումը: Այս կապակցությամբ «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է. «Ստորագրությունների վավերականությունը ճշտվում է տեղական հանրաքվեի նշանակման համար անհրաժեշտ ստորագրությունների ընդհանուր թվի ոչ պակաս, քան 2 տոկոսի ընտրանքային ստուգման միջոցով»³⁶¹:

Քննարկվող խնդրի առնչությամբ «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 3-րդ բաժնի 4-րդ կետի «f» ենթակետը սահմանում է, որ պետք է ստուգվեն բոլոր ստորագրությունները³⁶²: Իսկ Բացատրական հուշագրի 3-րդ բաժնի 39-րդ կետն ամրագրում է, որ հանրաքվե անցկացնելու կապակցությամբ ժողովրդի նախաձեռնությունը չպետք է իրականացվի կամ արգելվի միայն ստորագրությունների որոշ էջերի ընտրանքային ստուգման արդյունքների հիման վրա, որոնցում կարող են պարունակվել կամ, հակառակը, չպարունակվել մեծ քանակի անվավեր ստորագրություններ, քանի որ այլ էջերում կարող են առկա լինել այդպիսիք: Ծայրահեղ դեպքում կարելի է հրաժարվել որոշ ստորագրությունների ստուգումից, եթե առկա են օրենքով պահանջվող քանակի վա-

³⁶¹ Տե՛ս «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002):

³⁶² Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 12 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

վեր ստորագրություններ³⁶³: Այսինքն՝ Վենետիկի հանձնաժողովը բացառել է պատահականության գործոնի դերը ժողովրդի նախաձեռնության օրինականության գնահատման գործում: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ նպատակահարմար է՝

1. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 3-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «3. Հանրաքվեի ընտրատարածքային հանձնաժողովը ստուգում է բոլոր ստորագրությունների վավերականությունը, որի վերաբերյալ կազմվում է արձանագրություն: Հանրաքվեի ընտրատարածքային հանձնաժողովը կարող է չստուգել բոլոր ստորագրություններն այն դեպքում, եթե արդեն ստուգվել և վավեր են ճանաչվել տեղական հանրաքվեի անցկացման համար օրենքով նախատեսված անհրաժեշտ թվով ստորագրություններ:»:

2. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 4-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «4. Արձանագրության մեջ նշվում են տեղեկություններ հավաքված, ստուգված, վավեր, անվավեր ճանաչված, իսկ բոլոր ստորագրությունները չստուգելու դեպքում՝ նաև չստուգված ստորագրությունների թվի մասին:»:

Քանի որ ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում է ժողովրդի նախաձեռնությամբ անցկացվող համապետական հանրաքվեի ինստիտուտը, ուստի նպատակահարմար է «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքով ևս նախատեսել ստորագրությունների վավերականության ստուգման համանման ընթացակարգ:

Հանրաքվե կազմակերպելու և անցկացնելու հիմնախնդիրների շարքում կարևորվում է նաև հանրաքվեի հանձնաժողովների կազմավորման կարգը, որը թույլ կտա ապահովել դրանց գործունեության անկախությունը: «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերը սահմանում են, որ հանրաքվեի կենտրոնական, ընտրատարածքային և տեղամասային հանձնաժողովներն են ՀՀ ընտրական օրենսգրքով սահմանված կարգով կազմավորված համապատասխան ընտրական հանձնաժողովները³⁶⁴: ՀՀ ընտրական օրենսգրքի 42-44-րդ հոդվածների համաձայն՝ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահին և անդամներին ընտրում է ԱԺ-ն, տարածքային ընտրական հանձնաժողովի անդամներին նշանակում է կենտրոնական

³⁶³ Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 21 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³⁶⁴ Տե՛ս «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001):

ընտրական հանձնաժողովը, իսկ տեղամասային ընտրական հանձնաժողովում անդամ նշանակում են Ազգային ժողովում խմբակցություն ունեցող կուսակցությունները (կուսակցությունների դաշինքները)՝ մեկական անդամ, եթե խմբակցությունների թիվը մեծ է 4-ից, և երկուական անդամ, եթե խմբակցությունների թիվը փոքր է 5-ից, ինչպես նաև՝ համապատասխան տարածքային ընտրական հանձնաժողովը՝ երկու անդամ³⁶⁵:

Անդրադառնալով հանրաքվեների հանձնաժողովներին՝ «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 2-րդ բաժնի 3.1-րդ կետի «b» ենթակետը սահմանում է, որ հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման նկատմամբ վարչական մարմինների կողմից անկողմնակալ վերաբերմունքի՝ ձևավորված ավանդույթների բացակայության դեպքում բոլոր մակարդակներում՝ համապետականից մինչև տեղամասային, պետք է ստեղծվեն հանրաքվեի անկախ և անկողմնակալ հանձնաժողովներ³⁶⁶: Նշված ուղեցույցի 2-րդ բաժնի 3.1-րդ կետի «d» ենթակետի առաջին պարբերությունն ամրագրում է նաև, որ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովում պետք է ընդգրկվեն՝

ա) նվազագույնը մեկ դատավոր կամ այլ անկախ իրավաբան,

բ) խորհրդարանում ներկայացված կամ, առնվազն, որոշ քանակի ձայներ ստացած կուսակցությունների լիազոր ներկայացուցիչները: Վերջիններս պետք է տիրապետեն ընտրությունների կազմակերպման ու անցկացման վերաբերյալ մասնագիտական գիտելիքների³⁶⁷:

«Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 2-րդ բաժնի 3.1-րդ կետի «d» ենթակետի երկրորդ պարբերությունը, որպես ոչ պարտադիր պայման, նախատեսում է հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի կազմում ներքին գործերի նախարարության ներկայացուցչի և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների մասնակցությունը³⁶⁸:

Գնահատելով ՀՀ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի, հետևաբար՝ նաև հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի կազմավորման՝ գործող կարգի արդյունավետությունը հանձնաժողովի անկախության ապահովման տեսանկյունից՝ կարծում

³⁶⁵ Տե՛ս ՀՀ ընտրական օրենսգիրքը (ՀՀՊՏ N42 (1222), Հոդ. 456, 30. 05. 2016):

³⁶⁶ Տե՛ս Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 10 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

³⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ենք, որ պետք է ոչ թե հաշվի առնել խորհրդարանական մեծամասնության կարծիքը, այլ՝ խորհրդարանում ներկայացված բոլոր կուսակցություններին հնարավորության տալ՝ տվյալ հանձնաժողովի կազմում նշանակելու իրենց լիազոր ներկայացուցիչներին:

Հանրաքվեի հանձնաժողովներում կուսակցությունների հավասար ներկայացվածության սկզբունքին անդրադառնում է «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 2-րդ բաժնի 3.1-րդ կետի «ե» ենթակետը³⁶⁹, համաձայն որի՝ քաղաքական կուսակցությունների հավասար ներկայացվածությունը կարող է հասկացվել բացարձակ կամ համամասնական հավասարության իմաստով: Այսինքն՝ բացարձակ հավասարության դեպքում բոլոր կուսակցությունները հանրաքվեի բոլոր հանձնաժողովներում պետք է ունենան հավասար թվով ներկայացուցիչներ, իսկ համամասնական հավասարության դեպքում կուսակցության ներկայացուցիչների թիվը որոշվում է ըստ խորհրդարանում կուսակցության զբաղեցրած տեղերի քանակի:

Մեր կարծիքով, առաջնայնությունը պետք է տրվի բացարձակ հավասարության սկզբունքին, քանի որ խորհրդարանում մեծամասնություն ունեցող կուսակցության (կուսակցությունների) անհարկի մեծ չափի ներկայացվածությունը հանրաքվեի հանձնաժողովներում կարող է խոչընդոտել հավասարակշռված որոշումների կայացմանը: Իսկ համամասնական հավասարության սկզբունքը կարող է կիրառվել միայն այն դեպքում, երբ առաջին սկզբունքի կիրառմամբ հնարավոր չէ ամբողջությամբ համալրել հանձնաժողովի կազմը:

Վերը նշվածի հիման վրա նպատակահարմար է՝

1. ՀՀ Սահմանադրության 194-րդ հոդվածի 1-ին մասից հանել «հանրաքվեները,» բառը:

2. ՀՀ Սահմանադրությունը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 208.1-րդ հոդվածով.

«Հոդված 208.1. Հանրաքվեի հանձնաժողովները և դրանց կազմավորման կարգը

³⁶⁹ St' u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 10 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

1. Հանրաքվեի հանձնաժողովներն են՝ հանրաքվեի կենտրոնական, ընտրատարածքային և տեղամասային հանձնաժողովները:

2. Հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովը բաղկացած է յոթ անդամից: Կենտրոնական հանձնաժողովի անդամներից մեկին նշանակում է Հանրապետության նախագահը, իսկ մյուս անդամներին՝ Ազգային ժողովը: Հանրաքվեի հանձնաժողովների կազմավորման մանրամասները սահմանվում են օրենքով:»:

3. ՀՀ Սահմանադրությունը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 208.2-րդ հոդվածով.

«Հոդված 208.2. Հանրաքվեի հանձնաժողովների լիազորությունները, գործունեության կարգը և գործունեության երաշխիքները

Հանրաքվեի հանձնաժողովների լիազորությունները, գործունեության կարգը և գործունեության երաշխիքները սահմանվում են օրենքով:»:

4. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «1. Հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովը բաղկացած է յոթ անդամից: Կենտրոնական հանձնաժողովի անդամներից մեկին նշանակում է Հանրապետության նախագահը՝ Հայաստանի Հանրապետության մարդու իրավունքների պաշտպանի առաջարկած բարձրագույն իրավաբանական կրթություն ունեցող առնվազն երկու թեկնածուներից: Կենտրոնական հանձնաժողովի մյուս անդամները նշանակվում են Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) կողմից՝ յուրաքանչյուր կուսակցությունից (կուսակցությունների դաշինքից) մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով: Եթե Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) թիվը գերազանցում է վեցը, ապա հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի կազմավորմանը մասնակցում են ամենաշատ պատգամավորական տեղեր ստացած առաջին վեց կուսակցությունները (կուսակցությունների դաշինքները)՝ յուրաքանչյուրից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով: Իսկ եթե Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) թիվը պակաս է վեցից, ապա դրանցից յուրաքանչյուրի կողմից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելուց հետո թափուր տեղերը լրաց-

վում են Ազգային ժողովում ամենաշատ պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) կողմից՝ ըստ հերթականության, յուրաքանչյուրից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով՝ մինչև բոլոր տեղերի լրացումը: Կենտրոնական հանձնաժողովի անդամները նշանակվում են վեց տարի ժամկետով:»:

5. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «2. Հանրաքվեի ընտրատարածքային հանձնաժողովը բաղկացած է յոթ անդամից: Ընտրատարածքային հանձնաժողովի անդամները նշանակվում են Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) կողմից՝ յուրաքանչյուր կուսակցությունից (կուսակցությունների դաշինքից) մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով: Եթե Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) թիվը գերազանցում է յոթը, ապա ընտրատարածքային հանձնաժողովի կազմավորմանը մասնակցում են ամենաշատ պատգամավորական տեղեր ստացած առաջին յոթ կուսակցությունները (կուսակցությունների դաշինքները)՝ յուրաքանչյուրից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով: Իսկ եթե Ազգային ժողովում պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) թիվը պակաս է յոթից, ապա դրանցից յուրաքանչյուրի կողմից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելուց հետո թափուր տեղերը լրացվում են Ազգային ժողովում ամենաշատ պատգամավորական տեղեր ստացած կուսակցությունների (կուսակցությունների դաշինքների) կողմից՝ ըստ հերթականության, յուրաքանչյուրից մեկ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվելու սկզբունքով՝ մինչև բոլոր տեղերի լրացումը: Ընտրատարածքային հանձնաժողովը կազմավորվում է վեց տարի ժամկետով:»:

6. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 3-րդ մասով. «3. Հանրաքվեի տեղամասային հանձնաժողովը բաղկացած է յոթ անդամից: Տեղամասային հանձնաժողովը կազմավորվում է սույն հոդվածի 2-րդ մասով սահմանված կարգով: Տեղամասային հանձնաժողովը կազմավորվում է վեց տարի ժամկետով:»:

7. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 4-րդ մասով. «4. Հանրաքվեի կենտրոնական, ընտրատարածքային և տեղամասային հանձնաժողովների կազմում նշանակվելու համար թեկնածուին ներկայացվող պահանջները նույնական են համապատասխանաբար կենտրոնական, ընտրատարածքային և տեղամասային ընտրական հանձնաժողովներում նշանակվելու համար Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքով սահմանված պահանջների հետ:»³⁷⁰:

Հանրաքվեի արդյունավետ կազմակերպման և անցկացման համատեքստում ուշադրության են արժանի նաև հանրաքվեի անցկացումը բացառող հանգամանքները: Վերջիններս կարևորվում են հատկապես այն դեպքում, երբ ապահովում են հանրաքվեի մասնակիցների ազատ, հստակ, քաղաքական անհարկի ազդեցություններից զերծ կամքի արտահայտումը: Եվ, հակառակը, եթե այդ հանգամանքները սահմանվում են որպես ինքնանպատակ, ապա անմիջական ժողովրդաիշխանության քննարկվող ինստիտուտը զրկվում է իր առաքելությունից, ժողովրդաիշխանությունը դառնում է պետական իշխանության ածանցյալ:

Այս կապակցությամբ առաջին հերթին կանդիդատանք այն հարցին, թե որքանով է նպատակահարմար հանրաքվեի և ընտրությունների համաժամանակյա անցկացումը:

Քննարկվող խնդրի վերաբերությամբ «Ռուսաստանի Դաշնության հանրաքվեի մասին» ՌԴ դաշնային սահմանադրական օրենքի 7-րդ հոդվածի 3-րդ մասը և 14-րդ հոդվածի 2-րդ մասն ամրագրում են, որ ՌԴ ամբողջ տարածքում միաժամանակ անցկացվող ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում ՌԴ քաղաքացիները չեն կարող հանդես գալ ՌԴ հանրաքվե անցկացնելու նախաձեռնությամբ³⁷¹: Անդրադառնալով հանրաքվեի և ընտրությունների համաժամանակյա անցկացմանը՝

³⁷⁰ Մեր կողմից արված օրենսդրական առաջարկության նպատակը ոչ թե ՀՀ-ում հանրաքվեի առանձին հանձնաժողովների ստեղծումն է, այլ՝ դրանց անկախության ապահովումը: Ասվածը ենթադրում է, որ համանման կարգով ձևավորված ընտրական հանձնաժողովները կարող են հանդես գալ որպես հանրաքվեի հանձնաժողովներ: Քանի որ սույն հետազոտության առարկան հանրաքվեն է, ուստի մեր առաջարկներն արվել են բացառապես այդ ինստիտուտի առնչությամբ:

³⁷¹ Տե՛ս Федеральный конституционный закон РФ от 28 июня 2004 года N 5-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 6 апреля 2015 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=177645&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6037065583459571>, 16. 06. 2016, 16:44):

ՌԴ սահմանադրական դատարանը 2003 թ. հունիսի 11-ի թիվ 10 որոշման մեջ նշում է, որ հանրաքվեն և ընտրություններն ունեն սեփական նպատակները, ուստի դաշնային օրենսդիրը սահմանում է ինչպես ընտրությունների, այնպես էլ՝ հանրաքվեի անցկացման ժամկետները: Քանի որ ընտրություններն ու հանրաքվեն միաժամանակ անցկացնելն օբյեկտիվորեն կարող է խոչընդոտել քաղաքացիների կամքի լիարժեք արտահայտմանը և հանգեցնել անմիջական ժողովրդաիշխանության այս կամ այն ձևի արդյունավետության նվազման, դաշնային օրենսդիրն իրավունք ունի ամրագրել կարգավորում, որի դեպքում հանրաքվեի նախապատրաստումը և անցկացումը չի համընկնի ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման հետ³⁷²:

Հայաստանում հանրաքվեների և ընտրությունների միաժամանակյա անցկացման փորձը ցույց է տալիս, որ այս դեպքում անմիջական ժողովրդաիշխանության քննարկվող ինստիտուտների կիրառման արդյունավետությունը էապես նվազում է: Այդ մասին է վկայում 1995 թ. հուլիսի 5-ին և 2003 թ. մայիսի 25-ին ՀՀ-ում ԱԺ ընտրություններին զուգահեռ սահմանադրական հանրաքվեների անցկացումը³⁷³: Հանրաքվեների և ընտրությունների անցկացումը կարող է համընկնել՝ հաշվի առնելով հանրաքվեով հարցի լուծման հրատապությունը: Բայց, քանի որ ընտրությունների անցկացման ժամկետները, որպես կանոն, նախապես հայտնի են, ուստի հնարավոր է խուսափել նշված իրավիճակից: Ասվածը, սակայն, հայտնի պատճառներով չի վերաբերում նոր, նոր հերթական, արտահերթ ընտրություններին, ընտրության երկրորդ փուլին և վերաքվեարկությանը: Ուստի, հանրաքվեների և ընտրությունների միաժամանակյա անցկացման արգելքը կարող է արդյունավետ լինել, եթե խոսքը վերաբերում է հերթական ընտրություններին:

Հաշվի առնելով քննարկվող խնդրի լուծման կարևորությունը՝ նպատակահարմար է՝

³⁷² St'u Постановление Конституционного Суда РФ от 11 июня 2003 г. N 10-П "По делу о проверке конституционности Федерального конституционного закона "О внесении изменения и дополнения в Федеральный конституционный закон "О референдуме Российской Федерации" (Հասանելի աղբյուրը՝ http://cikrf.ru/law/decreed_of_court/pes_10-p.html, 17. 06. 2016, 22:25):

³⁷³ St'u Resolution 1458 (2005) on "Constitutional reform process in Armenia" (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 June 2005 (22nd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17359&lang=en>, 14. 09. 2015, 10:15): Հասանելի աղբյուրը նաև՝ <http://www.tert.am/am/news/2015/10/21/4referendum/1822297> (04. 07. 2016, 11:47); <http://www.tert.am/am/news/2015/10/22/yes-or-no/1823358> (04. 07. 2016, 11:55):

1. ՀՀ Սահմանադրության 208-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 1-ին մասով. «1. Հանրաքվե չի կարող անցկացվել ռազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ, ինչպես նաև՝ Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում:»:

2. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «1. Հանրաքվե չի կարող անցկացվել ռազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ, ինչպես նաև՝ Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում:»:

3. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «1. Տեղական հանրաքվե չի կարող անցկացվել տվյալ համայնքի տարածքում արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ, ինչպես նաև՝ Ազգային ժողովի, տվյալ համայնքի ավագանու կամ ընտրողների կողմից անմիջականորեն ընտրվող համայնքի ղեկավարի հերթական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում:»:

Հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման համար, որպես նորմատիվ երաշխիք, կարևոր է հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության կայունությունը: Այս կապակցությամբ «Հանրաքվեների անցկացման ուղեցույց»-ի 2-րդ բաժնի 2-րդ մասի «b» կետը սահմանում է, որ հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրությունը նպատակահարմար է փոփոխությունների ենթարկել հանրաքվեի անցկացումից ոչ պակաս, քան մեկ տարի առաջ³⁷⁴: Բացատրական հուշագրի 2-րդ բաժնի 20-րդ կետի առաջին պարբերությունը նշված կանոնից բացառություն է նախատեսում խորհրդարանի կողմից իր իրավասության սահմաններում ընդունվող օրենքների կապակցությամբ: Բացատրական հուշագրի 2-րդ բաժնի 20-րդ կետի երկրորդ պարբերությունն ամրագրում է, որ հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության կայունության ապահովման անհրաժեշտությունը չի կարող պատրվակ հանդիսանալ անմիջական ժողովրդավարության եվրոպական պատմական փորձի չափանիշներին հակասող դրույթը պահպանելու կամ միջազգային կազմակերպությունների հանձնարարականները կատարելուն խոչընդոտելու համար:

³⁷⁴ St'u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 9 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

Բացի այդ, քանի որ հանրաքվեի անցկացման հստակ ժամկետները շատ հազվադեպ են հայտնի լինում դրա անցկացումից մեկ տարի (կամ մեկ տարուց ավելի) առաջ, ուստի նպատակահարմար է բացառել ոչ թե հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխության հնարավորությունը դրա անցկացմանը նախորդող տարվա ընթացքում, այլ՝ օրենսդրական փոփոխությունների կիրառումը դրանց ընդունումից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում, եթե կան կեղծարարության կասկածներ³⁷⁵:

Ընդհանուր գծերով համաձայնելով Վենետիկի հանձնաժողովի դիրքորոշման հետ՝ կարծում ենք, որ խորհրդարանի կողմից հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխություններն իրենց մեջ կարող են պարունակել քաղաքական վտանգներ՝ իրավական նպատակահարմարությունը փոխարինելով քաղաքական նպատակահարմարությամբ:

Նշված վտանգները կանխելու համար անհրաժեշտ է՝

1. ՀՀ Սահմանադրության 208-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 2-րդ մասով. «2. Ազգային ժողովի կողմից հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխություններից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում, պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների նախաձեռնությամբ հանրաքվե անցկացվել չի կարող, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ օրենսդրական փոփոխություններն ուղղված են հանրաքվեի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելուն:»:

2. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 1.1-րդ մասով. «1.1. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխություններից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում, պետական մարմինների նախաձեռնությամբ հանրաքվե անցկացվել չի կարող, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ օրենսդրական փոփոխություններն ուղղված են հանրաքվեի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելուն:»:

³⁷⁵ St'u Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007), p. 18 (Հասանելի աղբյուրը՝ տե՛ս վերևում):

3. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 6-րդ հոդվածը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 2.1-րդ մասով. «2.1. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից տեղական հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխություններից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում, համայնքի ղեկավարի կամ համայնքի ավագանու նախաձեռնությամբ տեղական հանրաքվե անցկացվել չի կարող, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ օրենսդրական փոփոխություններն ուղղված են տեղական հանրաքվեի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելուն:»:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության կատարման արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին՝

1. Հանրաքվեի տեսական և օրենսդրական բնորոշումներում երբեմն ներառվում են ոչ էական հատկանիշներ, ինչը թույլ չի տալիս հանրաքվեն տարբերակել ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտներից: Հանրաքվեի էությունն արտացոլող հիմնական հատկանիշներն են՝ հանրաքվեի առարկան, սուբյեկտները, վերջիններիս կամաարտահայտության եղանակը, բնույթը, իրավաբանական ուժը և իրավական հետևանքները: Ելնելով այս հանգամանքից՝ նպատակահարմար է հանրաքվեն բնորոշել որպես Սահմանադրությամբ կամ օրենքով քվեարկության համար չարգելված հանրային կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցերով քաղաքացիների կամ համայնքի բնակչության՝ քվեարկության եղանակով անմիջական կամաարտահայտություն, որի արդյունքները պետք է կանխորոշեն պետության քաղաքականության հիմնարար ուղղությունները և հնարավորինս երաշխավորեն հանրային իշխանության իրացման կայունություն և կանխատեսելիություն:

2. Սահմանադրության և հանրաքվեով ընդունված օրենքի (որոշման)՝ միմյանց հետ ունեցած հարաբերակցության հիմքում պետք է դրվեն ոչ միայն տվյալ իրավական ակտով կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների կարևորությունը և կարգավորման մակարդակը, այլ նաև՝ տվյալ իրավական ակտի լեգիտիմության աստիճանը: Այս համատեքստում, նպատակահարմար է սահմանադրական և այլ հարցերով անցկացվող հանրաքվեների կապակցությամբ սահմանել որոշումների ընդունման համար անհրաժեշտ ձայների տարբերակված քանակ՝ առաջին դեպքում բավարար համարելով հանրաքվեի մասնակիցների կեսից ավելիի, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ երրորդի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ մասնակիցների կեսից ավելիի, բայց ոչ պակաս, քան հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ քառորդի կողմ ձայների առկայությունը:

3. Հանրագրային օրենսդրական հանրաքվեի նախաձեռնության համար ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված ստորագրությունների քանակը նշված ինստիտուտը դարձնում է դժվար կիրառելի: Ուստի նպատակահարմար է

օրենսդրական հանրաքվեի նախաձեռնության համար անհրաժեշտ ստորագրությունների ընդհանուր քանակը համապատասխանեցնել սահմանադրական հանրաքվեի նախաձեռնության համար սահմանված ստորագրությունների քանակին՝ ՀՀ Սահմանադրության 204-րդ հոդվածի 1-ին մասի առաջին նախադասության մեջ «երեք հարյուր» բառերը փոխարինելով «հարյուր հիսուն» բառերով:

4. Ժողովրդաիշխանությունը հանրային նշանակության խնդիրների լուծումն իր ինքնիշխան կամքին համապատասխան ուղղորդելու՝ իշխող սուբյեկտի (ժողովրդի) հնարավորությունն է, իսկ ժողովրդավարությունը՝ ժողովրդաիշխանության և դրանից ածանցվող ինստիտուտների կենսագործման համար անհրաժեշտ սոցիալական և իրավաքաղաքական բարենպաստ միջավայրն է, որի ստեղծման պատասխանատուն, ամենից առաջ, պետությունն է:

5. Տեսության մեջ անհարկի ընդլայնվում է անմիջական ժողովրդաիշխանության համակարգը՝ դրանում ներառելով այնպիսի կառուցակարգեր, որոնք հաճախ ի զորու չեն՝ բավարարելու ժողովրդաիշխանության իրականացման շահերը, կամ որոնց կիրառումն արդարացված չէ այդ շահերի տեսանկյունից: Ուստի նպատակահարմար է ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման իրավական եղանակները բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1) անմիջական ժողովրդաիշխանության ինստիտուտներ (ընտրություններ, հանրաքվե), որոնցում ամբողջանում և լիակատար կերպով արտահայտվում է ժողովրդի ինքնիշխան կամքը՝ ընդունելու համապարտադիր որոշումներ,

2) ժողովրդի կամքի անմիջական արտահայտման այլ ինստիտուտներ (ժողովրդական իրավաստեղծ նախաձեռնություն, հանրագիր, տարածքային հասարակական ինքնակառավարում, հասարակական կարծիքի հարցում, հավաքներ, երթեր, ցույցեր, պիկետավորում, հանրային քննարկումներ և հանրային լսումներ), որոնց գործառության նշանակությունը պայմանավորված է տվյալ սոցիալական միջավայրում առկա իրավական և քաղաքական մշակույթի առանձնահատկություններով, և որոնք չեն ապահովում համապատասխան որոշումների կայացման վրա հանրության կողմից ուղղակիորեն ազդելու իրավական հնարավորություն,

3) ինստիտուտներ, որոնք թեև իշխանական կամահայտնության դրսևորում են, սակայն արդի պայմաններում չեն հանդիսանում ժողովրդաիշխանության իրականացման ընդունելի եղանակներ (պաշտոնատար անձանց հետևանք, քաղաքացիների ընդհանուր ժողովներ և այլն):

6. Հանրաքվեին մասնակցելու (ինչպես նաև՝ ընտրելու և ընտրվելու) իրավունքի՝ ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված սահմանափակումներն անհամատեղելի են քննարկվող ոլորտում եվրոպական պետությունների մեծամասնության իրավաստեղծ և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավակիրառ պրակտիկայի ժամանակակից միտումների հետ: Նպատակահարմար է ՀՀ օրենսդրությամբ ընտրվելու իրավունքը սահմանափակել հոգեկան խանգարման հիմքով դատարանի վճռով գործունակության ցանկացած ծավալի սահմանափակում ունեցող, ինչպես նաև՝ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով ազատազրկման հետ կապված կամ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքից զրկելու ձևով պատժի դատապարտված և պատիժը կրող անձանց նկատմամբ: Իսկ ընտրելու և հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքները կարող են սահմանափակվել հոգեկան խանգարման հիմքով՝ դատարանի վճռով:

7. Հանրաքվեի կիրառման արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից նպատակահարմար է օրենսդրորեն ամրագրել հանրաքվեի դրվող հարցին ներկայացվող պահանջներ, որոնք կապահովեն հանրաքվեի մասնակիցների կամահայտնության որոշակիությունը, իրավաչափությունը և կբացառեն ուղղորդումները: Միաժամանակ, վերոնշյալի համատեքստում, առաջարկվում է վերանայել քննարկման դրված հարցի վերաբերյալ իրավաբանական տեխնիկային առնչվող պայմանների շրջանակը:

8. Տեղական հանրաքվեի անցկացման համար անհրաժեշտ թվով ստորագրությունների վավերականության ընտրանքային ստուգումը չի բացառում պատահականության գործոնի դերը՝ ընտրողների նախաձեռնությունն իրականացնելու կամ արգելելու համար: Ուստի նպատակահարմար է «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 3-րդ մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «3. Հանրաքվեի ընտրատարածքային հանձնաժողովը ստուգում է բոլոր ստորագրությունների վավերականությունը, որի վերաբերյալ կազմվում է արձանագրություն: Հանրաքվեի ընտրատարածքային հանձնաժողովը կարող է չստուգել բոլոր ստորագրություններն այն դեպքում, եթե ար-

դեն ստուգվել և վավեր են ճանաչվել տեղական հանրաքվեի անցկացման համար օրենքով նախատեսված անհրաժեշտ թվով ստորագրություններ:»:

9. Հանրաքվեի հանձնաժողովների գործունեության անկախությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է հանրաքվեի հանձնաժողովների ձևավորման հարցում ընդլայնել խորհրդարանի դերը՝ ապահովելով խորհրդարանում ներկայացված կուսակցությունների հավասար մասնակցությունը նշված գործընթացին: Հանրաքվեի հանձնաժողովներում հավասարակշռված որոշումների կայացման նկատառումներից ելնելով՝ առաջնայնությունը պետք է տրվի բացարձակ հավասարության սկզբունքին, իսկ համամասնական հավասարության սկզբունքը կարող է կիրառվել միայն այն դեպքում, երբ առաջին սկզբունքի օգնությամբ հնարավոր չէ ամբողջությամբ համալրել հանձնաժողովի կազմը:

10. Ընտրություններն ու հանրաքվեն միաժամանակ անցկացնելն օբյեկտիվորեն կարող է խոչընդոտել քաղաքացիների կամքի լիարժեք արտահայտմանը և հանգեցնել անմիջական ժողովրդաիշխանության այդ ինստիտուտների կիրառման արդյունավետության նվազման: Խնդիրը լուծելու համար նպատակահարմար է համապետական հանրաքվեի անցկացումն արգելել Ազգային ժողովի, իսկ տեղական հանրաքվեի անցկացումը՝ Ազգային ժողովի, տվյալ համայնքի ավագանու կամ ընտրողների կողմից անմիջականորեն ընտրվող համայնքի ղեկավարի հերթական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում:

11. Հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության կայունության ապահովման առումով նպատակահարմար է Ազգային ժողովի կողմից հանրաքվեի վերաբերյալ օրենսդրության փոփոխություններից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում, արգելել պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների նախաձեռնությամբ հանրաքվեի անցկացումը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ օրենսդրական փոփոխություններն ուղղված են նշված ոլորտի ՀՀ օրենսդրությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելուն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Իրավական ակտեր և պաշտոնական փաստաթղթեր

1. Միավորված ազգերի կազմակերպության 1945 թ. հունիսի 26-ի կանոնադրություն (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.un.org/res/UN%20Treaties/Charter_arm_unicode.pdf, հղում 180, էջ 65):
2. ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1118, 21. 12. 2015, հղում 11, էջ 12, հղում 30, էջ 17, հղում 89, էջ 39, հղում 94, էջ 41, հղում 96, էջ 42, հղում 99, էջ 43, հղումներ 105, 106, էջ 44, հղում 111, էջ 46, հղում 114, էջ 47, հղում 131, էջ 53, հղումներ 136-138, էջ 55, հղումներ 153, 155, էջ 60, հղում 223, էջ 77, հղում 228, էջ 80, հղում 270, էջ 93, հղում 278, էջ 94, հղում 287, էջ 96, հղում 304, էջ 102, հղում 307, էջ 103, հղում 344, էջ 117, հղում 357, էջ 126, հղում 360, էջ 129):
3. ՀՀ 1990 թ. օգոստոսի 23-ի անկախության մասին հռչակագիր (ՀՀԳԽՏ 1990/16, հղում 170, էջ 64):
4. ՀՀ 1985 թ. դեկտեմբերի 6-ի վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգիրք (ՀՍՍՀԳՍ 1985/23, հղում 210, էջ 73):
5. ՀՀ 1998 թ. մայիսի 5-ի քաղաքացիական օրենսգիրք (ՀՀՊՏ N17 (50), 10. 08. 1998, հղում 314, էջ 105, հղում 319, էջ 106, հղում 321, էջ 107):
6. ՀՀ 2003 թ. ապրիլի 18-ի քրեական օրենսգիրք (ՀՀՊՏ N25 (260), Հոդ. 407, 02. 05. 2003, հղում 341, էջ 115):
7. ՀՀ 2016 թ. մայիսի 25-ի ընտրական օրենսգիրք (ՀՀՊՏ N42 (1222), Հոդ. 456, 30. 05. 2016, հղում 351, էջ 122, հղում 365, էջ 133):
8. «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ 2002 թ. փետրվարի 20-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N12 (187), Հոդ. 230, 12. 04. 2002, հղում 95, էջ 42, հղում 241, էջ 86):
9. «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ 2008 թ. դեկտեմբերի 26-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N3 (669), Հոդ. 42, 16. 01. 2009, հղում 28, էջ 16):
10. «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ 2002 թ. ապրիլի 3-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N15 (190), Հոդ. 344, 21. 05. 2002, հղում 108, էջ 45, հղումներ 292, 293, էջ 97):

11. «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ 2002 թ. հուլիսի 3-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N34 (209), Հոդ. 775, 15. 08. 2002, հղում 218, էջ 76):
12. «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2002 թ. դեկտեմբերի 4-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N1 (236), Հոդ. 6, 07. 01. 2003, հղում 219, էջ 76):
13. «Կուսակցությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2012 թ. փետրվարի 9-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N13 (887), Հոդ. 187, 07. 03. 2012, հղում 221, էջ 76):
14. «Համատիրության մասին» ՀՀ 2002 թ. մայիսի 7-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N20 (195), Հոդ. 471, 20. 06. 2002, հղում 259, էջ 90):
15. «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ 1995 թ. նոյեմբերի 7-ի օրենքը (ՀՀԱԺՏ 1995/9, հղում 29, էջ 17):
16. «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ 2001 թ. սեպտեմբերի 12-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N32 (164), Հոդ. 758, 18. 10. 2001, հղում 23, էջ 15, հղում 48, էջ 25, հղում 98, էջ 42, հղում 107, էջ 44, հղում 110, էջ 46, հղում 154, էջ 60, հղում 210, էջ 73, հղումներ 305, 308, էջ 103, հղում 364, էջ 132):
17. «Հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 2008 թ. դեկտեմբերի 26-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N4 (670), Հոդ. 67, 21. 01. 2009, հղում 24, էջ 16):
18. «Հավաքների ազատության մասին» ՀՀ 2011 թ. ապրիլի 14-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N23 (826), Հոդ. 452, 22. 04. 2011, հղումներ 288, 289, էջ 96):
19. «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» ՀՀ 2000 թ. հոկտեմբերի 9-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N27 (125), 18. 11. 2000, հղում 210, էջ 73):
20. «Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ 2004 թ. մայիսի 25-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N34 (333), Հոդ. 793, 30. 06. 2004, հղում 315, էջ 105):
21. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ 2004 թ. փետրվարի 18-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N18 (317), Հոդ. 413, 31. 03. 2004, հղում 279, էջ 94):

22. «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ 2002 թ. մայիսի 7-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N21 (196), Հոդ. 473, 21. 06. 2002, հղում 13, էջ 13, հղում 269, էջ 92, հղում 280, էջ 94, հղում 294, էջ 98):

23. «Տեղական հանրաքվեի մասին» ՀՀ 2002 թ. փետրվարի 6-ի օրենքը (ՀՀՊՏ N11 (186), Հոդ. 174, 01. 04. 2002, հղում 12, էջ 13, հղումներ 26, 27, էջ 16, հղում 100, էջ 43, հղումներ 116, 117, էջ 48, հղումներ 156, 157, էջ 60, հղում 210, էջ 73, հղում 306, էջ 103, հղումներ 345, 346, էջ 120, հղում 352, էջ 123, հղում 361, էջ 131):

24. ՀՀ սահմանադրական դատարանի 1999 թ. հոկտեմբերի 16-ի «Ազգային ժողովի կողմից 1996 թվականի հունիսի 30-ին ընդունված «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, 1999 թվականի փետրվարի 5-ին ընդունված Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի 1-ին կետի և 122 հոդվածի 1-ին և 2-րդ կետերի, 1999 թվականի մարտի 3-ին ընդունված «Փախստականների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 18 հոդվածի 8-րդ մասի՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ» գործով ՍԴՈ-179 որոշումը (ՀՀՊՏ N26 (92), 19. 10. 1999, հղում 9, էջ 12, հղում 348, էջ 121):

25. ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2006 թ. դեկտեմբերի 22-ի «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ և 3-րդ կետերի՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ» գործով ՍԴՈ-669 որոշումը (ՀՀՊՏ N4 (528), Հոդ. 32, 17. 01. 2007, հղում 220, էջ 76):

26. ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2007 թ. դեկտեմբերի 18-ի «Քաղաքացիներ Արթուր Սաքունցի, Խաչիկ Շահբազյանի, Կարինե Այվազյանի, Սևակ Դերձյանի, Վոլոդյա Աբազյանի և Էդգար Խաչատրյանի դիմումի հիման վրա՝ «Տեղական հանրաքվեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետի՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ» գործով ՍԴՈ-721 որոշումը (ՀՀՊՏ N1 (591), 07. 01. 2008, հղում 118, էջ 48, հղում 226, էջ 78):

27. ՀՀ կառավարության 2010 թ. մարտի 25-ի «Հանրային քննարկումների կազմակերպման և իրականացման կարգը հաստատելու մասին» N 296-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N14 (748), Հոդ. 372, 07. 04. 2010, հղում 295, էջ 98):

28. ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզի Թումանյանի, Մարցի, Քարինջի, Լորուտի, Շամուտի, Աթանի, Ահնիձորի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 269-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 215, 25. 03. 2015, հղում 1, էջ 4, հղում 161, էջ 61):

29. ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Շինուհայրի, Տաթևի, Հալիձորի, Հարժիսի, Սվարանցի, Խոտի, Տանձատափի, Քաշունիի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 270-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 216, 25. 03. 2015, հղում 1, էջ 4, հղում 162, էջ 61):

30. ՀՀ կառավարության 2015 թ. մարտի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Դիլիջանի, Հաղարծնի, Թեղուտի, Գոշի, Աղավնավանքի, Խաչարձանի, Հովքի համայնքներում տեղական հանրաքվե նշանակելու մասին» N 271-Ն որոշումը (ՀՀՊՏ N16 (1105), Հոդ. 217, 25. 03. 2015, հղում 1, էջ 4, հղում 163, էջ 61):

31. ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի 2015 թ. դեկտեմբերի 13-ի «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեի արդյունքներն ամփոփելու վերաբերյալ» N 99-Ա որոշումը (Հասանելի աղբյուրը՝ res.elections.am/images/dec/15.99_A.pdf, հղում 82, էջ 33):

32. «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ի սահմանադրական օրենքը (ՀՀԳԽՏ 1991/18, հղում 171, էջ 64):

33. ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991 թ. մարտի 1-ի «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին» որոշումը (ՀՀԳԽՏ 1991/5, հղում 74, էջ 32):

34. ՀՀ Սահմանադրություն (Ընդունվել է 1995 թ. հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով: Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թ. նոյեմբերի 27-ի ՀՀ հանրաքվեով, ՀՀՊՏ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1426, 05. 12. 2005, հղում 97, էջ 42, հղում 286, էջ 96):

35. Конституция Российской Федерации (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года, հասանելի աղբյուրը՝ <http://constitution.kremlin.ru/>, հղում 169, էջ 63, հղում 236, էջ 83).

36. Федеральный конституционный закон РФ от 28 июня 2004 года N 5-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 6 апреля 2015 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=177645&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6037065583459571>, հղում 34, էջ 18, հղում 90, էջ 40, հղում 371, էջ 137).

37. Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 года N 131-ФЗ “Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 2 июня 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=198908&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6818147273352839>, հղում 130, էջ 52, հղում 242, էջ 86, հղում 255, էջ 89, հղում 257, էջ 90, հղում 265, էջ 92).

38. Федеральный закон РФ от 12 июня 2002 года N 67-ФЗ “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации” (С изменениями и дополнениями от 5 апреля 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=196339&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6682803611831918>, հղում 235, էջ 83).

39. Федеральный закон РФ от 19 июня 2004 года N 54-ФЗ “О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях” (С изменениями и дополнениями от 9 марта 2016 г., հասանելի աղբյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=194953&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.013095380146665114>, հղումներ 290, 291, էջ 96).

40. Постановление Конституционного Суда РФ от 10 июня 1998 г. N 17-П “По делу о проверке конституционности положений пункта 6 статьи 4, подпункта “А” пункта 3 и пункта 4 статьи 13, пункта 3 статьи 19 и пункта 2 статьи 58 Федерального закона от 19 сентября 1997 года “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в

референдуме граждан Российской Федерации” (Հասանելի արքյուրը՝ http://cikrf.ru/law/decreed_of_court/pes_17p_8.html, հղում 227, էջ 78).

41. Постановление Конституционного Суда РФ от 11 июня 2003 г. N 10-П “По делу о проверке конституционности Федерального конституционного закона “О внесении изменения и дополнения в Федеральный конституционный закон “О референдуме Российской Федерации” (Հասանելի արքյուրը՝ http://cikrf.ru/law/decreed_of_court/pes_10-p.html, հղում 302, էջ 102, հղում 372, էջ 138).

42. “Положение о всенародном голосовании по проекту Конституции Российской Федерации 12 декабря 1993 года” (Утверждено Указом Президента Российской Федерации от 15 октября 1993 г., N 1633, հասանելի արքյուրը՝ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/4597>, հղում 109, էջ 45).

43. Конституция (Основной закон) СССР (Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г., հասանելի արքյուրը՝ http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/, հղում 59, էջ 29).

44. Закон РСФСР от 16 октября 1990 г. N 241-1 “О референдуме Российской Советской Федеративной Социалистической Республики” (Հասանելի արքյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=7595&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.3296757523959466>, հղում 109, էջ 45).

45. Закон СССР от 27 декабря 1990 г. N 1869-1 “О всенародном голосовании (референдуме СССР)” (Հասանելի արքյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4190>, հղում 115, էջ 47).

46. Федеральный конституционный закон РФ от 10 октября 1995 г. N 2-ФКЗ “О референдуме Российской Федерации” (Հասանելի արքյուրը՝ <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=48236&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6792163141771963>, հղում 109, էջ 45).

47. International Covenant on Civil and Political Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, հասանելի արքյուրը՝ <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, հղում 213, էջ 74, հղում 283, էջ 95, հղում 303, էջ 102, հղում 326, էջ 108).

48. The Universal Declaration of Human Rights (Adopted by United Nations General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>, հղում 167, էջ 63, հղում 282, էջ 95, հղում 303, էջ 102).

49. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (As amended by Protocols No. 11 and No. 14, Adopted by Council of Europe of 4 November 1950, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, հղում 284, էջ 95, հղում 350, էջ 122).

50. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level, Strasbourg, 5. II. 1992 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd26>, հղում 347, էջ 121).

51. European Charter of Local Self-Government, Strasbourg, 15. X. 1985 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a088>, հղում 31, էջ 17, հղում 246, էջ 87).

52. Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of a local authority. Utrecht, 16. XI. 2009 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008482a>, հղում 349, էջ 121).

53. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Paris, 20. III. 1952 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168006377c>, հղում 198, էջ 70, հղում 340, էջ 115).

54. Declaration of the Budapest Ministerial Conference on Delivering Good Local and Regional Governance (Conference of European Ministers Responsible for Local and Regional Government, 14th Session, Budapest, 24-25 February 2005, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1095979&SecMode=1&DocId=1350428&Usage=2>, հղում 244, էջ 87).

55. The Utrecht Declaration on Good Local and Regional Governance in Turbulent Times: The Challenge of Change (Conference of European Ministers Responsible for Local

and Regional Government, 16th Session, Utrecht, 16-17 November 2009, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1593207&Site=COE&direct=true>, հղում 244, էջ 87).

56. The Valencia Declaration (2007), Annex I, Strategy on Innovation and Good Governance at Local Level (Conference of European Ministers Responsible for Local and Regional Government, 15th Session, Valencia, 15-16 October 2007, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1095949&SecMode=1&DocId=1350476&Usage=2>, հղում 244, էջ 87).

57. Recommendation 1714 (2005) on “Abolition of restrictions on the right to vote” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2005 (24th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17363&lang=en>, հղում 333, էջ 111).

58. Recommendation 1704 (2005) on “Referendums: towards good practices in Europe” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 29 April 2005 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329&lang=EN>, հղում 10, էջ 12, հղում 142, էջ 57, հղում 309, էջ 103).

59. Recommendation 818 (1977) on the Situation of the Mentally Ill (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 8 October 1977 (12th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/INF_2008_7evol-II.pdf, էջեր 9-11, հղում 316, էջ 105).

60. Resolution 1459 (2005) on “Abolition of restrictions on the right to vote” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2005 (24th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>, հղում 333, էջ 111).

61. Resolution 1458 (2005) on “Constitutional reform process in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 June 2005 (22nd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17359&lang=en>, հղում 80, էջ 33, հղում 85, էջ 35, հղում 373, էջ 138).

62. Resolution 1609 (2008) on “Functioning of democratic institutions in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 17 April 2008 (16th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17643&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

63. Resolution 1677 (2009) on “Functioning of democratic institutions in Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 24 June 2009 (23rd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17758&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

64. Resolution 1304 (2002) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 26 September 2002 (31st Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17051&lang=en>, հղում 85, էջ 34).

65. Resolution 1361 (2004) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 27 January 2004 (3rd Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17181&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

66. Resolution 1374 (2004) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 28 April 2004 (13th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17216&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

67. Resolution 1532 (2007) on “Honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 23 January 2007 (4th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17502&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

68. Resolution 1405 (2004) on “Implementation of Resolutions 1361 (2004) and 1374 (2004) on the honouring of obligations and commitments by Armenia” (Adopted by the Parliamentary Assembly of Council of Europe on 7 October 2004 (31st Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17267&lang=en>, հղում 85, էջ 35).

69. Resolution 1121 (1997) on Instruments of citizen participation in representative democracy (Adopted by Parliamentary Assembly on 22 April 1997 (11th Sitting), հասանելի աղբյուրը՝ <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16532&lang=en>, հղում 214, էջ 75).

70. Resolution 235 (2007) on “Code of Good Practice on Referendums” (Adopted by the Congress of Local and Regional Authorities on 31 May 2007, հասանելի աղբյուրը՝ <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1133019&direct=true>, հղում 311, էջ 104).

71. Recommendation No. R (83) 2 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Legal Protection of Persons Suffering from Mental Disorder Placed as Involuntary Patients (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 22 February 1983 at the 356th meeting of the Ministers’ Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/INF_2008_7evol-I.pdf, էջեր 19-22, հղում 316, էջ 105).

72. Recommendation No. Rec (2004) 10 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Protection of the Human Rights and Dignity of Persons with Mental Disorder (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 22 September 2004 at the 896th meeting of the Ministers’ Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/08_Psychiatry_and_human_rights_en/Rec\(2004\)10%20EM%20E.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Activities/08_Psychiatry_and_human_rights_en/Rec(2004)10%20EM%20E.pdf), հղում 316, էջ 105).

73. Recommendation No. R (99) 4 of the Committee of Ministers to Member States on Principles Concerning the Legal Protection of Incapable Adults (Adopted by the Committee of Ministers of Council of Europe on 23 February 1999 at the 660th meeting of the Ministers’ Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec\(99\)4E.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec(99)4E.pdf), հղում 316, էջ 105).

74. Recommendation No. R (96)2 of the Committee of Ministers to Member States on Referendums and Popular Initiatives at Local Level (Adopted on 15 February 1996 by the Committee of Ministers at 558th Meeting of the Ministers’ Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [https://dlg.gov.mt/en/DLG/Legislation/Documents/Legislation/R\(96\)2.pdf](https://dlg.gov.mt/en/DLG/Legislation/Documents/Legislation/R(96)2.pdf), հղում 160, էջ 61).

75. Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to Member States on the European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 at the 404th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f856c>, հղում 330, էջ 110).

76. Recommendation Rec (2003) 23 of the Committee of Ministers to Member States on the Management by Prison Administrations of Life sentence and Other Long-term Prisoners (Adopted by the Committee of Ministers on 9 October 2003 at the 855th meeting of the Ministers' Deputies, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/\(Rec%20_2003_%2023%20E%20Manag%20PRISON%20ADM%20Life%20Sent%20Pris%20%20REPORT%2015_205\).pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/(Rec%20_2003_%2023%20E%20Manag%20PRISON%20ADM%20Life%20Sent%20Pris%20%20REPORT%2015_205).pdf), հղում 331, էջ 111).

77. Case Arnold Keith August and another v. Electoral Commission and others (CCT 8/99, 1999 (3) SA 1), Constitutional Court of South Africa, 1 April 1999 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1999/3.html>, հղում 336, էջ 113).

78. Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05), First Section Judgment, Strasbourg, 4 July 2013, Final 9 December 2013 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Case of Anchugov and Gladkov v. Russia \(Applications nos. 11157/04 and 15162/05\), First Section Judgment, Strasbourg, 4 July 2013, Final 9 December 2013"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-122260"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), հղում 335, էջ 112, հղում 340, էջ 115).

79. Case of Frodl v. Austria (Application no. 20201/04), First Section Judgment, Strasbourg, 8 April 2010, Final 4 October 2010 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Case of Frodl v. Austria \(Application no. 20201/04\), First Section Judgment, Strasbourg, 8 April 2010, Final 4 October 2010"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-98132"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), հղում 335, էջ 112).

80. Case of Greens and M. T. v. United Kingdom (Applications nos. 60041/08 and 60054/08), Fourth Section Judgment, Strasbourg, 23 November 2010, Final 11 April 2011 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["87.\tCase of Hirst v. Unit](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

ed Kingdom (No. 2, Application no. 74025/1), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005"], "itemid": ["001-101853"]}, հղում 335, էջ 112).

81. Case of Hirst v. United Kingdom (No. 2, Application no. 74025/01), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"87.\tCase of Hirst v. United Kingdom \(No. 2, Application no. 74025/1\), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 6 October 2005\"\],\"itemid\":\[\"001-70442\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)}, հղում 334, էջ 112, հղումներ 338, 339, էջ 114).

82. Case of Joseph McLean against the United Kingdom and Kevin Cole against the United Kingdom (Applications nos. 12626/13 and 2522/12), Fourth Section Decision, Strasbourg, 11 June 2013 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Case of Joseph McLean against the United Kingdom and Kevin Cole against the United Kingdom\"\],\"itemid\":\[\"001-122352\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)}, հղում 340, էջ 115).

83. Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81), Court (Plenary) Judgment, Strasbourg, 2 March 1987 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Mathieu\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-57536\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)}, հղում 199, էջ 70, հղում 339, էջ 114).

84. Case of Scoppola v. Italy (No. 3, Application no. 126/05), Grand Chamber Judgment, Strasbourg, 22 May 2012 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"dm docnumber\":\[\"908352\"\],\"itemid\":\[\"001-111044\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)}, հղում 335, էջ 112).

85. Case of Shtukaturon v. Russia (Application no. 44009/05), First Section Judgment, Strasbourg, 27 March 2008, Final 27 July 2008 (Հասանելի աղբյուրը՝ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-85611\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)}, հղումներ 317, 318, էջ 106).

86. Case of Soyler v. Turkey (Application no. 29411/07), Second Section Judgment, Strasbourg, 17 September 2013, Final 20 January 2014 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://s.conjur.com.br/dl/turquia-voto-presos.pdf>}, հղում 335, էջ 112).

87. Richardson v. Ramirez, No. 72-1589, U. S. Supreme Court, 418 U. S. 24 (1974), 24 June 1974 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/24/case.html>}, հղում 337, էջ 113).

88. *Sauve v. Canada (Attorney General) No. 2* [2002, 27677] 3 SCR 519, Judgment of Supreme Court of Canada, 31 October 2002 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2010/index.do>, հղում 337, էջ 113).

89. Basic Law for the Federal Republic of Germany (Promulgated by the Parliamentary Council on 23 May 1949, as Amended by the Unification Treaty of 31 August 1990 and Federal Statute of 23 September 1990, հասանելի աղբյուրը՝ https://www.bundestag.de/blob/284870/ce0d03414872b427e57fccb703634dcd/basic_law-data.pdf, հղում 239, էջ 85).

90. Constitution of Austria of 1920 (Reinstated in 1945, with Amendments through 2014, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html, հղում 129, էջ 52, հղում 144, էջ 58).

91. Constitution of Romania (Adopted on 21 November 1991, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.cdep.ro/pdfs/constitutie_en.pdf, հղում 276, էջ 94).

92. Constitution of the French Republic of October 4, 1958 (As amended up to July 23, 2008, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly>, հղում 120, էջ 49).

93. Constitution of the Portuguese Republic (Was adopted in 1976, Seventh revision [2005], հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.en.parlamento.pt/Legislation/CRP/Constitution7th.pdf>, հղում 274, էջ 94).

94. Constitution of the Principality of Liechtenstein of 5 October 1921 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.llv.li/files/rdr/Verfassung-E-01-02-2014.pdf>, հղում 149, էջ 59).

95. Constitution of the Republic of Belarus of 1994 (with alterations and amendments adopted at the republican referendums of November 24, 1996 and of October 17, 2004, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.kc.gov.by/en/main.aspx?guid=1411>, հղում 35, էջ 18, հղում 103, էջ 43, հղում 128, էջ 52).

96. Constitution of the Republic of Bulgaria (Adopted by the 7th Grand National Assembly on 12 July 1991, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.bg/en/const/>, հղում 239, էջ 85).

97. Constitution of the Republic of Georgia (Adopted on 24 August 1995, as amended in February 2004, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.ge/uploads/other/28/28803.pdf>, հղում 185, էջ 66).

98. Constitution of the Republic of Kazakhstan of 30 August 1995 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parlam.kz/en/constitution>, հղում 128, էջ 52).

99. Constitution of the Republic of Lithuania (Adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum of 25 October 1992, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192>, հղում 264, էջ 92).

100. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (As amended up to February 9, 2014, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/shveycaria.pdf>, հղում 119, էջ 49, հղում 148, էջ 59).

101. Spanish Constitution (Ratified by the spanish people in the referendum of December 7, 1978, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf, հղում 86, էջ 38, հղում 145, էջ 58, հղում 239, էջ 85).

102. The Constitutional Act of Denmark of June 5, 1953 (Հասանելի աղբյուրը՝ http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/dania/dania--e.htm, հղում 129, էջ 52).

103. The Constitution of Belgium (Coordinated text of 14 February 1994, constitutional revisions of 6 January 2014, հասանելի աղբյուրը՝ http://www.const-court.be/en/basic_text/belgian_constitution.pdf, հղում 143, էջ 58).

104. The Constitution of Greece (Entered into force in 1975, as revised by the parliamentary resolution of May 27th 2008 of the VIII Revisionary Parliament, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/01-156%20aggliko.pdf>, հղում 146, էջ 58).

105. The Constitution of Japan (Promulgated on November 3, 1946, came into effect on May 3, 1947, հասանելի աղբյուրը՝ http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html, հղում 275, էջ 94).

106. The Constitution of the Italian Republic (Enacted by the Constituent Assembly on 22 December 1947, հասանելի աղբյուրը՝ https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf, հղում 129, էջ 52, հղում 134, էջ 54, հղում 147, էջ 59, հղում 239, էջ 85, հղում 266, էջ 92).

107. The Constitution of the Kingdom of Sweden. The Instrument of Government (SFS nr: 1974:152, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/Sweden.pdf>, հղում 87, էջ 38).

108. The Constitution of the Republic of Croatia (Adopted on December 22, 1990, consolidated text, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=17074>, հղում 239, էջ 85).

109. The Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997 (As published in Dziennik Ustaw No. 78, item 483, հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>, հղումներ 262, 267, էջ 92).

110. Code of Good Practice in Electoral Matters. Guidelines and Explanatory Report (Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd Sessions, Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002, CDL-AD (2002) 23, Strasbourg, 30 October 2002, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e), հղում 325, էջ 108, հղում 328, էջ 109, հղում 332, էջ 111).

111. Code of Good Practice on Referendums (Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Venice, 16-17 March 2007, CDL-AD (2007)008, Strasbourg, 19 March 2007, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)008-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)008-e), հղումներ 310, 313, էջ 104, հղումներ 320, 322, էջ 107, հղում 324, էջ 108, հղում 353, էջ 123, հղում 354, էջ 124, հղումներ 355, 356, էջ 125, հղում 359, էջ 129, հղում 362, էջ 131, հղում 363, էջ 132, հղումներ 366-368, էջ 133, հղում 369, էջ 134, հղում 374, էջ 139, հղում 375, էջ 140).

112. Guidelines for Constitutional Referendums at National Level (Adopted by the Venice Commission at its 47th Plenary Meeting, Venice, 6-7 July 2001, CDL-INF (2001) 10, Stras-

bourg, 11 July 2001, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2001\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2001)010-e), հղում 309, էջ 103, հղում 323, էջ 108)。

113. Opinion on the Compatibility of the Existing Legislation in Montenegro Concerning the Organisation of Referendums with Applicable International Standards (Adopted by the Venice Commission at its 65th Plenary Session, Venice, 16-17 December 2005, CDL-AD (2005)041, Strasbourg, 19 December 2005, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2005\)041-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2005)041-e), հղում 309, էջ 103)。

114. Referendums in Europe-An Analysis of the Legal Rules in European States (Report adopted by the Council for Democratic Elections at its 14th meeting (Venice, 20 October 2005) and the Venice Commission at its 64th Plenary Session (Venice, 21-22 October 2005, CDL-AD (2005)034, Strasbourg, 2 November 2005, հասանելի աղբյուրը՝ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)034-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)034-e), հղում 36, էջ 18, հղում 309, էջ 103)。

115. “Republic of Armenia. Parliamentary Elections 12 May 2007”. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, Warsaw, 10 September 2007 (Հասանելի աղբյուրը՝ <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/26606?download=true>, հղում 208, էջ 72)。

116. Human Rights Watch. World Report 2012. Events of 2011 (Հասանելի աղբյուրը՝ <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/wr2012.pdf>, հղում 84, էջ 34)。

Մասնագիտական գրականություն

117. Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ա-Ձ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, 932 էջ (հղում 18, էջ 14, հղում 182, էջ 66)։

118. Այվազյան Ն. Ա., Օհանյան Մ. Ս., Ազատ ընտրություններ և հանրաքվե կազմակերպելու հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, 208 էջ (հղում 186, էջ 66)։

119. Արդի ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան, Երևան, «Մյուդ» իրավական կոնցեռն. պետության և իրավունքի գիտահետազոտական ինստիտուտ, 1998, 263 էջ (հղում 172, էջ 64)։

120. Բալյան Ի. Ս., Քաղաքագիտության ներածություն, Երևան, «Մխիթար Գոշ», 1996, 256 էջ (հղում 192, էջ 67):

121. Բիթհամ Դ., Բոյլ Բ., Ժողովրդավարություն. հարցեր և պատասխաններ /Թարգմ.՝ Աշոտ Քոչարյան, Վահե Գաբրիելյան/, Երևան, «Լրատու», 1995, 126 էջ (հղում 190, էջ 67):

122. «Ժողովրդավարությանն անցման փուլում գտնվող պետություններում հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով ընտրարշավների լուսաբանման ուղենիշներ» /“Article 19” միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություն, Երևան, «Վան Արյան», 1994, 160 էջ (հղում 209, էջ 73):

123. Խուան Զ. Լինց, Ալֆրեդ Ստեփան, Ժողովրդավարությանն անցնելու և ժողովրդավարության կայացման խնդիրները. Հարավային Եվրոպա, Հարավային Ամերիկա և հետկոմունիստական Եվրոպա, Երևան, Կովկասի ինստիտուտ, 2011, 620 էջ (հղում 202, էջ 71, հղում 212, էջ 74, հղում 216, էջ 75):

124. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք: Դասագիրք բուհերի համար /Պատ. խմբ.՝ իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Ն. Ա. Այվազյան, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 2012, 736 էջ (հղում 235, էջ 83):

125. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ /ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Երևան, «Իրավունք», 2010, 1086 էջ (հղումներ 174, 175, էջ 64, հղում 184, էջ 66, հղում 245, էջ 87):

126. Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման հետազազարգացման և իշխանության ապակենտրոնացման ռազմավարական մոտեցումներ (Նախագիծ). USAID and Counterpart international, Երևան, 2012 թ., 169 էջ (հղում 158, էջ 60, հղում 159, էջ 61):

127. Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Երևան, հեղ. հրատ., 2011, 644 էջ (հղում 3, էջ 11):

128. Հովհաննիսյան Հ., Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները (Մենագրություն), Երևան, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 2003, 76 էջ (հղում 203, էջ 71):

129. Մակլին Այեն, Օքսֆորդի բառարան. քաղաքագիտություն և քաղաքականություն, Երևան, «Գիտանք», 2003, 592 էջ (հղում 166, էջ 63):

130. Մինասյան Գ. Մ., «Հանրաքվե»-Հայաստանի Հանրապետության 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեի նախապատրաստումը, անցկացումը և արդյունքներն ամփոփող փաստավավերագրական ժողովածու, Երևան, «Էրեբունի» հրատ., 1992 թ., 120 էջ (հղում 22, էջ 15, հղում 49, էջ 25, հղում 75, էջ 33, հղում 101, էջ 43, հղում 135, էջ 54, հղում 140, էջ 56):

131. Սաքապետոյան Ռ. Կ., Բառգրքույկ, Նոր և նորակազմ բառեր հայերենում, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2014, 80 էջ (հղում 131, էջ 53):

132. «Civicus քաղաքացիական հասարակության ինդեքս. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակությունը. անցումային փուլից դեպի համախմբում» /Վերլուծական զեկույց, Երևան, 2010 թ., 99 էջ (հղում 207, էջ 72, հղում 224, էջ 77):

133. Акопов Л. В. Контроль в управлении государством: теоретические и конституционно-правовые основы /Монография, Ростов-на-Дону, «Ростиздат», 2002, 352 էջ (հղում 195, էջ 68):

134. Арутюнян Г. Г., Баглай М. В., Конституционное право: Энциклопедический словарь, М., Изд-во «НОРМА», 2006, 544 էջ (հղում 21, էջ 15, հղում 38, էջ 21, հղումներ 174, 175, էջ 64, հղում 238, էջ 84, հղում 254, էջ 89, հղում 272, էջ 93):

135. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов /3-е изд., изм. и доп. М., Изд-во «Норма-Инфра-М», 2001, 800 էջ (հղում 189, էջ 67):

136. Баглай М. В., Туманов В. А. Референдум: Малая энциклопедия конституционного права, М., Изд-во «БЕК», 1998, 519 էջ (հղում 43, էջ 22):

137. Барабашев Г. В., Шеремет К. Ф. Непосредственная демократия в СССР. М., Изд-во «Знание», 1984, 64 էջ (հղում 18, էջ 14):

138. Бартошек Милан. Римское право (Понятия, термины, определения). М., Изд-во «Юридическая литература», 1989, 448 էջ (հղում 40, էջ 22):

139. Большая советская энциклопедия. Т. 20. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1975, 608 էջ (հղում 19, էջ 14, հղում 33, էջ 18, հղում 41, էջ 22):

140. Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских, М., Изд-во «ИНФРА-М», 1997, 790 էջ (հղում 39, էջ 22):
141. Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, М., Изд-во «ИНФРА-М», 1999, 790 էջ (հղում 17, էջ 13, հղում 104, էջ 44):
142. Большой юридический словарь /Под ред. А. Я. Сухарева, М., Изд-во «ИНФРА-М», 2010, 858 էջ (հղում 173, էջ 64, հղում 193, էջ 67):
143. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь в 86-х томах, Т. 23. СПб., Изд-во «Семеновская типолитография», 1898, 487 էջ (հղում 43, էջ 22):
144. Волова Л. И. Плебисцит в международном праве. М., Изд-во «Международные отношения», 1972, 152 էջ (հղում 44, էջ 22, հղում 47, էջ 23):
145. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь /Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Изд-во «Русский язык», 1976, 1096 էջ (հղում 4, էջ 11):
146. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции /Пер. с фр., ред. М. А. Крутоголов. М., Изд-во «Прогресс», 1977, 232 էջ (հղում 200, էջ 70):
147. Дипломатический словарь в 3-х томах, Том 2: К-Р /Ред. А. А. Громыко. М., Изд-во «Наука», 1986, 502 էջ (հղում 42, էջ 22):
148. Дорогин В. А. Суверенитет в советском государственном праве. М., Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948, 380 էջ (հղում 18, էջ 14):
149. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. М., Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908, 957 էջ (հղում 45, էջ 23, հղում 233, էջ 82):
150. Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор. СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1896, 125 էջ (հղում 248, էջ 88):
151. Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю. Органы местного управления: США и Западная Европа. Екатеринбург, Челябинск, Институт философии и права, УрО РАН, УрАГС, 1999, 147 էջ (հղում 256, էջ 90):
152. Енгибарян Р. В., Тадевосян Э. В. Конституционное право: Учебник для вузов. М., Изд-во «Юристъ», 2000, 492 էջ (հղում 123, էջ 49):

153. Зарубежное избирательное право: Учебное пособие. М., Изд-во «НОРМА», 2003, 288 էջ (հղում 343, էջ 117):
154. Иванец Г. И., Калинин И. В., Червонюк В. И. Конституционное право России: Энциклопедический словарь /Под общ. ред. В. И. Червонюка. М., Изд-во «Юридическая литература», 2002, 432 էջ (հղում 18, էջ 13):
155. Испания. Конституция и законодательные акты /Под ред. Н. Н. Разумовича. М., Изд-во «Прогресс», 1982, 352 էջ (հղում 86, էջ 38):
156. Кабышев В. Т. Прямое народовластие в советском государстве. Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1974, 149 էջ (հղում 44, էջ 22, հղում 200, էջ 70):
157. Комарова В. В. Механизм непосредственной демократии современной России (система и процедуры). М., Изд-во «Формула права», 2006, 558 էջ (հղումներ 200, 201, էջ 70):
158. Комарова В. В. Формы непосредственной демократии в России: Учебное пособие /Отв. ред. О. Е. Кутафин, М., Изд-во «Ось-89», 1998, 304 էջ (հղում 113, էջ 47, հղում 151, էջ 59):
159. Комментарий к Конституции Российской Федерации /Под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева, М., Изд-во «Эксмо», 2009, 1056 էջ (հղում 175, էջ 64, հղում 176, էջ 65, հղում 184, էջ 66):
160. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие /сост. В. В. Маклаков. М., Изд-во «БЕК», 3-е изд., перераб. и доп., 2000, XXIV+564 էջ (հղում 263, էջ 92):
161. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов /Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо и д. ю. н., проф. Л. М. Энтина, 2-е изд., перераб. М., Изд-во «НОРМА», 2005, 1056 էջ (հղում 234, էջ 83):
162. Коток В. Ф. Понятие непосредственной демократии в советском конституционном праве. В кн.: Вопросы социалистической конституции, София, Изд-во «Наука и искусство», 1969, 400 էջ (հղում 6, էջ 12):
163. Коток В. Ф. Референдум в системе социалистической демократии. М., Изд-во «Наука», 1964, 191 էջ (հղում 51, էջ 27):

164. Курячая М. М. Право на референдум в системе публично-политических прав граждан Российской Федерации: Монография. М., Изд-во МГУ, 2007, 112 էջ (հղում 152, էջ 59, հղում 271, էջ 93):

165. Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран: Учебное пособие. М., Б. и., 1987, 65 էջ (հղում 43, էջ 22):

166. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран: Общая часть: Учебник для юридических вузов и факультетов. М., Изд-во «Волтерс Клувер», 2006, 896 էջ (հղում 133, էջ 54, հղում 247, էջ 88, հղում 261, էջ 91):

167. Маклаков В. В. Референдум в странах-членах Европейского Союза /Отв. ред. А. И. Моргунова, лит. ред. В. Н. Листовская. М., Изд-во ИНИОН РАН, 1997, 70 էջ (հղում 113, էջ 47, հղում 133, էջ 54):

168. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура /Общ. ред. и встп. ст. М. А. Дынника. М., Изд-во «Государственное издательство политической литературы», 1955, 240 էջ (հղում 215, էջ 75):

169. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. Курс лекций. М., Изд-во «Юристъ», 1997, 672 էջ (հղումներ 181, 183, էջ 66, հղում 297, էջ 101):

170. Методологические проблемы правоведения /Отв. ред. М. Н. Марченко. М., Изд-во МГУ, 1994, 171 էջ (հղում 17, էջ 13):

171. Нудненко Л. А. Теория демократии. М., Изд-во «Юристъ», 2001, 95 էջ (հղում 200, էջ 70):

172. Островский В. Прямое народное законодательство (Референдум и инициатива в Швейцарии). М., Издание Временного комитета Государственной думы, 1917, 16 էջ (հղում 68, էջ 31):

173. Погосян Г. А. Армянское общество в трансформации. Ер., Изд-во «Лусабац», 2003, 460 էջ (հղում 204, էջ 71):

174. Политический механизм диктатуры монополий /Отв. ред. И. Д. Левин, В. А. Туманов. М., Изд-во «Наука», 1974, 360 էջ (հղում 56, էջ 29):

175. Политология. Энциклопедический словарь /Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. М., Изд-во Московского коммерческого университета, 1993, 431 էջ (հղում 18, էջ 14):

176. Право Европейского Союза: Сб. документов /Сост. П. Н. Бирюков. Воронеж, Изд-во Воронежского государственного университета, 2001, 31,2 ил. (hлnл 168, էշ 63):

177. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов /Под общ. ред. академика РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. М., Изд.-во «НОР-МА», 2001, 823 էշ (hлnл 222, էշ 77):

178. Пылин В. В. Избирательное и референдумное право Российской Федерации. СПб., Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003, 561 էշ (hлnл 25, էշ 16, hлnл 237, էշ 84, hлnлներ 298, 299, էշ 101):

179. Рокар М. Трудиться с душой /Пер. с франц. В. Коломийцева, В. Чернеги, В. Николаева. М., Изд-во «Международные отношения», 1990, 344 էշ (hлnл 193, էշ 67):

180. Российская юридическая энциклопедия /Гл. ред. А. Я. Сухарев. М., Изд-во «Инфра-М», 1999, 1100 էշ (hлnл 20, էշ 14):

181. Руденко В. Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты /Отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. Екатеринбург, Изд-во УрО РАН, 2003, 476 էշ (hлnл 230, էշ 81, hлnл 250, էշ 88):

182. Сборник законодательства по конституционному (государственному) праву Российской Федерации: Учебное пособие /Сост. и автор встп. ст. Ж. И. Овсепян. Ростов-на-Дону, Изд-во «Феникс», 1997, 736 էշ (hлnлներ 177, 178, էշ 65):

183. Словарь иностранных слов /Ред. А. Г. Спиркин, И. А. Акчурин, Р. С. Карпинская. М., Изд-во «Русский язык», 7-е изд., перераб., 1980, 624 էշ (hлnл 191, էշ 67):

184. Советский энциклопедический словарь /Издание 2-е, науч.-ред. совет: А. М. Прохоров и др., гл. ред. С. М. Ковалев. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1980, 1600 էշ (hлnл 193, էշ 67):

185. Советский энциклопедический словарь /Издание 2-е, науч.-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.) и др. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1981, 1600 էշ (hлnл 14, էշ 13):

186. Советский энциклопедический словарь /Издание 4-е, ред. А. М. Прохоров. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1987, 1600 էշ (hлnл 3, էշ 11):

187. Современное буржуазное государственное право. Критические очерки. Т. 2. Основные институты /Отв. ред. В. А. Туманов. М., Изд-во «Наука», 1987, 350 էջ (հղում 54, էջ 28, հղում 58, էջ 29):

188. Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша /Науч. ред. В. И. Лысенко. М., РЦОИТ, Изд-во «Норма», 2006, 496 էջ (հղում 343, էջ 117):

189. Спасов Б., Ангелов А. Государственное право Народной Республики Болгария /Под ред. Д. Л. Златопольского, пер. с болг. А. Л. Недавний и В. М. Сафронова. М., Изд-во «Иностранная литература», 1962, 607 էջ (հղում 18, էջեր 13-14):

190. Тахтарев К. М. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. СПб., Издание «Библиотеки обществознания», 1907, 230 էջ (հղում 126, էջ 50):

191. Теоретические основы советской конституции /Отв. ред. Б. Н. Топорнин. М., Изд-во «Наука», 1981, 207 էջ (հղում 37, էջ 21):

192. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия /Издание 6-е, доп. и перераб., под ред. М. Ю. Тихомирова. М., Изд. Тихомирова М. Ю., 2009, 1088 էջ (հղում 181, էջ 66, հղումներ 187, 189, էջ 67):

193. Токвиль А. Демократия в Америке /Пер. с франц. Д. П. Олейника, Е. П. Орловой, И. А. Малаховой, И. Э. Иванш, Б. Н. Ворожцова, предисл. Гарольда Дж. Ласки. М., Изд-во «Прогресс», 1992, 554 էջ (հղում 193, էջ 67):

194. Трайнин И. П. Механизм немецко-фашистской диктатуры. Ташкент, Государственное издательство Узбекской ССР, 1942, 234 էջ (հղում 55, էջ 28):

195. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ /Под ред., со вступ. ст. Н. А. Сидорова, пер. с нем. Е. А. Сидоровой. М., Изд-во «Юридическая литература», 1981, 368 էջ (հղում 55, էջ 28):

196. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов. М., Изд-во «Юристъ», 2006, 669 էջ (հղում 15, էջ 13):

197. Шахназаров Г. Х. Социалистическая демократия. Некоторые вопросы теории /Издание 2-е, доп. М., Изд-во «Политиздат», 1974, 336 էջ (հղում 200, էջ 70):

198. Щетинин Б. В. Проблемы теории советского государственного права. М., Изд-во «Юридическая литература», 1974, 288 էջ (հղում 196, էջ 68):
199. Юридический энциклопедический словарь /Гл. ред. А. Я. Сухарев, 2-е изд., перераб. и доп. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1987, 528 էջ (հղում 19, էջ 14):
200. Butler D., Ranney A. Referendums: A Comparative Study of Practice and Theory (Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1978), 250 էջ (հղում 70, էջ 32):
201. Hogg W. P. Constitutional Law of Canada (Toronto: Carswell, 2nd Edition, 1985), 988 էջ (հղում 57, էջ 29):
202. Lipsitz L. American Democracy (New-York: St. Martin's Press, 1st Edition, 1986), 614 էջ (հղում 67, էջ 31):
203. Magruder F. A., McClenaghan W. A. Magruder's American Government (textbook) (Boston: Allyn and Bacon, 1980), 820 էջ (հղում 69, էջ 31):
204. Pious R. M. American Politics and Government (New-York: McGraw-Hill Inc., 1986), 736 էջ (հղում 69, էջ 31):
205. Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy (Ed. by D. Butler and A. Ranney, Washington: Aei Press, 1994), 304 էջ (հղում 93, էջ 41):
206. Rourke J. T., Hiskes R. P., Zirakzadeh C. E. Direct Democracy and International Politics: Deciding International Issues Through Referendum (L.: Lynne Rienner Pub., 1992), 240 էջ (հղումներ 71, 73, էջ 32):
207. Cronin Thomas E. Direct Democracy. The Politics of Initiative, Referendum, and Recall (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1989), 289 էջ (հղում 141, էջ 57):
208. Zimmerman J. F. Participatory Democracy: Populism Revived (New York: Praeger Publishers, 1986), 229 էջ (հղում 251, էջ 88):

Գիտական հոդվածներ

209. Դանիելյան Գ. Բ., Հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի վերանայման հիմնարար ուղղությունները //Պետություն և իրավունք, Երևան, 2014, N 3-4 (65-66), էջեր 5-21 (հղում 50, էջ 26):

210. Антонова Н. А. Развитие форм непосредственной демократии в системе местного самоуправления //Конституционное и муниципальное право. М., 2007, N 4, էջեր 27-31 (հղում 233, էջ 82):

211. Васильев В. И. Прямая демократия: Опыт Калифорнии //Государство и право. М., 1994, N 1, էջեր 116-123 (հղում 132, էջ 53):

212. Волльманн Х., Маркварт Э. Отстранение от должности бургомистров в Германии //Практика муниципального управления. М., 2012, N 6, էջեր 56-64 (հղում 242, էջ 86):

213. Дмитриев Ю. А., Комарова В. В. Правовое содержание института референдума и его место в системе непосредственной демократии в Российской Федерации // Право и жизнь. М, 1995, N 7, էջեր 42-56 (հղում 19, էջ 14, հղում 33, էջ 18, հղում 229, էջ 81):

214. Зиммерман Дж. Прямая демократия в Соединенных Штатах Америки: опыт и проблемы //Вестник МГУ, Сер. 11 «Право». М., 1991, N 5, էջեր 47-55 (հղում 67, էջ 31, հղում 132, էջ 53):

215. Комарова В. В. Понятие, принципы и система референдумного права Российской Федерации //Представительная власть-XXI век:законодательство, комментарии, проблемы. М, 2006, N 2 (68), էջեր 22-26 (հղում 300, էջ 101):

216. Конюхова И. А. Федерализм и система государственной власти в современной Швейцарии //Право и власть. М., 2002, N 2, էջեր 83-92 (հղում 249, էջ 88):

217. Маклаков В. В. Референдум в буржуазном государстве //Правоведение. М., 1975, N 3, էջեր 96-103 (հղում 14, էջ 13):

218. Руденко В. Н. Институт общего собрания (схода) граждан в современном публичном праве //Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. Екатеринбург, 2002, вып. 3, էջեր 378-413 (հղումներ 252, 253, էջ 89):

219. Сафаров Р. А. Институт референдума в условиях общенародного государства //Советское государство и право. М., 1963, N 6, էջեր 15-25 (հղում 14, էջ 13, հղում 44, էջ 22, հղում 46, էջ 23):

220. Старостина И. А., Зайцева Е. Р. Петиция как коллективная форма реализации и защиты прав и свобод граждан //Вестник Московского государственного университета, Сер. 11 «Право», М., 1993, N 5, էջեր 64-68 (հղում 271, էջ 93):

221. Трайнин И. П. О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах //Советское государство и право, М., 1937, N 1-2, էջեր 100-105 (հղում 16, էջ 13, հղում 43, էջ 22, հղում 55, էջ 28, հղում 125, էջ 50):

222. Троицкий С. В. Институт референдума в освободившихся странах Южной Азии //Избирательное право и выборы. М., 1990, էջեր 23-39 (հղում 14, էջ 13):

223. Gazey R. J. Direct Democracy-A Study of the American Referendum (Parliamentary Affairs, Oxford University Press, 1971, n. 2), էջեր 123-139 (հղում 72, էջ 32):

224. Koskenniemi M. National Self-Determination Today: Problems of Legal Theory and Practice (43 International and Comparative Law Quarterly, British Institute of International and Comparative Law, 1994), էջեր 241-269 (հղում 175, էջ 64):

225. Mccorquodale R. Self-Determination: A Human Rights Approach (43 International and Comparative Law Quarterly, British Institute of International and Comparative Law, 1994), էջեր 857-885 (հղում 175, էջ 64):

226. White R. Self-Determination: Time for a Re-Assessment? (28 Netherlands International Law Review, T. M. C. Asser Press, 1981), էջեր 147-170 (հղում 175, էջ 64):

Սեղմագրեր, ատենախոսություններ

227. Аванесян А. А. Референдум как конституционно-правовой институт в современной России, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Ростов-на-Дону, 2003, 187 էջ (հղում 197, էջ 69):

228. Гятов Р. Р. Институт референдума в Российской Федерации и зарубежных странах: конституционно-правовое и сравнительное исследование, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2007, 204 էջ (հղումներ 121, 122, էջ 49):

229. Дворак А. А. Реализация конституционного права граждан на обращение в Российской Федерации, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2003, 27 էջ (հղում 231, էջ 81):

230. Зитева И. Ю. Конституционное право граждан на местный референдум в Российской Федерации, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2009, 29 էջ (հղում 91, էջ 40, հղում 225, էջ 78):

231. Коток В. Ф. Проблемы развития непосредственной демократии в Советском государстве, дисс. на соиск. уч. степ. д-ра юр. наук, М., 1965, 917 էջ (հղում 43, էջ 22):

232. Мамичев В. Н. Референдум в законодательстве зарубежных стран и России (историко-правовое исследование), дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Ставрополь, 2000, 185 էջ (հղում 59, էջ 29, հղում 66, էջ 31, հղում 200, էջ 70):

233. Мурадян М. О. Конституционно-правовые основы избирательной системы Республики Армения, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, М., 2008, 19 էջ (հղում 243, էջ 87):

234. Синцов Г. В. Конституционно-правовой институт референдума Российской Федерации и субъектов Российской Федерации, дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук, Пенза, 2003, 199 էջ (հղում 52, էջ 27):

235. Синцов Г. В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах, автореф. дисс. на соиск. уч. степ. докт. юр. наук, М., 2008, 41 էջ (հղում 150, էջ 59):

236. Синцов Г. В. Современные конституционно-правовые модели института референдума в зарубежных странах, дисс. на соиск. уч. степ. доктора юр. наук, Пенза, 2009, 383 էջ (հղումներ 7, 8, էջ 12, հղում 127, էջ 50):

Համացանցային կայքեր

237. <http://www.academia.edu> (հղում 52, էջ 27):

238. <http://www.ajk.am> (հղում 77, էջ 33, հղում 79, էջ 33):

239. <http://www.arlis.am> (հղում 102, էջ 43, հղում 285, էջ 95):

240. <http://www.armstat.am> (հղում 206, էջ 71):

241. <http://www.bibliotekar.ru> (հղում 60, էջ 29, հղում 92, էջ 41, հղում 112, էջ 47, հղում 143, էջ 58, հղում 165, էջ 63):

242. <http://www.civilitasfoundation.org> (հղում 217, էջ 76):

243. <http://www.coe.int> (հղում 244, էջ 87):
244. <http://www.concourt.am> (հղում 240, էջ 86):
245. <http://conventions.coe.int> (հղում 244, էջ 87):
246. <http://dic.academic.ru> (հղում 164, էջ 62):
247. <http://www.ecom-info.spb.ru> (հղում 260, էջ 91, հղում 268, էջ 92):
248. <http://www.e-democracy.md> (հղում 310, էջ 104, հղում 312, էջ 104):
249. <http://e-gov.by> (հղում 277, էջ 94):
250. <http://en.wikipedia.org> (հղում 81, էջ 33):
251. <http://www.gov.nkr.am> (հղում 78, էջ 33):
252. <http://www.justice.am> (հղում 205, էջ 71):
253. <http://www.lawmix.ru> (հղում 301, էջ 102):
254. <http://www.lawtoday.ru> (հղում 32, էջ 17, հղում 130, էջ 52):
255. <http://www.mfa.am> (հղում 358, էջ 126):
256. <http://nankr.am> (հղում 76, էջ 33):
257. <http://www.panorama.am> (հղում 211, էջ 73):
258. <http://www.parliament.am> (հղում 2, էջ 5, հղում 281, էջ 95, հղում 296, էջ 98, հղում 332, էջ 111):
259. <http://www.ru.wikipedia.org> (հղումներ 61-63, էջ 30, հղում 179, էջ 65):
260. <http://ru.wikipedia.org> (հղում 64, էջ 30, հղում 65, էջ 31, հղում 194, էջ 68, հղում 258, էջ 90, հղում 273, էջ 93):
261. <http://www.superinf.ru> (հղում 83, էջ 34):
262. <http://www.tarasei.narod.ru> (հղում 5, էջ 12):
263. <http://www.tert.am> (հղում 373, էջ 138):
264. <http://www.uchebnikionline.com> (հղում 88, էջ 38, հղում 124, էջ 50, հղում 231, էջ 81):
265. <http://www1.umn.edu> (հղում 327, էջ 108):
266. <http://www.venice.coe.int> (հղում 312, էջ 104):